



DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN.

42^{ste} Jaargang.

VERZAMELD EN UITGEGEVEN

DOOR

Dr. S. CRAMER.

HOOGLERAAR TE AMSTERDAM.

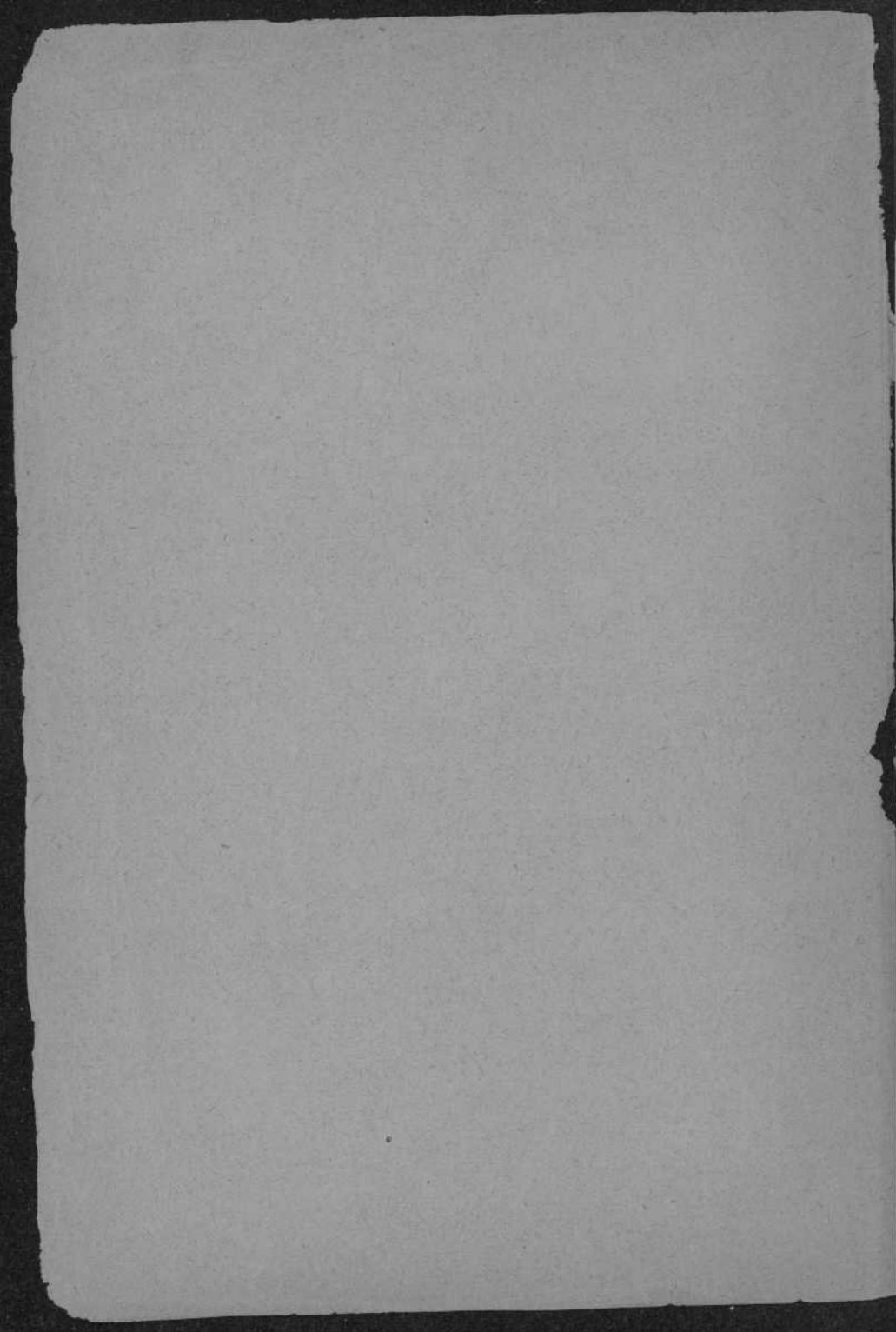


BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
voorheen

E. J. BRILL

LEIDEN — 1902.





DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN.

42^{ste} Jaargang.

MA 2-12
c

VERZAMELD EN UITGEGEVEN

DOOR

Dr. S. CRAMER,
HOOGLEERAAR TE AMSTERDAM.



BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
voorheen

E. J. BRILL
LEIDEN. — 1902.

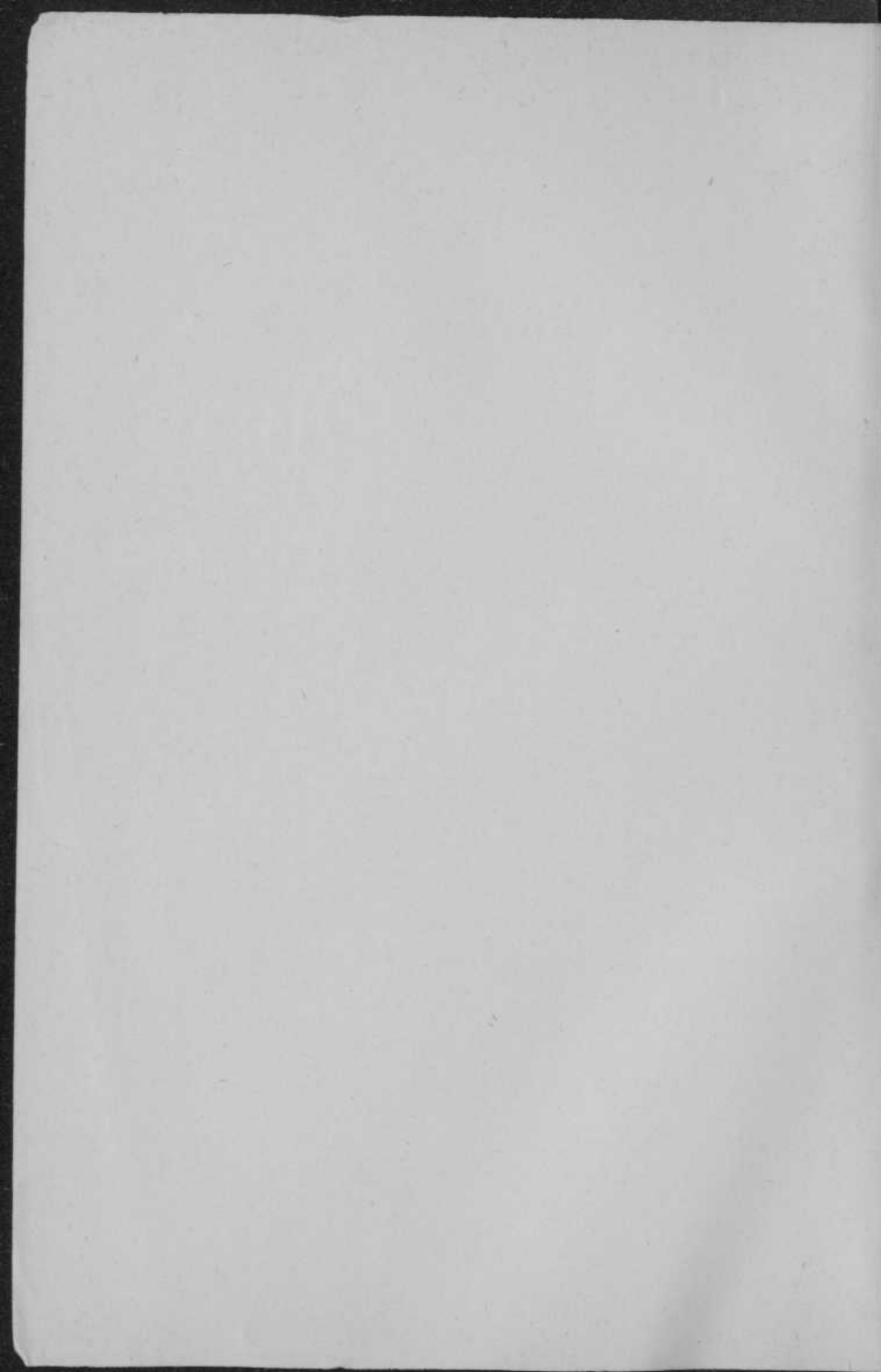
BOEKDRUKKERIJ voorheen E. J. BRILL — LEIDEN.

INHOUD.

Blz.

CRAMER, Bijdragen tot de geschiedenis van ons kerklied en kerkge- zang, II. Vervolg en slot van jaarg. 1900, bl. 17 vgg.	1
J. J. HONIG, Bij het portret van Mej. T. R. Haitzema. <i>Met portret</i>	26
H. BAKELS, Moederlijke diakenzorg bij de vroegere Doopsgezinden te Warns	29
Dr. C. B. HYLKEMA, Jan Stevens en het „Schuldtboek” der diakenen	87
CRAMER, Mevrouw Brons. <i>Met portret</i>	103
Vergelijkende statistiek van de Doopsgezinden in ons land in 1860, 1890 en 1900	115
Dr. A. K. KUIPER, Leerrede ter voorbereiding voor de avondmaals- viering	139
CRAMER, Martelaarszaken.	
1. Hoe groot het getal onzer martelaars is geweest	150
2. Hoe een deelnemend tijdgenoot in 1566 over martelaars- folteringen dacht	161
3. Hoe het reliëf van Mayken Boosers blijkt echt te zijn	168
4. Hoe hoog van Braght bij onze vaders in eere was	170
CRAMER, J ^o de Vries. <i>Met portret</i>	172
F. C. FLEISCHER, Statistisch overzicht van de doopsgezinde gemeenten in Nederland en aangrenzende landen	187

Besturen der sociëteiten en andere instellingen op 23 Sept. 1902	228
Rustende leeraren	239
Oudste dienstdoende leeraren	240
Kerknieuws (1 Okt. 1901—23 Sept. 1902)	241
Vakante gemeenten	248
Naamlijst van de gemeenten met hare leeraren	249



BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS VAN ONS KERKLIED EN KERKGEZANG.

II.

(Vervolg en slot van jaargang 1900, bl. 71 vgg.)

In het eerste gedeelte van dit artikel ben ik met de geschiedenis van ons kerklied tot ongeveer het jaar 1840 gekomen. De kerkeraad van Amsterdam en die van Haarlem hadden zich toen vereenigd om een bundel samen te stellen, dien men trachten zou algemeen ingevoerd te krijgen, *Doopsq. Bijdr.* 1900, bl. 116, 117. Wie er lust in heeft, kan nog uit ons archief (Inventaris II^a n°. 794 en 795) vellen vol voorgestelde wijzigingen in de bestaande gezangen en opmerkingen over die wijzigingen ter lezing krijgen. Zij zijn van de hand van Ds. VAN GILSE, Ds. BOEKE, Prof. MULLER en anderen, maar de uitvoerigste van Ds. K. S. SYBRANDI te Haarlem, de ziel der onderneming. Hier bleek echter wel het betere de vijand van het goede. Toen de bundel eindelijk (in 1845) gereed was, adviseerden de hoogleeraren MULLER en CNOOP KOOPMANS, dat, hoe voortreffelijk hij mocht heeten, daaraan toch nog te veel ontbrak dan dat men mocht hopen nu een gezangboek te hebben dat voor goed en op den duur de andere vervangen zou; en Amsterdam trok zich helaas!

terug. Haarlem zette alleen de samenstelling van den nieuwen bundel voort, die dan ook in 1851 het licht heeft gezien. „Helaas”; niet zoozeer omdat bij anderen uitslag waarschijnlijk aan de bonte verscheidenheid van gezangboeken onder ons een einde zou zijn gekomen, maar om eene geheel andere reden. Bij samenwerking tusschen die beide gemeenten toch had men mogen hopen nu eenmaal voor goed bevrijd te zijn van 't geen ik boven den jammer van ons kerklied heb genoemd. Dan ware waarschijnlijk gebroken met dat samenstellen van bundels door een kringetje van enkele weinige personen, die, uitsluitend met het oog op hunne eigene gemeente en liefst op de behoeften en wenschen van het oogenblik arbeidende, al is het zonder opzet, veel verwaarloozen, misschien zelfs gedwongen zijn te verwaarloozen, wat aan hun blik breeder gezichtskring en daardoor aan hunnen arbeid duurzamer waardij zou hebben bijgezet. Ik zal daarop, na wat ik t. a. p. bl. 117 vgg. reeds opmerkte, niet weër terugkomen.

En daarbij kwam nog een ander ongeluk. Toen de *Haarlemsche bundel* liederen uit de *Evangelische Gezangen* wilde opnemen, trad het bezwaar voor den dag, dat op deze de Ned. Bijbel-Compagnie het eeuwigdurend copierecht bezat of heette te bezitten; dat men die dus niet opnemen mocht. De remonstrantsche commissie redde zich uit deze moeilijkheid door van hare twee bundels den eenen, die uit de *Ev. gez.* was gekozen, door die Compagnie te laten uitgeven. Voor den *Haarlemschen* bewerkte Ds. SYBRANDI de gewenschte gezangen, meestal vertalingen uit het Duitsch, op nieuw of veranderde hij de gewone berijming soms tot onkenbaar wordens toe, om een nieuwe aanklacht wegens ongeoorloofden nadruk te ontgaan.

Nu is het met dat eigendomsrecht van de *Evangelische Gezangen* evenals van den *Vervolgbundel* eigenaardig ge-

steld. Behalve bij enkele liederen, die opzettelijk ten behoeve van de eerste zijn gedicht en die dus waarschijnlijk het blijvend eigendom van genoemde Bijbelcompagnie zijn, bestaat voor ieder lied een eigen eigendomsrecht, dat bij het een langer tijd geldig is dan bij het andere. Bij de meeste is het reeds vervallen: zij staan tot beschikking van ieder, die ze drukken wil. Dit geldt b.v. van alle liederen, die vóór de Publicatie van 3 Juni 1803 (misschien voor de provincie Holland vóór het Decreet van 8 December 1796) het licht hebben gezien. Deze zijn publiek domein. LODENSTEYN'S „Hoog om hoog”, BRUINING'S „'k Wil U, o God, mijn dank betalen”, de meeste vertaalde gezangen van VAN DEN BERG, de geheele *Kleine en Grootte bundel*, enz. enz. zijn dus vrij. Wat van 1803 (of 1796) af tot de wet van 25 Januari 1817 toe het licht heeft gezien (met uitzondering van de jaren waarin hier de Fransche wet gold, 't geen echter voor de gezangen van geene beteekenis is) blijft het altyddurend eigendom van den uitgever of zijne rechtverkrijgenden. Hieronder ressorteeren de gezangen, die opzettelijk voor de *Evangelische Gez.* zijn gedicht. Op alles wat tusschen de wet van 25 Jan. 1817 en de tegenwoordig vigeerende van 28 Juni 1881 gedrukt werd heeft (niet de uitgever, maar) de schrijver of zijne rechtverkrijgenden recht van eigendom tot twintig jaren na zijn overlijden; terwijl sedert de invoering van deze laatste wet dit eigendomsrecht gedurende vijftig jaren na de uitgaaf vaststaat. Gezangen als die van JAN DE LIEFDE („Van U zijn alle dingen”), van BENNINK JANS-SONIUS, van J. A. D. MOLSTER, van DE GÊNESTET enz. hebben dus geen eigenaar meer; over enkele jaren zullen ook die van TEN KATE („'k Heb den goeden strijd gestreden”, „Onze God heeft voor de zijnen”, enz. enz. in den *Vervolgbundel*) ter beschikking staan van iederen uitgever.

De haarlemsche verzamelaars van 1881 hadden dus inderdaad alleen over die *Evangelische Gezangen* te beschikken, die of vóór 1803 (1796) zijn gedrukt of die in de *Uitgezochte Lieder* voorkomen. Bovendien konden zij natuurlijk de talrijke Duitsche liederen, in de *Ev. Gez.* vertaald, zelve weer gaan vertalen. Dit geldt van meer gezangen dan men soms vermoedt. „Wat God doet dat is welgedaan” b.v. is niet van PETR. MOENS, zooals de Vervolgbundel opgeeft, maar is BOGATZKY’S „Was Gott thut das ist wohlgethan”. Ook de fraaie melodie is van Duitsche herkomst, evenals trouwens de meeste zangwijzen; en dus vrij. Waarom Ds. SYBRANDI bij zijne vertalingen, b.v. van STURM’S „Im Thal und auf der Höhe” („Op bergen en in dalen”), zich blijkbaar met opzet zoover mogelijk van de vertaling der *Ev. Gez.* verwijderd heeft, is mij niet duidelijk.

Maar de opsomming der omstandigheden, die tusschen 1820 en 1870 op ons kerklied ongunstig hebben gewerkt of althans afdoende verbetering daarvan hebben tegengehouden, is nog niet ten einde. Kort na 1860 besloot de amsterdamsche kerkeraad een nieuw gezangboek te doen samenstellen; en als vrucht van den arbeid van eenigen uit zijn midden, de leeraren, den heer P. RAHUSEN en anderen, zagen in 1870 de amsterdamsche *Eerste en Tweede Bundel* het licht. De eerste was uit de menniste bundels gekozen, de tweede uit de *Evang. Gez.*, den hervormden *Vervolgbundel*, die in 1867, en vooral den *Hersteld-Lutherschen bundel*, die in 1857 was verschenen. Uit den *Vervolgbundel* hadden tal van liederen al spoedig het hart van duizenden gewonnen en zij blijven dat doen. En die *Hersteld-Luthersche bundel* is zeker een der fraaiste, die ons volk bezit: misschien de éénige, die in zijn geheel door één geest wordt gedragen. Voortreffelijk namelijk voor den

tijd waarin hij verscheen en voor het kerkgenootschap waarvoor hij uitdrukkelijk was bestemd. Aan de amsterdamsche bundels stond dus een rijke schat ten dienste. En 't is bekend hoeveel schoons vooral de *Tweede bundel* bevat; ook hoe goed sommige oude gezangen in den *Eersten* door de commissie zijn gewijzigd. De bundels hebben dan ook eigenlijk maar één gebrek, en wel een gebrek dat commissie noch kerkeraad hebben kunnen verhelpen. Zij hadden namelijk op geen ongunstiger tijdstip het licht kunnen zien.

Dat er van leidende gedachten bij de samenstelling weinig blijkt, mag geene grief wezen. Veeleer is het in een gezangboek eene verdienste, dat het aan uiteenlopende voorstellingen uitdrukking geeft. Dat van de muziek weinig werk is gemaakt, alles op heele noten is gezet, mag men betreuren; tegen den regel, volgens welken in een gezangboek ieder woord, dat stoorend werkt, niet onschuldig is, maar kwaad doet, mag het strijden, wanneer 2^{de} Bundel Gez. 26:3 „de vrome” door „de pelgrim”, Gez. 54:3 de „jonge” door de „blonde” hoofden is vervangen, CHRISTUS heet „uit den schoot des Vaders neer te dalen” en bij de intrede van een leeraar in Gez. 74 een toon wordt aangeslagen, die toch reeds in 1871 allerwonderlijkst moet hebben geklonken: dit alles ware nog zoo erg niet. Maar wat op een anderen tijd alleen gebreken zouden zijn geweest, dat was voor een gezangboek, 't welk in het jaar 1871 werd ingevoerd, nog iets anders en ergers. In en om die jaren heerschte in 't godsdienstig denken en voelen van talrijke kringen groote onzekerheid. Zoowel de godsdienstige als de letterkundige smaak keerden zich af van velerlei, dat in inhoud en vorm van het kerklied tot dusver gangbaar was. Men verlangde frisscher en ongekwast, inniger en dieper, minder conventioneele taal. Meer

kennis van muziek en verfijnder muzikaal gevoel en zin drongen ook buiten den kring der deskundigen door. En onze afzondering van onze medeprotestanten had haar tijd gehad. Ook in het kerklied kon en moest het tot uitdrukking komen, hoe wij ons met deze samen leden voelden van één groot geheel. Zoo wilde men 't onder vrijzinnigen zoo goed als onder behoudenden. En thans, juist nu welhaast een tijdperk zou zijn afgesloten, kwamen de bundels van 1871, vooral de eerste, nog eens den smaak en den toon van dat tijdperk aanbieden. Zij waren wellicht de fraaiste en beste vertegenwoordigers daarvan; maar ongelukkig van iets dat juist op 't punt was van weg te sterven, terwijl nog niet duidelijk was, in welke richting zich geest en smaak zouden ontwikkelen. Natuurlijk geldt dit alles niet van dít fraaie couplet en van dát schoone lied, maar van de bundels in hun geheel. Reeds een jaar of wat na hun verschijnen konden deze dan ook moeilijk een anderen indruk maken dan dezen: hoeveel goeds en — hoe ouderwetsch! Zij beantwoordden voortreffelijk aan de bescheiden taak van hetgeen reeds in kerkelijk gebruik was in den best mogelijken vorm nog voor de toekomst te bewaren. Dat men daarmede reeds het volgend geslacht niet bevredigde, nog minder daaraan leiding gaf; dat andere behoeften aan 't opkomen waren: waarschijnlijk konden de mannen van 1870 dat niet vooruitzien. Ook niet, dat het spoedig wenschelijk zou blijken nog elders dan in bestaande boeken, ook in HEYE, C. VAN DER HOEVEN, MOLSTER te zoeken; wenschelijk, zelve pogingen te wagen om de uitdrukking te vinden voor wat het hart wil zingen, zelve de nieuwe tonen ook in 't kerkgezag te brengen; wenschelijk, meer dan tot dusver alle streven te laten varen om zich toch vooral van andere Protestanten te onderscheiden in woorden en melodiën. Natuurlijk waren

velen te Amsterdam hartelijk blijde, dat zij den *Gr. en Kl. bundel* door eene zooveel fraaier verzameling vervangen zagen. Elders vond deze echter weinig ingang. Er was door den onzinnig hoogen prijs ook voldoende voor gezorgd, dat dit niet gebeuren zou. Bovendien: juist in 1870 waren 10 of 15 jaren geleden in vele van onze aanzienlijkste gemeenten, zie jaarg. 1900 bl. 117, nieuwe bundels ingevoerd, die ook wel slechts zeer matig bevredigden: maar toen men er aan ging denken deze al weêr door andere te vervangen, toen waren de amsterdamsche bundels reeds geantiqueerd. Zoo is het gekomen, dat in onze broederschap geene verzamelingen door een kleiner getal menschen worden gebruikt dan almeê de beste, die ten haren behoefte zijn samengesteld. „Die mennisten komen ook altoos te laat; dat begint al met hun doop”, moet eens bij eene audiëntie ten paleize de kamerheer van dienst hebben gezegd, toen bij het afroepen der ingeschrevenen de Alg. Doopsg. Sociëteit ontbrak, „Altoos” is zeker sterk. Maar nooit?

Mag ik niet zeggen, dat het ongeluk in deze eeuw ons kerklied heeft vervolgd? Vijf en twintig jaren geleden was het, ofschoon met groot onderscheid tusschen verschillende gemeenten, met het kerkgezag onder ons niet bijzonder gunstig gesteld. De moderne richting of wat velerwege daarvoor doorging werkte toen meer ontbindend dan opbouwend op godsvrucht en gemeenteleven. Het godsdienstig lied klonk in de huisgezinnen minder dan voorheen. De meeste bundels vermochten noch door hunne poëzie, noch door hunne muziek de liefde te winnen van hen die niet uit piëteit daaraan gehecht waren. Er waren te velen, die in de godsdienstige voorstellingswereld dier liederen zich eigenlijk niet meer te huis gevoelden. Mocht vroeger menigeen zich in zijn gezangboek verdiepen en zoo be-

moediging of uitdrukking voor zijn dank hebben gevonden, juist doordat hij daarin te huis was en op bladzijde na bladzijde bekende en geliefde dingen las: dit was nu anders geworden. Zulk een gezangboek bezat hij niet meer, terwijl het psalmboek daarvoor bij de meesten nooit had kunnen dienen. 't Ontbrak wel niet aan gedeeltelijke verbetering. Bij al de boven besproken bundels werd tusschen 1875 en 1890 in allerlei gemeenten nog de *Vervolgbundel* ¹⁾ ingevoerd: zeker de eenvoudigste maatregel, weinig kostbaar en dien men te gemakkelijker kon nemen, doordien dat fraaie bundeltje toch al in 't bezit was van velen die ook wel naar de hervormde kerk gingen. Zoo bezat men nu in sommige gemeenten drie, zelfs vier gezangboeken, waaronder die niet meer dan een paar keeren in 't jaar werden gebruikt. De predikanten hadden nu althans minder moeite bij 't kiezen van gezangen; en de belangstelling in 't kerklied was ook niet zoo groot, dat men van vele leden klachten over den toestand hoorde.

Maar allengs werd het anders en beter. De groote vlucht, die het muzikale leven in sommige kringen van ons volk nam, oefende ook in andere invloed. Tegelijkertijd ontwaakte belangstelling in het verleden onzer natie en werd de kunstzin levendiger. Dit kwam ook aan het oude godsdienstige en kerkelijke lied ten goede en niet alleen aan het historisch onderzoek daarnaar. De Vereeniging voor Ned. muziekgeschiedenis, MOLL, LOMAN, ACQUOY, SCHEURLEER brachten velerlei ouds weêr in eere. Met de liederen uit de kringen van het réveil, van MOODY en SANKEY enz., die bij het opkomen van de nieuwere rechtzinnigheid spoedig populair waren geworden, won de gods-

1) Over de samenstelling van dit bundeltje vindt men merkwaardige bijzonderheden in BARGER, *Ons Kerkboek*. 1900.

dienstige zang in breede lagen van ons volk veler hart. Wie dacht eene halve eeuw geleden aan zulk eene profusie van huisorgels als men thans vindt of aan de à capella koren? Uit moderne kringen verschenen van Jo. DE VRIES, LOMAN, HUGENHOLTZ liederen, vroom gevoeld en die de oude aandoeningen weêr uitdrukten in onze eigen taal. Het betere bood zich aan en wekte onvoldaanheid met het gebrekkige, waarmede men zich tot dusver had tevreden gesteld, maar ook — 't een werkte met het andere samen — onvoldaanheid met 't geen men had drong om in nieuwe behoeften te voorzien. Daarbij deed zich na 1870 nog een geheel andere factor van beteekenis gelden: de sterk toenemende welvaart, vooral in de dorpsgemeenten. Daardoor kwam ook hetgeen in kerklied en kerkgezag nieuws en smaakvollers opkwam binnen veler bereik en eigenden zij zich dat gaarne toe. En nu verscheen juist ter rechter tijd in 1882 de *Bundel van den Protestantenbond* en kwam deze aan die behoeften te gemoet. Hij was het werk vooral van BÖHRINGER; in de commissie, die hem samenstelde, hadden naast dezen Jo. DE VRIES, W. JESSE en F. W. N. HUGENHOLTZ, vóór eenige jaren als voorganger der Vrije Gemeente te Grand Rapids (Amerika) overleden, zitting. Allengs werd deze bundel in vele van onze gemeenten, 't eerst in 1885 op Texel, als eene uitkomst aangegrepen. En dat door velen niet omdat hij „zoo modern” is: neen, maar omdat men tegenover de verouderde en maar half ware taal van vele in zwang zijnde liederen, tegenover bundels met enkele fraaie gezangen tusschen tal van onbruikbare in, hier de ware en natuurlijke uitdrukking vond voor wat het hedendaagsche christenhart gevoelt en zingen wil; omdat hier aan de eischen voor den nieuwen smaak werd voldaan; eindelijk omdat men thans gewenschte woorden en vooral ook fraaie melodiën niet in drie of vier ge-

zangboeken verstrooid, maar in één bundel bijeen had. Merkwaardig is het, zoo weinig aanmerkingen als die bundel nog altoos waar hij in gebruik is uitlokt. Zou dat met de andere bundel eveneens het geval zijn geweest in den eersten tijd na hunne invoering?

In de laatste twintig jaren is bijna overal in de protestantsche wereld, in de engelsche kerken, in Duitschland en Duitsch-Zwitserland, niet alleen de belangstelling in het kerkgezag maar ook dat kerkgezag zelf tot nieuw leven ontwaakt. Er heerscht op dit gebied eene beweging als in geen twee eeuwen het geval is geweest. Ook ten onzent. De Waalsche gemeenten voerden nieuwe *PSAUMES ET CANTIQUES* in, vierstemmig gezet. In de psalmen, die zij opnamen, is de oude rhythmische zetting weer opgenomen. En in onzen engeren kring vallen er belangrijke verbeteringen in 't kerkgezag te vermelden. De invoering eerst van den *Prot. bond*, later van den *Leidschen bundel* met hunne fraaie melodiën en betere zetting leidde tot zangoefeningen. Het verbeterd zangonderwijs op de scholen oefende invloed. De zondagsscholen, onder ons iets nieuws maar in vele gemeenten al spoedig bemind geworden, werkten hoogst gunstig. Meer dan een leeraar deed door zijn ijver voor dit belang zooveel goeds. Op feestdagen en bij bijzondere gelegenheden werd soms in het bedehuis koorgezag van geoefende zangers gehoord. Hier en daar kwam een vlugger tempo in plaats van het slepende gezag van voorheen. En juist in de laatste jaren hebben verscheidene gemeenten voor 't eerst hare kerk van een orgel voorzien. Met één woord, niet alleen, niet eens het meest in de steden, maar ook in vele gemeenten ten platten lande beleefden het kerkgezag en de liefde daarvoor in weinige jaren eene ongedachte wedergeboorte.

Toch, zoo was het niet overal. Hier en daar is het ver-

wordingsproces, waarvan ik boven sprak, nog geenszins gestuit. Ook zou men zich vergissen, indien men uit den wensch naar fraaier kerkliederen wilde besluiten tot verhoogde godsvrucht overal waar die zich doet vernemen. Zelfs kan het tegendeel het geval zijn. Alle godsvrucht leeft mede op piëteit. Waar oude liederen zoo gemakkelijk en zonder eenig gevoel van leedwezen worden vaarwel gezegd, omdat die nooit tot de harten hebben gesproken, daar is het mogelijk niets anders dan aesthetische zin, die nieuwe helpt invoeren. Ook was het soms meer de leeraar, dien men met de invoering van den *Prot. bondbundel* ter wille was, dan dat juist de trouwste gemeenteleden die verandering wenschten. Natuurlijk! Bij deze sprak dikwijls de gehechtheid aan hun gezangboek het sterkst. Toch mag men niet voorbijzien, hoe verheffing van het kerkgezag, uit welke drijfveeren ook ondernomen, een der middelen is om de godsdienstoefening aantrekkelijk te maken en het middel wezen kan en om weg te doen wat de stichting, de vrome stemming, zelfs het verkeer der ziel met God stoort, en om aan het Evangelie den toegang te banen tot zielen, die tot dusver daarbuiten leefden.

Ik mag hierbij niet onvermeld laten, hoe de *Prot. bondbundel* toch langzamerhand geenszins voldeed en ook niet voldoen kon aan *alle* eischen, die in onze gemeenten in den regel gesteld worden. Er waren gezangen, een doops-, een avondmaalsgezag, een of ander lied dat zich nog in de algemeene en ongestoorde liefde onder ons verheugde, 't welk daarin ontbrak en dat men toch niet missen kon, althans niet dan hoogst ongaarne missen wilde. Ook was die bundel nu eenmaal bestemd om te voorzien in de behoeften van ééne enkele vrij scherp afgebakende geestesstrooming, en zulk eene is uit den aard der zaak altoos een tijdelijk verschijnsel. Aan hen, die met deze strooming

medegingen, gaf hij, 't was juist zijne grootste verdienste, leiding. Maar daaruit vloeit tegelijk voort, dat (geheel anders dan o. a. in den nieuwen *Ev. lutherschen bundel*) hem de verscheidenheid van toon ontbrak, noodig voor gemeenten, uit zeer verschillend gekleurde leden samengesteld. Ik denk nog niet aan verschil van godgeleerde zienswijze; dat is hier te weinig beteekenend om in aanmerking te komen; maar aan verschil in godsdienstigen smaak en toon, in gevoel van betrekking op de geheele christenheid, in piëteit en gehechtheid aan de overgeleverde christelijke taal en voorstellingen of wel in behoefte aan nieuwe, frissche klanken. Zoo werd ook de *Erot. bundel* weêr even als de meeste vroegere bundels ja als verbetering, groote verbetering zelfs begroet en ingevoerd, maar toch meestal niet zonder voorbehoud in dat gunstige oordeel. Zoo moest de vraag opkomen: is er niet een gezangboek samen te stellen, dat niet om zijne vele fraaie liederen tusschen allerlei ongelukkige in, maar in zijn geheel; niet met allerlei voorbehoud, maar en bloc als geliefd kerkboek en stichtelijk huisboek onder ons algemeen worden kan; één enkel volledig gezangboek in plaats van al die bundels, thans dikwijls naast elkaar in dezelfde gemeente in gebruik? Zou zulk een gezangboek geen kans hebben om al aanstonds in vele gemeenten te worden ingevoerd, maar ook om allengs in de andere voor de verzamelingen, die daar toch niet geheel voldoen, in de plaats te komen?

Inderdaad waren alle omstandigheden daarvoor zeldzaam gunstig op het oogenblik waarop, nadat Ds. H. BOETJE van Hengeloo omstreeks 1888 in meer dan een ringvergadering dat denkbeeld had te berde gebracht, het in December 1892 bleek, hoe Ds. SEPP van Beverwijk reeds de hand aan het werk had geslagen en eene proeve van zulk een gezangboek had voltooid. Hij, de naamdrager van de

firma J. C. SEPP EN ZOON, die op 't einde der vorige en in 't begin van deze eeuw onze bundels had uitgegeven, zond toen aan een tiental leeraren, mannen van verschillende leeftijd en verschillende richting, in verschillende streken werkzaam en met verschillende gezangboeken vertrouwd, zijn volledige arbeid ter beoordeeling. Kort daarna noodigde hij alle gemeenten, die er over dachten een nieuw gezangboek in te voeren, uit hem van hunnen wensch in dezen te doen blijken. Het succes van een en ander was aanvankelijk uiterst gering en SEPP oogstte bitter weinig van den dank, dien hij verdiend had voor het door hem genomen initiatief, voor al den door hem verrichten arbeid, voor den praktischen weg door hem ingeslagen om tot een nieuwen bundel te komen, die algemeene instemming vinden kon. Maar hij erlangde iets anders: de ijverige en volhardende medewerking van een zoo gelukkig beoefenaar van het kerkdicht als BOETJE. En een onvoorzien uitzicht opende zich, toen in 1894 de Haarlemsche kerkeraad besloot den bundel van 1851 te vervangen door een nieuwen. Wanneer nu eens samenwerking werd verkregen! Wanneer nu eens gebroken werd met de oude manier van bundels te maken naar den toevalligen smaak van enkele personen en ten bate van eigen kleinen kring! Wanneer nu eens de samenstelling werd geleid met dien breeden blik, die iederen band met het verleden even scherp ziet als hij, als bij ingeving, de naaste toekomst voor zich ziet oprijzen! Als nu eens werd beproefd al datgeen te vinden en samen te brengen wat de geheele kerkgemeenschap in haar lied vereenigt of vereenigen kan, zooals de haarlemsch-amsterdamsche commissie van 1839—1845 dat reeds had beproefd; en daarmede te vereenigen wat uit de liederen, in de verdere nederlandsche protestantsche christenheid populair, dit ook bij ons worden kon! Stoffelijke bezwaren

waren er niet. Alle doopsgezinde bundels waren in handen van één firma, JOHANNES MÜLLER te Amsterdam. De gezangen uit den *Prot. bondbundel*, die het gewenscht was op te nemen, stonden ter beschikking van wie een bundel voor de Mennisten verzamelen wou. Evenzoo de meeste uit *Ev. Gez. en Vervolgbundel*, waarvan dat gold. De weinige, die niet vrij waren, kon men licht aankopen. Jo. DE VRIES, BOETJE en SEPP hadden hunne bevoegdheid om zich op dit gebied te laten gelden voldoende bewezen.

Het zou tot niets dienen, al de overleggingen, al de plannen, al de voorgestelde wijzigingen, al de mislukkingen van nu dit, dan dat voorstel, nu één gezamenlijk gezangboek, dan twee bundels zóó dat althans dezelfde liederen overal in gebruik kwamen, nog eens op te halen. 't Is eene weinig verblijdende geschiedenis geweest, afgespeeld tusschen enkele personen. De *Zondagsbode* van 1893 tot 1896 heeft nu en dan iets verraden van 't geen daarin voorviel. Van een breeder kring, die met hartelijke belangstelling den loop der zaken volgde, van de levendige, werkzame, vruchtbare sympathie van zulk een kring, die met raad bijstond of tot inschikken maande, die eens een nieuw uitzicht opende en althans teleurstellingen hielp doorworstelen, was geene sprake. Men kent den uitslag: een uitslag, waarlijk nog veel gunstiger dan zich in 't laatst liet verwachten, toen SEPP zijn plan reeds geheel had opgegeven onder al de bezwaren en — erger nog — al de onverschilligheid, die hij ontmoette en die ieder ander reeds veel vroeger zouden hebben ontmoedigd. Er kwam een bundeltje *Doopsgezinde liederen*, waarvan het gebruik wel tot Haarlem beperkt zal blijven, maar daarnaast mochten SEPP en BOETJE toch nog in 1897 eene verzameling, zooals zij ze hadden beoogd, tot stand brengen: den *Leidschen bundel*, die in mededinging met den *Protes-*

tantenbondbundel nu de oude bundels al meer vervangt. De nieuwe *Doopsgezinde liederen* waren door eene commissie uit den haarlemschen kerkeraad verzameld. Zij werden 17 Nov. 1895 te Haarlem in gebruik genomen tegelijk met den *Ev. lutherschen bundel*, die daarvoor van een anderen titel werd voorzien. Met de invoering van laatstgenoemde verzameling (en dat nog wel in eene van onze voornaamste gemeenten en daar alléén) was men dus weér voor de zoo-veelste maal wat verder van den weg gekomen die tot althans eenige overeenstemming in keus van kerklied onder ons leiden kon. Maar tegelijkertijd poogde Haarlem ook weér ons op dien weg verder te brengen. Bij de samenstelling van zijne *Doopsgezinde liederen* had namelijk het praktische doel voorgezetten om eene menniste aanvulling te bieden aan gemeenten, die of den *Lutherschen bundel* of den *Protest. bondbundel* of den *Vervolgbundel* reeds in gebruik zouden hebben. Daarom werden ook, 't moet dankbaar erkend, ten bate van andere gemeenten in dat bundeltje enkele opgenomen, die Haarlem zelf reeds in zijn lutherschen bundel bezat. Ongelukkig zijn die *Doopsgez. liederen* in den kortst mogelijken tijd gereed gemaakt. 't Zal wel ten gevolge daarvan zijn, dat de muziek ouderwetsch, de keus van gezangen weinig streng is, en zelfs hinderlijke lezingen niet verbeterd zijn. Ook historisch heeft het boekje geene waarde. Evenmin als een enkele andere bundel voldoet het aan de illusie van sommige mensen, die zich verbeelden dat men de gezangen zingen moet of ergens zingt in den oorspronkelijken, ongewijzigden vorm.

De *Leidsche bundel* zag in Oktober 1897 het licht. Hij kreeg volgens een in de *Zondagsbode* gegeven raad spoedig naar de plaats van uitgaaf dien naam in plaats van het: „Lieder en ten gebruike in doopsgezinde gemeenten”, wat

hij op den titel droeg. ¹⁾ Ds. SEPP zag met deze uitgaaf na vijf jaren het doel, door hem nagestreefd, bereikt; en bereikt tot, voor zoover mij althans bekend is, groote erkentelijkheid van hen die hij en BOETJE hebben willen dienen. In vele gemeenten is de bundel reeds ingevoerd. Hoop dat hij niet alleen de oude, maar ook andere eerst kortelings ingevoerde nieuwere bundels vervangen zal, is er zeker weinig. Maar hoeveel is niet gewonnen, als hij maar de plaats mag erlangen, die de *Groote bundel* eens onder ons innam! En daarop geven zijne veelzijdigheid van toon en taal, geeft de muziek die hier alleen aan de hedendaagsche eischen beantwoordt, maar geeft bovenal de keus der liederen alle uitzicht. Hier is alles wat b.v. in de *Uitgezochte Lieder*en nog populair was bewaard gebleven en is daarnaast het fraaiste uit den nieuweren voorraad van liederen zoo goed als volledig opgenomen. Beklaagt iemand zich, dat ook hij in dezen versregel en in die wijziging of weglating van een couplet uit een oud lied al te zeer den stempel draagt van den persoonlijken smaak der beide verzamelaars; dat niet overal rekening is gehouden met wat er dan nog van communis opinio onder ons bestaat: het antwoord ligt voor de hand. Ware zulk eene wijziging anders uitgevallen of zulk een gezang ongewijzigd gelaten: dan zou weér een ander aanmerking hebben gemaakt. Ook is dit kwaad te verhelpen. Niets verhindert den van oudsher onder ons gebruikelijken weg weér in te slaan en in nieuwe uitgaven kleine wijzigingen

1) Een naam moet iets noemen dat een persoon of zaak van andere onderscheidt, moet geen twijfel laten bestaan aan dien persoon of die zaak, die wordt bedoeld, en moet eindelijk zich in één adem laten uitspreken. „Nederlandsche-Protestantenbondbundel is een even dwaze naam als „Doopsgezinde Gezangen“, „Doopsgezinde Lieder“en“.

aan te brengen. Zoo is dan ook in de tweede uitgaaf van den Leidschen bundel geschied.

De firma E. J. BRILL te Leiden heeft thans ons kerklied in handen. Wanneer zij eens hart daarvoor behoudt en — ach, men durft nauwlijks meer daarop hopen — nu eens alle belangstellenden, alle bevoegden onder ons ook doen blijken van hun verlangen om in bijzonderheden, in eene enkele uitdrukking, in een enkelen versregel een juister toon te hooren aanslaan in het gezangboek onzer gemeenten! En tot de bevoegden behooren op dit gebied meer dan ééne huismoeder en jongmensch en eenvoudige ziel.

De jongstverloopen jaren hebben, naarmate *Prot. bondbundel* of *Vervolgbundel* en thans *Leidsche bundel* werden ingevoerd, de oudere bundels in al meer gemeenten in vergetelheid zien geraken. Dit is geenszins eene breuk met de traditie, die zich immers in *Nieuwe haarlemsche liederen* en *Leidschen bundel* met hunne vele oude menniste gezangen voortzet, en behoeft dus niet te worden beklaagd. Maar ook niet dit, dat het psalmboek zoo wordt vergeten? Neen, als het maar niet met de klassieke onder de psalmen zelven het geval wordt. Daarvoor is door den *Prot. bondbundel* en de *Ev. Luth. gezangen* gezorgd op deze wijze dat zij, even als reeds onze oude liedboeken, HANS DE RIES, 't *Hoornsche Liedboek*, de *Goudschaale* deden, de fraaiste psalmen hebben opgenomen. 't Gevolg is dan ook, dat tegenwoordig zeker meer psalmen worden gezongen in deze en gene dorpsgemeente, die niets dan den *Prot. bondbundel* bezit, dan elders, waar het psalmboek officieel in gebruik is; zelfs al kan men hier den voorganger niet van nieuwerwetsche of moderne sympathiën verdenken. Natuurlijk! Ginds komen die psalmen voor in een bundel, bij ieder bekend en geliefd; hier in eene verzameling, die voor een

deel voor onzen tijd onverstaanbaar is geworden en waarin ook de vrome lezer van tegenwoordig zich niet meer te huis kan voelen. De groote verrijking van de gezangenliteratuur moest wel aan de liefde voor de psalmen afbreuk doen. Het meest daar, waar dan nog aan die psalmen het aantrekkelijke is ontnomen van het gemeenschappelijke lied aller nederlandsche Protestanten te zijn; waar men door eene andere berijming, die van LAUS DEO, te volgen zich noodeloos van die protestantsche medechristenen bleef onderscheiden. Aan moedwil mag men dit niet toeschrijven, daar bij een enkele piëteit, bij anderen geldelijke bezwaren kunnen verhinderen eene andere gedragslijn te volgen.

De weg om de psalmen onder ons in eere te houden ligt òf in de zoo even genoemde wijze van doen, door de Lutherschen e. a. gevolgd, òf — en dit is met het oog op onzen samenhang met verleden en omgeving te verkiezen — in den weg, dien o. a. de Waalsche gemeenten sinds 1891 gelijk de Geneefsche kerk hebben ingeslagen. Deze gebruiken eene bloemlezing uit de psalmen met weglating van het grootste en voor ons kerklied onbruikbare deel, maar met de gewone nummering, zoodat „Geloofd zij God met diepst ontzag” vers 10 van Psalm 68 blijft heeten. Voor 't wijzigen van een enkel woord, dat zinstorend is of aan de bruikbaarheid van een anders geliefd vers afbreuk doet, (b.v. het „want” in regel 1 van psalm 84 : 6), hebben HOFSTEDE DE GROOT, FRANCKEN en TEN KATE in een rapport aan de hervormde synode van 1874 het noodige gedaan. Ingrijpende wijzigingen zal niemand wenschelijk achten. En alleen lieden met bijzonder veel wansmaak in 't godsdienstige gaan de joodsche psalmen verchristelijken of moderniseeren. Iets geheel anders is het natuurlijk, wanneer een dichter het motief van een psalm of ander oud lied op nieuw in kerkelijke poëzie brengt,

zooals LUTHER met psalm 46, PAUL GERHARD met Salve caput cruentatum heeft gedaan.

In 1900 zag eene bloemlezing uit de psalmen, gelijk de Waalsche gemeenten bezaten, van de hand van Dss. BOETJE en SEPP het licht: de *Leidsche psalmen*. Het fraai uitgevoerde boekje sluit zich aan den Leidschen bundel aan en is ook met dezen in één band uitgegeven. Ook hierin stemt deze bloemlezing met de waalsche overeen, dat in beide de rhythmische zetting der melodiën is gevolgd. Het gezang wint daarbij zooveel. Trouwens, ook waar men de woorden onveranderd wil behouden, is men toch in de gelegenheid eenige verbetering in het gezang in deze richting in te voeren, sinds Prof. ACQUOY op uitnoodiging der hervormde synode van 1892 eene uitgaaf der psalmen bezorgde, waarin de oude melodieën, die in den loop der tijden nog al verbasterd waren, weêr in haren oorspronkelijken vorm, met lange en korte noten, zijn opgenomen. Psalmboeken met deze nieuwe, eigenlijk oude, zetting zijn in de gewone formaten verkrijgbaar. En de invoering daarvan schijnt op geene groote bezwaren af te stuiten, te oordeelen naar hetgeen ACQUOY in *Archief voor kerkgeschiedenis* IV, 47 noot, heeft medegedeeld.

Van nog meer gewicht dan de melodie is echter de tekst, dien de Leidsche psalmen bieden. Het is zeker juist gedacht, wat de bewerkers in het voorbericht schrijven, dat hun doel is geweest o. a. „rekening te houden met de voorliefde der gemeente voor bepaalde verzen en regels uit de bestaande berijmingen” en „daarin niets te leggen uit ons Christelijk geloofsleven of taaleigen, maar zoo na mogelijk te blijven aan het oorspronkelijke volgens de beste vertalingen”. Ook doet het goed te lezen, hoe zij „meer met eene huivering van eerbiedige vreeze dan met een gevoel van dankbaarheid dat zij hunnen arbeid hebben

mogen volbrengen dien aan de gemeente aanbieden"; hoe hun schroom om die taak aan te vatten alleen „overwonnen is door de hoop dat zij door de uitgave van den „Leidschen Psalmbundel" er toe meêwerken om vooral bij het jonge geslacht de Psalmen in eere te houden". En inderdaad, dit laatste kan de vrucht zijn van eene zoo fraaie berijming als deze, waaruit ik enkele coupletten hier opneem.

Psalm 46.

1. God kent bij naam de zijnen;
 Als zij in smart verkwijnen,
 Is Hij hun troost en kracht.
 Wat wank'len moog' of wijken,
 Nooit zullen zij bezwijken,
 Die zich verlaten op Zijn macht.

2. Weet in des Heeren werken
 De goedheid op te merken,
 Die Hij u steeds bewees.
 Werd in de diepste golven
 Het hoogst gebergt bedolven —
 Omhoog het hart! verwin uw vrees!

3. Geen onheil zal verstoren
 De stad, door God verkoren
 Tot woning Zijner macht.
 Wie vast op Hem vertrouwde,
 Op Zijn beloften bouwde,
 Hij woonde veilig dag en nacht.

Psalm 51 : 3 en 4.

3. Wie is het, wiens meedoogen
 Met troost komt tot mijn hart?
 Die van mijn brandend' oogen
 De tranen wischt der smart?
 Is, God, dan Uw ontferming
 Zoo groot, zoo trouw en teer?
 Is, zeeg'nend, Uw bescherming
 Mij nog nabij, o Heer?

4. Verwerp mij om mijn zonden
 Niet van Uw aangezicht!
 Genees mijn zielewonden,
 vertroost mij in Uw licht!
 Laat nimmer van mij scheiden
 Uw heil'ge geest, o Heer! —
 Blijft hij als gids mij leiden,
 'k Dwaal dan van U niet weêr.

Zeker, de meest bekende psalmen, 33, 42, enz. zijn op lange na niet zoo op nieuw berijmd, zijn zelfs grootendeels onveranderd gebleven. En de geheel nieuwe bewerking van verscheidene berooft geenszins „de gemeente” van iets ouds dat zij liefheeft, maar brengt eenvoudig tot haar tal van psalmen, die haar tot dusver vrijwel onbekend waren. Of deze Leidsche psalmen ingang zullen vinden, moet de tijd leeren. Uit den aard der zaak is voor die psalmen het uitzicht veel minder gunstig dan met den Liederenbundel het geval was. De behoefte aan dezen werd veel algemeener gevoeld. Bij de psalmen heeft men rekening te houden met de omstandigheid dat de statenberijming in ons land algemeen is verbreid; terwijl, waar deze niet

langer wordt gebruikt, ook waarschijnlijk het verlangen om psalmen te zingen niet groot is. Maar dat verlangen kan weêr gewekt worden, en dan zeker door niets beter dan door bekendheid met een naar tekst en melodieën zoo fraaie bewerking als deze.

Hiermede heb ik ten einde gebracht wat ik beloofde in dit opstel te leveren: *bijdragen* tot de geschiedenis van ons kerklied en ons kerkgezag. Die geschiedenis is daarom zoo belangrijk, omdat in de gezangen, die een godsdienstige kring het meest liefheeft, in zijne afwisselende prijsstelling op het gemeenschappelijk lied en koelheid daarvoor, in zijne onvoldaanheid met de in zwang zijnde poëzie, het opkomend verlangen naar uitdrukking voor nieuwe gedachten en stemmingen, ook helaas in het traag en lusteloos aanhouden van 't geen eigenlijk niemand meer bezielt, het gehalte der godsvrucht van zulk een kring in verschillende tijden almede het duidelijkst aan het licht treedt. Uit zulke verschijnselen mede moeten wij de verandering en ontwikkeling van zijn godsdienstig leven leeren kennen.

Maar niet alleen uitdrukking geeft het kerklied aan de vroomheid van den kring, waarin dezelfde liederen eenige geslachten achtereen worden aangeheven. Als het goed is, geeft het aan die godsvrucht ook leiding. Meer dan velen bedenken, oefent het invloed op harten en levens. Wie heeft niet wel eens de verrassende ontdekking gedaan, hoe een lied, misschien ook al tengevolge van zijne zangerige melodie, in de herinnering opkwam van een man bij wien niemand dat zou vermoeden, opkwam juist toen het hem

redden kon en bewaren? Wie hoorde niet wel eens in zijn omgang door eene eenvoudige ziel of een hooger geplaatste een gezang of een psalm aanhalen, dien hij den vorigen Zondag had laten zingen zonder te kunnen vermoeden hoe dat vers zou inslaan in een dankbaar of... een ontrust en bekommerd hart? Aan hoevele verlatenen, in hoevele ziekekamers heeft het lied opbeuring en vertroosting gebracht! Ja, ce qu'on ne dit pas, on le chante. Wat zich niet zoo gemakkelijk, niet zoo vrijmoedig in eene toespraak laat uitdrukken, dat vindt in het even persoonlijke maar anonyme lied toegang tot zielen. Maar dat geldt niet minder van het zingen in het bedehuis. En over 't geheel, liturgische vormen, die telkens terugkeeren, die zoo telkens weêr ons onder den indruk van hunne plechtige of aantrekkelijke, maar nooit opzettelijk juist voor ons bedoelde uitdrukking van godvruchtige aandoeningen en ervaringen brengen, werken daardoor dikwijls meer uit dan het beredeneerde, het met opzet op ons berekende woord. De eerste werken als met „den stillen, zachten drang van eene natuurkracht” (HARNACK). Daarvoor moet dan echter, wat het lied betreft, aan deze voorwaarde zijn voldaan, dat in versregels en melodie klanken tot ons komen, waarmede wij bekend en vertrouwd zijn. Het kerklied moet de wijding bezitten of erlangen (want natuurlijk neemt dit bij ieder gezang ééns een aanvang) van het geloofslid te zijn van meer dan één vroom geslacht, van hen die ons lief zijn geweest.

Daarom geeft de gunstige ommekeer, dien ons kerkgezag zoowel als ons kerklied in deze allerlaatste jaren hebben genomen, stof tot niet dan overvloedige dankbaarheid. Thans, zoo mogen wij vertrouwen, zal een rijker schat van gezangen dan wij ooit hebben bezeten, een schat waarin het van ouds overgeleverde lied niet ontbreekt

maar wordt voortgezet en die tegelijk de vrucht is van rijker letterkundige en muzikale ontwikkeling, een schat die ons niet langer van onze medeprotestanten afzondert maar met deze doet samengaan, zich inburgeren in tal van woningen en gezinnen. En wij mogen nog iets meer dan dit laatste alleen vertrouwen en hopen. Er zijn gemeenten aan te wijzen, waarin men sinds de invoering van Leidschen bundel, Leidsche psalmen, Bundel van den Protestantenbond in families koraalgezag daaruit hoort zingen, terwijl vroeger niemand er aan zulk huiselijk gezang dacht. Zoo ik hierop opmerkzaam maak, is het ook om te herinneren, hoe veel leeraren reeds op hunne katechizatiën kunnen doen om langs dezen weg eene bron van stichting op hun arbeidsveld te openen. Laat er blijven wat wij nog anders zouden hebben gewenscht: ondankbaar, nog eens, mogen wij voor den tegenwoordigen toestand niet zijn. Zeker mogen wij nog niet rusten: er behoeft echter niets nieuws meer geschapen te worden. Wel zijn er nog gemeenten, waar verheffing van het kerkgezag even noodig als gewenscht is en waarin vervanging van oude door een der tegenwoordige bundels wel een der middelen daartoe zal moeten zijn. Ook zal in deze laatste de voorvaderlijke manier nog somtijds moeten worden toegepast om hier een weinig vloeiend, daar een onjuist woord, elders eene minder gelukkige verandering in een oud lied aangebracht, misschien zelfs soms een geheelen regel te wijzigen, een couplet weg te laten, een ander bij te voegen. Immers 't kan niet genoeg herhaald: niet te angstvallig kan in een gezangboek worden gewaakt tegen ook maar 't geringste, dat een stoorenden indruk kan maken. Soms wordt nog beter iets schoons gemist dan iets leelijks opgenomen. Doch waarom zullen wij niet vertrouwen, dat de belangstelling tegenwoordig bij som-

migen ontwaakt, zich overal in breeder kringen zal uitbreiden? Waarom niet verwachten, dat zij steeds in die richting zal werkzaam zijn? dat zij lang genoeg zal levendig blijven om aan het verbeterd kerkgezag in al onze gemeenten al den zegenrijken invloed te schenken, dien het bestemd is te oefenen?

CRAMER.

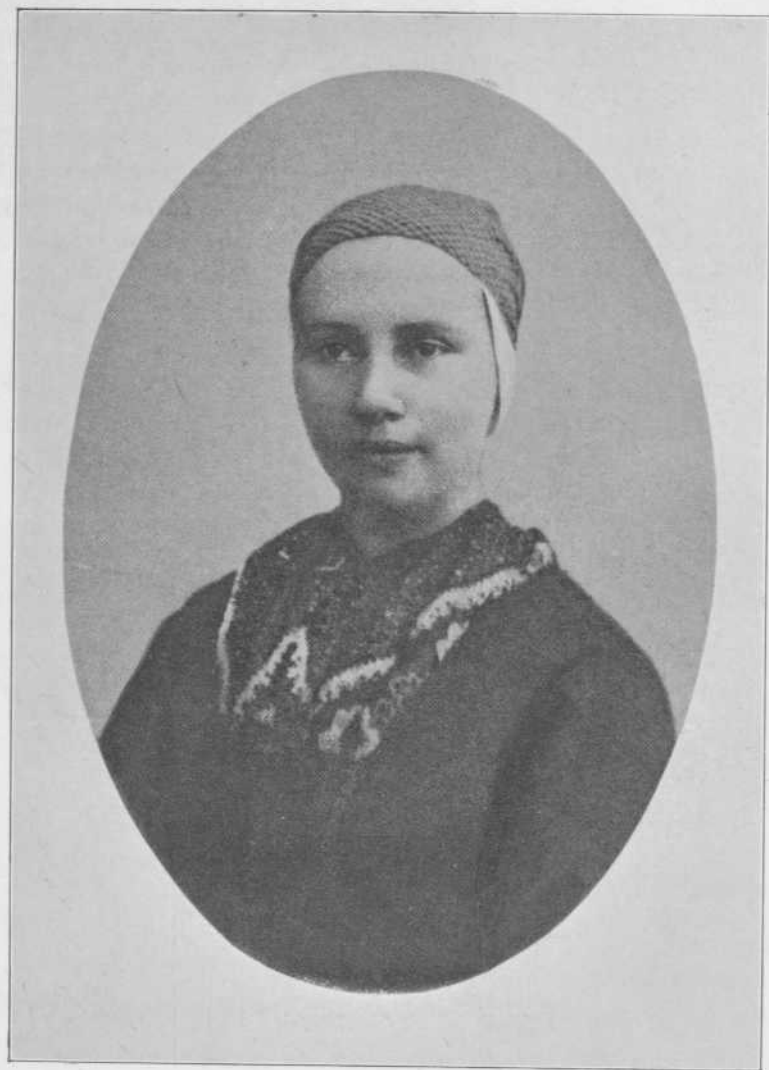
BIJ HET PORTRET VAN MEJ. T. R. HAITJEMA.

Op bladzijde 83 van de *Doopsgezinde Bijdragen* voor 1892 klaagt een meisje uit de fijne Mennisten te Balk er over dat zij door hare kleeding ten spot strekt. Misschien heeft eene lezeres, die weet hoe goed haar zelve alles staat, daarbij gedacht: „hoe zou die dan wel gekleed zijn geweest?” Zelfs de Haarlemsche poppentoonstelling heeft waarschijnlijk geen beeld van zulk een mennist zusje bezeten.

De *Bijdragen* leveren hierbij een authentiek beeld, dat menigeen zal doen begrijpen, welk eene verlossing het voor een jong meisje moest zijn uit zulke banden en zwachtels te worden bevrijd.

Mej. TIJETS HAITJEMA, thans gehuwd met den Heer G. VAN DER SLUYS te Balk, van oud-menniste afkomst, droeg zulk een kostuum tot 1872. Wel was in 1854 de doopsgezinde gemeente aldaar in nieuwen vorm herleefd, maar enkelen wilden geen afstand doen van oude gewoonten.

Haar familie handhaafde het oude en wilde dat ook door haar zien doen. Zij duldde geen gouden kap, geen enkel sieraad, geen modieus kleedingstuk: zorgvuldig moesten de oude snit en de oude, door soliditeit onverslijtbare stoffen bewaard worden. Jaren lang moest de diep ingeprente eerbied voor het ouderlijke gezag dien last



J. Hartzman



dragelijk maken. Men weet, ook zonder kerker en worgpaal kan er martelaarschap zijn.

In het zevende tiental jaren der 19^{de} eeuw kwamen er tijden van bloei voor Friesland. Sierlijkheid en schittering van kleederen hielden daarmee gelijken tred. Het breed gouden oorijzer onder de verblindend witte floddermuts, kleurige japonnen, kanten of, naar den tijd van 't jaar, fluweelen manteltjes en allerlei opschik meer veroverden ook het platteland en vervroolijkten door glans van stof en gloed van kleur straat en woning. Denkt u tusschen al die blinkende kleedij een jong meisje in een gewaad van doffe stof en smakeloozen snit. Wie begrijpt niet, hoe eene twintigjarige, die het heel goed betalen kon, te midden van zulk een weelde zich als eene misdeelde moest gevoelen? De vrouw, die daaronder niet leed, ware geen vrouw.

Eindelijk bezweek dan ook de geest van verzet en het verlof werd gegeven tot verandering van kleedij, — het oud-menniste pak werd uitgetrokken. Dat was in 1872.

In het volgende jaar werd het nog eens aangedaan, maar ditmaal alleen om door eene fotografie voor het nageslacht te bewaren wat eenmaal was geweest.

Welk eene verluchting! En toch was reeds, door den nood gedrongen, eenige wijziging geduld. Want de echte, ouderwetsche stoffen werden niet meer gefabriceerd en erfden nog slechts van het eene geslacht op het andere over. Niemand stond gaarne iets af van de oude, echte bontjes. Daardoor is in de kleeding van Mej HAITJEMA dan ook reeds in het patroon meer wit en meer sierlijkheid van krullen, dan de oude wet gedoogde.

Het lijf is van grove, zwarte stof, eene soort van merinos, 's winters werd ook wel laken gedragen; de borstlap is donker paarsch op zwarten grond; de hoofddoek

zeer donker blauw. De borstlap heeft een gebloemden rand; dat was reeds ketterij, maar de rechtzinnige doeken zouden toen eerst door den dood der bezitters vrijkomen.

Één artikel ontbreekt op dit portret: de hoed. Die, welke de oude menniste vrouwen droegen, onderscheidde zich niet van die welke voorheen in Friesland ook in families van het zuiverst kalvinistisch bloed in de mode was. Alleen hebben enkele van de eersten het dragen er van wat langer aangehouden. Ze bestaan uit een klein, laag bolletje met veel rand. Die rand is aan de achterzijde echter zeer smal, maar vóór en aan de zijkanen des te breeder, zoodat bij het doorgaan van een deur of in 't straatgewoel de hoed wel eens in schuins opwaartsche richting moest worden gebracht. Het Friesch museum bezit er eenige: Catal. n°. 1133, 1135, 1136: zoogenaamde *kapers*. Te Balk noemde men ze *kapen*. Mej. HAITJEMA heeft echter zulk een hoed al niet meer gedragen.

Leelijk was die dracht. Ja, maar zoo hadden de dochters en vrouwen der fijne Mennisten er eenmaal allen uitgezien. Eene te Balk droeg het tot 1876, toen zij op 33-jarigen leeftijd overleed.

Bij de gestrenge oude Vlamingen waren gladde en kleurige stoffen verboden, strijkijzers en liksteen verfoeid; en 't gebruik van stijf sel en blauwsel riep eene vraag naar uitsluiting van 't avondmaal in het leven.

Het is thans alles voorbij. Vormen vergaan: mogen de ernst en vrome zin, waarvan zij de onbeholpen uitdrukkingen waren, gebleven zijn.

Balk, Juli 1901.

J. HONIG Jz.

MOEDERLIJKE DIAKENZORG BIJ DE VROEGERE DOOPSGEZINDEN TE WARNS.

Ja lezer, gij hebt goed gezien. *Moederlijke* diakenzorg schreef ik en dat met voordacht. Niet dat de Mennisten te Warns 200 jaren geleden zoo vooruitstrevend zouden zijn geweest om vrouwen in den kerkeraad te kiezen. Waarlijk niet. Want zij waren ouderwetsch genoeg. Toch zeg ik: *moederlijke* diakenzorg, omdat de diakenen met echt huishoudelijk-vrouwelijke zorgvuldigheid den armen van alles gaven wat zij noodig hadden: gort, brood, boonen, hemden, kousen, pleisters, zaaizaad, oorijzers, doodkisten; eene bonte mengeling, zooals ge in de volgende bladzijden zult zien.

't Was er namelijk eene uitzondering, wanneer geld gegeven werd. Een enkelen keer, in 't najaar namelijk, gingen de opzieners rond bij de officiële armen om eene uitdeeling van dit aardsehe slijk, om een „pay” te doen. Zoo b.v. staat er in 1661 aangeteekend: „voor een paai f 60”. Ook heet het wel, zooals in 1657: „voor een omgang f 100”. Die paydagen komen evenwel na 't jaar 1700 niet meer voor. Ontving iemand bij uitzondering nog eens buitentijds, buiten den paydag om, contanten, dan staat er uitdrukkelijk bij: „Aen gelt geven”. Maar *regel* was het, dat ieder in natura ontving wat hij of zij behoefde.

Zie, de uiterlijke geschiedenis der Doopsgezinden, die van hun officiëel, kerkelijk leven is vrij vervelend. Zij is eene voortdurende aaneenrijging van grootere en vooral kleinere twisten tussehen Huiskoopers en Contra-huiskoopers, tussehen Jan Jacobsvolk en „dreckwagen”mensen, tussehen al die partijen die ik nooit uit elkaar heb kunnen houden. Alles even kleinzielig, ten minste na het martelaarstijdvak. Maar dring door. Dring door in archieven, in kerkeradsnotulen en rekenboeken, en gij vindt het belangwekkende dier geschiedenis. Mij ten minste interesseerde het zeer, te ontcijferen hoe onze voorvaders hunne huisgenooten des geloofs bijstonden. Ik las de Warnser rekenboeken door, van hun begin, dat is van 1655 af, tot 1864 toe, begunstigd door een zeldzamen samenloop van omstandigheden die al deze oude paperassen — zij lagen tientallen van jaren in eene oude kist op een boerenzolder — voor den ondergang heeft bewaard. En ook dit is zeldzaam, dat te Warns alles zoo goed is *opgeschreven*. In de steden geschiedde de armenzorg in de 17^{de} eeuw zeker al op vrij nieuwerwetsche wijze; op 't platteland in Friesland meer patriarchaal; toch hield men er, hoewel patriarchaal zijnde en doende, getrouw boek. Noem dat vrij een zeldzaam samentreffen. Patriarchale menschen schrijven meestal niet zooveel. Mr. BEHRNS, archivaris van Friesland, zeide mij, dat het Warnser archief een der best geconserveerde is van 't geheele platteland.

Ds. G. E. FRERICHS, die in de *Bijdragen* van 1874 de geschiedenis der Warnser gemeente vertelde, vulde ook eenige bladzijden (105—107) met de lotgevallen van de bedeeeling. Hij moest zich echter beperken. Ik werk zijne schets van dit onderdeel uit tot een vollediger teekening.

Na deze inleiding vang ik aan.

Wij zullen dan, dunkt mij, om in de ontzettende massa dingen, die ik te vertellen heb, niet te verdwalen, om het voor het geestesoog van den lezer niet te doen dwarrelen, om zijne hersenen niet in de war te brengen, ik herzeg: wij zullen onze stof eerst verdeelen in onderdeelen. Welnu er is, om een geliefkoosden term van de doleerenden te gebruiken, allerlei „gebied des levens”. Men kan iemand nl.

- I. door eene *gave in geld* van onmiddellijken druk, van plotselingen nood tijdelijk bevrijden,
- II. voor hem de *belasting* en *huishuur* enz. betalen of hem *in de kost* besteden,
- III. in zijn bedrijf helpen, b.v. hem, als hij een boerderijtje heeft, een koe present geven,
- IV. *bovenkleeren* geven,
- V. *onderkleeren* geven,
- VI. *in ziekte* bijstaan,
- VII. hem *na zijn dood* nog aan eene eerlijke begrafenis helpen,
- VIII. ook eer het zoover is, hem te *eten* geven,
- IX. *brandstoffen* voor zijn haard,
- X. *schoolbehoefden* en schoolgeld,
- XI. zelfs artikelen van *weelde*. Wat eene optelling! Toch moeten we na dit alles ons nog bezig houden met
- XII. *allerlei*, dat in geen der 11 vorige rubrieken kan worden ingedeeld en
- XIII. de *Inkomsten*, waaruit al die uitgaven werden bestreden.

Na dit reisplan te hebben vastgesteld, nemen wij de pelgrimsstaf ter hand en gaan wij vol moed op weg door deze valleien van barmhartigheid. Mij dunkt, de tocht zal niet zoo heel lang vallen, ten minste niet voor hem die belang

stelt in het leven en streven onzer vaderen, die wij hier bij den aanvang met piëteit gedenken.

I.

GAVEN IN GELD.

Wij zullen maar beginnen met het banale geld-geven. Dat bestond vóór het jaar 1700 in het doen van een „omgang” door de diakenen, die aan de verschillende arme huisgezinnen, meestal tegen den winter, wat geld uitreikten. Men noemde dat pay-dag, van het Fransche werkwoord payer, betalen. Herhaaldelijk komt die „paai” in de rekenboeken voor; hij heet ook wel „omgang”. Na 1700 staat hij niet meer vermeld. Alleen in 1864 nog eens „aan onderscheidene onbedeelde armen uitgereikt f 53.00”; wellicht in een langen en duren winter.

Buiten dezen pay om vond ik over twee honderd vijftig jaren en duizenden posten maar elf, zegge maar elf keer vermeld, dat een Warnser arme geld kreeg; wat zeker bijzonder weinig is. Wilt ge een paar van die gevallen hooren? 't Was in 1656, toen men *aen foecke meynes tot nooddruft f 10* gaf; in 1669, 23 febr. *aen Japick ooges aen geld f 3,3*; in 1708 aan een van de weezen der gemeente, die op zee voer, wat zakgeld: *aen pyt op 2 tijden met aprobatie f 7,6*. Dat „met aprobatie” komt meer voor; 't wil zeggen: met goedkeuring der andere diakenen; 't schijnt, dat in de meeste gevallen van geld-of-geringen-onderstand-geven ieder diaken maar op eigen houtje handelde. Dat kon, omdat ieder van hen eene kas hield en altijd vrij veel contanten in huis had, die daar maar renteloos lagen; was er aanmerkelijken onderstand te geven,

dan overlegde men met elkaar en dan staat er ook uitdrukkelijk bij: *met approbatie van d'hele camer, met communicatie of consent.*

Let er verder op, dat men het geld niet gaf als aalmoes om er van te leven, maar alleen in bijzondere gevallen van nood, b.v. om een dringende schuld af te betalen: 1694 *Jaerg Abes schuld bet. f 7,5*; zoo ook: 1699 *aen d'Creditorns van Meyns bt. volgens accoort f 25*; zoo ook: 1706 *aen Holle (s) creditoors bt. voor hem f 110*; geen kleinigheid voorwaar! Was er een jongen, die op zijn zeereis te Archangel was aangeland en daar in verlegenheid geraakt, men zond hem een wissel: 1695 *aen noolke getrocken t'Archangel f 18,18*. Was er een arme zuster die naar Amsterdam moest, ook daarvoor was raad: 1699 *Wybrigh aen gelt mee na Amsterd. f 1,13*; en de beurtschipper werd nog betaald op den koop toe: *vracht voor Wybrigh na Amsterd. f 1,11*. Verder ontving *Claesien Wybrens en haer 2 soens die haer door een brandt hadden beschadigt f 9*; en een weesmeisje, dat a°. 1700 oud genoeg geworden was om zich zelve te redden, een weinig zakgeld mee. Ja men hielp een jongen man, die met een onrecht kind verlegen zat, om het een dienst te bezorgen toen het was opgegroeid: 1710 *aen Pyt: om syn lief kint een huer te bevorderen, welk hij tot syn leetwesen bekomen heeft f 3,19,12*.

Ziedaar nu al het geld, aan eigen gemeenteleden gegeven; weinig genoeg. Er komt nog iets bij voor gemengde huwelijken. Die menschen hielp men samen met den Hervormden kerkeraad; en men rekende eens of tweemaal per jaar af. B.v. 1700 *met de domeny en Laurens gerekent wegens ons gemeene uitgaef voor 't half jaer, en bijleid f 3,11,2*, of in 1689: *met de kerkvoogden gerekent en haer moeten*

nytkeeren volgens Reekenyng f 30,,17½, enzoo voort. De verhouding tot de heerschende kerk (FREDERICHs merkte dit al op) was zeker goed, wellicht doordat de Doopsgezinden te Warns nog al wat in de melk hadden te brokkelen en zich niet „op den kop” zouden laten zitten.

De milddadigheid ging zoover dat men zelfs onderstand zond aan eene arme zuster, die te Leeuwarden woonde: b.v. 1709 *July voor Eelk Sierds na Leeuw: gesonden per order: f 2,,4 en doen haer ½ brood (per week) weer toescid, tot nader. Dit gaat 5 jaar lang zoo door, ja men betaalt voor haar nog 4 stuver Losement per week. Elders heet het: aen de backer tot Leeuw. van 9 maart tot 1 novemb. voor Eelk Sierds weer ½ brood en 4 stuver slapp-geld volg Rek. f 16,,2,,8.*

Van veel meer gewicht dan al deze „aelmoesen” is het *uitleenen* van geld aan gemeentelieden. Zelfs tot in de 20^{ste} eeuw toe geschiedde dat te Warns; zelfs aan flinke boeren schoot de kerkekas gelden voor. Doch sedert men er voor eenige jaren vrij wat bij kwijt raakte, is er in 't reglement een artikel, waarbij 't uitleenen van gelden zonder hypothecair verband wordt verboden. 't Is tegenwoordig ook zoo noodig niet meer. Men heeft soliede voorschotbanken genoeg. De ondervinding leert echter, dat deze nog onbekend zijn; en in het algemeen zijn al die deftige dingen en zelfs notarissen impopulair. Die maken „zoo veel grimassen van zegels en andere plechtigheden”. Bij particulieren leenen is wel zoo huiselijk. Eene eenvoudige ziel begrijpt er ook niets van, als de notaris zulk eene acte snel voorleest; als de ziel 't ondertee kent, weet hij immers niet of hij wellicht zijn eigen doodvonnis ondertee kent, enz. enz. En wat is gemakkelijker dan van de kerkekas even wat te leenen, als men om 10 of 20 gulden verlegen is?

- 1689 *aen Jan garrits geleent f 10,*
 1692 *geleent aen aucke Jans f 6,,15,*
 aen Jaerg Abes geleent f 10,
 aen wyp geleent f 20,
 1698 *sibble Jans aen gelt geleent f 13,*
 aen Bauck geleent f 12,
 1708 *na ordre aen auck verschoten f 16,,20.*

En zoo kon ik doorgaan. Hoe menigmaal is op deze wijze een stakker uit verlegenheid gered!

Menigmaal leende men aan eene zeemansvrouw „op conditie”, nl. dat haar man bij thuiskomst het zou terugbetalen.

Of men toen reeds hypotheken kende, weet ik niet. Ze komen in de Warnser boeken niet voor. Wel veel losse obligaties, om een schuit of koeien te koopen, b.v. 1755 *Een obligatie ten Laste van Meine Baukes en zijn vrouw an abes tot Warns verschoten op syn Nieuwe schuite eene somma van Tweehondert gulden tegen den Intres van 3½ Per cento 's jaarlijks. Van die f 200 is later maar f 10 afbetaald. Beter ging het met een zekere weduwe; men gaf haar a^o. 1755 voorgesloten Penning voor Twee jonge koeyen, een somma van vijf en Tnegentig gulden op Intresz voor gemelde Zomma ieder jaar drie guldens (a^o. 1758 weer gerestitueert en voldaan.)* Over het algemeen kwam 't geleende geld flink terug. Een enkelen vertrouwde men zeker niet te best en achtte het hem geleende geld zoo goed als weggegeven: 1717 *aen Lykle sibles verschooten ofte gegeven aan gelt f 2.*

Wij zijn nog steeds bezig met het artikel „geld”, en komen nu aan het schenken daarvan aan niet-Warnsers. Talrijk zijn de gevallen van doortrekkende ongelukkigen, „bedroffen”, 't zij bedelaars, 't zij door rampspoed tijdelijk getroffen, wien men uit medelijden een kleinere of ook

wel grootere „vereering” gaf; b.v. 1656 een aelmoes aen een bedrofde broeder die onse gemeent was aan gerecomandeert f 7,,10. Dat was zeker een Doopsgezinde; vandaar denkelijk die royale gift. Zoo ook in 1692 voor een afgebrande suster f 6. Maar ook andersdenkende ongelukkigen liet men niet ongetroost gaan, b.v.:

- 1666 aen 2 arme soldaten oft ruyters f 0,,12,,8,
- 1677 aen een out man die van 't hooge water verdreven was tot noodruft f 1,,10,
nog voor een arm man f 1,,11,
- 1688 aen een behoeftijge f 4,
- 1689 aen 1 vrouw uyt groenygse(Groninger)lant In armoede synde betaelt f 0,,12,
- 1689 aen een gereformeerde persoon die verdruckt was f 3,
- 1689 aen een gebreeklĳck persoon van Lier (Leer) f 1,,10,
- 1692 aen een suster uyt Emden lant f 1,,14,
- 1694 aen een verdreven van hoogwaterloed overstelpt f 9,,8,
- 1695 aen een arm man met communicativ. (zie bl. 33) f 1,
- 1697 aen een arm wijf geven f 0,,12,
- 1712 aen een frou, die uyt haer woning verbrant was en bad om een aelmoes van de gemeente f 1,,2,
- 1693 aen een afgebrande broeder in fladeren (Vlaanderen) f 2,,2.

Assurantie zou voor zulk een ongelukkige beter geweest zijn; maar wat zou men? die was toen nog niet algemeen.

- 1710 aen een Arme vrouw, per ordre van d'Hele camer present f 1,,2.

Dat mensch kwam denkelijk aankloppen, terwijl er vergadering was.

Deze „aelmoesen” zijn zeker vrij hoog. Het zou, dunkt mij, in onzen tijd ongehoord zijn, als een kerkeraad aan

rondtrekkende menschen dergelijke giften gaf. Geen wonder: er is nu reden om te veronderstellen dat zij, als zij het verdienden, in eigen dorp of stad wel geholpen zouden zijn. Dat hulpbetoon is tegenwoordig zooveel beter geregeld dan toen. Maar droef stemt het zich voor te stellen, hoe vroeger, vooral in oorlogstijden, deze ongelukkigen rondzwierven, en zich in te denken in hunne ellende. Wat zijn wij dan gezegend!

Nu een post, die Goddank tegenwoordig niet meer voor-
komt: het loskopen van slaven. Hoe dit precies toeging,
weet ik niet. Wellicht vereenigden zich vrienden en stad-
genooten van zulk een slachtoffer der toenmalige Barbarij-
sche en andere zeeroovers, en klopten zij hier en daar aan
om den losprijs bijeen te krijgen. Te Warns klopten ze
niet aan doovemansdeuren:

- 1657 tot lossing van een slaef ut Turkyen f 2,,10,
1659 tot lossynge van een slaef genaemt harop dirvese
f 2,,10,
1661 voor een gecofte slaaf f 2,,10,
1662 voor een slaef f 4,,10,
tot lossing van een slaef f 3,,3,
1669 tot lossinge van Hendrick haer soon f 100.

Dit is zeker een eigen-Warnser geweest. Vandaar die
inderdaad koninklijke bijdrage.

- 1672 voor een slaef te lossen f 11,,11,
1673 voor een slaef f 8,
1702 Toe lossinge van een *karkse (gereformeerde)
domeny bij d' Tarters vangen f 2.

En niet alleen dat zulke giften werden geschonken (het
geld was driemaal zooveel waard als nu) aan de slaven,
die nog in handen der vijanden waren: ook als zij ont-
bloot van alles terugkwamen, ontfermde men zich hunner:

1661 *aen een slaef f 4,*

1663 *voor een slaef die thuis gecomen is f 2,*

1675 *aen een slaav f 5,,5.*

Wel breed was het veld voor weldadigheidsbetoon in die dagen!

Nog een soort van geldelijken onderstand, en wij hebben dien afgehandeld. Ik bedoel de gaven en collecten voor onze verdrukte en zelfs verjaagde geloofsgenooten in Duitschland en Zwitserland. Dat zijn de hoogste posten in de Warnser boeken, en bijna de talrijkste tevens. Legio zijn de collecten voor die buitenlanders. Denkelyk was dat collecteeren in Friesland ordelyk geregeld, en gaf iedere gemeente naar draagkracht het zooveelste deel van het benoodigde geld. Ten minste in 1713 is er sprake van *ons quota tot d'paltse broeders*. Hier volgen eenige aanhalingen:

1710 *bij 't avondmaal gecollecteerd voor de verdreven geloofsgenoten in Switserland uit canton van Bern f 26,,17,*

1714 *tot ondersteuning van de Poolsche & Pruysise gemeente f 27,*

1725 *voor de verdreven Switsers gecollecteerd f 8,*

1726 *voor de Switserse Broederen gecollecteerd, tachtig caroly gulden,*

1726 *Een generaale kollekt gedaan van de verdreevenen geloofsgenooten uit Switserlant, en uit ons Societitsgemeentens versamelt:*

als Hindeloopen de groote f 159,

dito de kleine f 69,

Makkom f 74,

Workom f 73,

Warns f 80,

Stavoren f 26,
Koudom f 11,
Santvoortertijp f 10,
Molqueeren de groote f 9.

Hindeloopen en Molkwerum hadden toen ieder 2 gemeenten, die de Groote en de Kleine werden genoemd. Met de Sociëteit is bedoeld de zg. Zuiderklasse, nl. de gemeenten in Z. W. Friesland, die zich wat afgezonderd hielden van de Friesche sociëteit. Hindeloopen was de hoofdstad dier afscheiding.

1734 voor de *Pruississe Broederen* gecollateerd f 78,
 1734 collecte na 't avondmaal f 78 voor eenige verdrevenen uit *Pruisen*,

1736 5 febr. (avondmaal) gecollecteert voor de geloofs-genoten tot dantsik die in de belegeringe van selve door de Russen bij naar van alles zijn ontbloom uit de bossen ontfangen f 71,,4,

1736 voor de *Dansicker Broederen* gecollateerd f 71,,4.

Voeg bij deze collecten nog 't geen werd gevraagd door deze ongelukkigen, wanneer zij, verdreven en van alles ontbloom, door onze provinciën zwierven en nog eens particulier voor zich zelf bij onze kerkeraden aanklopten. De rekenboeken krielen er van, b.v.:

1693 aen verdreven *Broeders* ut de *pals* (Palts) f 6,
 reysgeld voor een verdreven ut de *pals* f 2,,2,
 aen een verdreven *Brabander* f 0,,11,
 aen een verdreven *vrou* ut de *pals* f 1,,4,
 aen verdreven ut d' bargestraat bij d' *pals* f 3,,0,,8,

1594 aan 2 arme uit de *palst*, en 2 uit *braband* afbrand f 1,,14.

Alleen in Febr. 1695: 2 verdrevene uit de *palts*, aen 2 behoeftige, aen een arme *vrou*, Ten

*behoef van 17 personen verdreven uit de palst,
2 pers. afbrandt, verdrevene uit de palst.*

Enzoovoort, enzoovoort.

Daarentegen komen de verzoeken van onzen tegenwoordigen tijd, nl. die ten behoeve van kerkbouw elders, weinig voor. Ik vond slechts: 1662 *tot opbouwinge van een doops-gesind preechuis in duitsland* f 3,,3; en: *voor het Weeshuys te Lier* (Leer) f 5.

Wij zouden door al die buitenlanders bijna vergeten, dat de voornaamste onderstand van den Warnser kerkeraad toch ten behoeve van de eigen broeders en zusters werd verstrekt. Die zijn tot dusverre zoo weinig genoemd, omdat zij, gelijk ik reeds opmerkte, bijna niets ontvingen dan naturalia, of het moest zijn dat men iemands huis- of landhuur betaalde. Maar dan kreeg hij het geld niet zelf in handen.

Ik kan nu dit eerste hoofdstuk besluiten, als ik nog een paar posten heb genoemd, die onder geen der vorige rubrieken zijn te rangschikken:

In 1694 was men zoo royaal, van *aan de vroñ van 't gasthuis* (denkelijk te Leeuwarden) *eene vereering van* f 8,,9 te geven, toen een ziek gemeentelid daar verpleegd was geweest. En ten slotte dit, dat er in 't geheel niet bij behoort maar dat ik toch niet verzwijgen kan:

1705 *Arb. L en Reetschap bt. om ons Tempel schoon te maken* f 13,,11. Die „tempel”!

II.

BROEDERS EN ZUSTERS HELPEN MET HUISHUUR, BELASTING, ETC.

Wij zijn nog niet geheel van den onderstand in contanten af, die men intusschen niet aan de armen zelve in

handen gaf. Daarvan schijnen de Warnser vaderen niet gehouden te hebben.

Er wordt een enkele keer grondbelasting voor iemand betaald:

1669 *schatting betaelt voor garrit Jayties landen*
f 1,,16.

Overvloediger zijn de posten voor huishuur, ten minste vóór 1714, b.v. *f 11* per jaar. Maar in 1714 bouwde de gemeente een *gemeenteHuys tegenwoordig door Jan Harmans & syn wyf bewoont* voor *f 79*. 't Was denkelijk een oud gebouw dat gerepareerd werd, want *f 79* voor een huis is wat al te weinig. Dat oude huis nu heeft later door erfelingen broertjes gekregen, zoodat men tegenwoordig in het bezit is van 8 woningen. Daardoor komen de posten voor huishuur ten behoeve der armen na 1714 niet meer voor.

Meer nog lezen we van het betalen der schoorsteenbelasting, die toen afzonderlijk werd geïnd. 't Zijn ieder jaar weer op nieuw eenige uitgaven:

1670 *aen sytje Foppes voor d' schoorsteen f 2,,5,*

1689 *aen mstr Baucks voor schoorsteen en schoolmeesters-gelt f 2,,7,*

1689 *aen mstr baucks schoorsteen en hoorngelt*
f 2,,9.

Die meesters zijn lastige menschen in de oude boeken. Als men leest van mstr of meister, dan moet men maar raden of het de schoolmeester, een advocaat, de barbier of wel de barbier-dokter is.

Dat hoorngeld van zooeven is eene belasting op het rundvee; zeker betaald voor een arm boertje. Zoo sukkelden de vroegere geslachten, gelijk wij sukkelen, langs de baan der tijden. Gelukkig het volk, waarin de een den ander wat voorthelpt op den tocht.

Wel duizend keer is er sprake van „kostgeld”. Voor oude mannen, voor oude vrouwen; 't meest voor weezen. Dat kostgeld is dikwijls belachelijk weinig, zoodat de meening voor de hand ligt dat iemand uitbesteed werd bij oom, tante of ander familielid, die 't voor een schijntje en meest uit liefde deed. De gemiddelde prijs was *f* 20 of *f* 30 per jaar; b.v.:

1702 *aen seerp over 't half jaar Losement voor Sjouck*
f 10,,8.

Zelfs werden behoeftigen, die elders woonden, uitbesteed op de plaats hunner inwoning.

Deze kostgelden loopen door tot het jaar 1900 toe. Soms gaf de gemeente slechts een „toehaak” en betaalde de familie de rest. Als het weeskinderen waren, werden zij dikwijls besteed bij den schoolmeester; die man was overal goed voor. In 1669 een kind voor *f* 25,,4 per jaar. Later werd het wat duurder; in 1711 voor *f* 28 en één zelfs voor *f* 36; zeker een met een gretige maag!

Soms geschiedde het maar voor eenige weken, nl. bij die jongens, die 's zomers op zee voeren en in de winterweken op het voorvaderlijk dorp kwamen overwinteren. Wat zij aan loon hadden verdiend was voor de gemeente, die hun daarvan wat zakgeld gaf en verder uitbesteedde. Dit kostte dan wat meer, eens zelfs *f* 1 per week.

1713 *den 17 november is Klaes Holles bij Willem*
sibles besteed weeks voor een gulden.... soo
lange als wij hem na see kenne krijgen.

Deze KLAES ging gedurende die winterweken nog naar school. Heerlijk voor den armen meester, zoo'n verwaaiden jongen met teerknuisten nog de pen wat te leeren hanteeren! Maar dat was toen de mode: telkens lezen we van kostgeld aan den meester betaald voor zeejongens, die dan 's winters bij hem sliepen, aten en... leerden.

Dat de gemeente het loon dier jonge matrozen ontving, moet niet doen denken, dat het een winstgevend zaakje voor haar was zulke weezen op te voeden. De gage van deze jonge heeren schijnt een minimum te zijn geweest; er moest altijd geld bij, b.v.:

1678 *voor sible Jans meerder gecost als d'Jonge thuis gebraght* (had) f 12,,2.

Dat verder de diakenen met moederlijke zorg waakten over de weezen, ja tot met de kleine onderdeelen van hun onder- en boventoilet bekend waren en (wat meer zegt) daarvoor ook zorgden, dat zal ons uit de hoofdstukken over „Onder- en bovenkleeren” blijken.

III.

VOOR HET BEDRIJF.

In zijn bedrijf iemand helpen, hem zóó helpen dat hij zichzelf helpen kan, dat is zeker de beste soort van onderstand; dat is eene hulp, die uitwerkt dat zij verder overbodig is. Heeft niet indertijd onze Amsterdamsche gemeente sommige van hare leden doen verhuizen naar Twente, waar toen de nijverheid aan het opkomen was? Daar konden ze werk in overvloed vinden. Zoo moesten wij, in plaats van onze aalmoezen te geven, de menschen liever helpen naar Canada of Argentinië.

Te Warns was alle hulp in het bedrijf zeer bescheiden, maar toch zij was er.

Herhaalde keeren betaalde men voor behoeftigen hunne landhuur. Huurden de armen dan land? Ja, gelijk tegenwoordig weldenkende menschen of gemeentebesturen stukjes bouwland verhuren aan arbeiders, die daarop dan zelven hunne groenten kunnen verbouwen: volkomen evenzoo

deed men reeds vóór 200 jaar te Warns, en... doet men het nog. Akkertjes weiland worden aan behoeftigen, ook wel aan anderen, verhuurd om daarop hun schaap met een touw vast te zetten. En de gemeente hielp sommigen met de huur of betaalde die geheel. Zulk een schaap geeft 7 maanden per jaar melk in de koffie en in het voorjaar een of twee lammeren benevens de wol. In 1661 ging het reeds zoo:

1661 *lantshuir voor jol betalt f 8,*

1663 *lantshuir voor jol f 12.*

Enzoovoort. Ééns was het zelfs eene belangrijke som, wat mij doet denken, dat voor eene overleden boerin, die failiet gestorven was, de schulden werden betaald:

1706 *Holle Lans huier Betaalt f 45.*

Dat was eene dure dame voor de kerkekas; hoor slechts:

Holle creditoors betaelt f 110.

En de dokter moest *f 12* hebben, en zij was zeker bijzonder lang geweest, ten minste haar doodkist kostte den broederen niet minder dan *f 12*, terwijl 8 of 10 de gewone prijs was. Ja 2, jaar later worden nog oude schulden van haar voldaan: wel een bewijs hoe sterk de gemeente zich één gevoelde: zoo dat zij deed als de vader, die den schuldenaars van zijn zoon het hunne geeft:

1706 *voor $\frac{3}{4}$ hoofd (1 hoofd = $\frac{3}{4}$ H. A.) Lant: door*

Holle gebruikt f 3,,15,

voor 2 hoofd dyto door Holl gebruikt en 1 koegange f 19,,15,

voor Holle hoy bet. f 14,,5.

Een „koegang” is een stuk land, groot genoeg om er één koe op in 't leven te houden. — En ondanks deze groote uitgaven liet men hare kinderen niet in den steek. O neen, haar zoon SYBREN werd nog in de kleeren gestoken ook, opdat hij als matroos zou kunnen gaan varen.

voor sybren Holles seeplun (plunje) als com. (combeers), hemd, bulsak (bultzak = zak, die b.v. met boekweiddoppen gevuld, voor matras diende), hosen, cuosen (kousen) en verders f 9,,5,,8.

En als een paar jaren later 2 broertjes van hem ook op den leeftijd komen van naar zee te gaan, dan staan de diakenen weer klaar, onvermoeid:

aen abel en claes Holles voor materyalen tot syn seeplun betaelt f 1,,0,,18; aen stroo (voor een stroozak om aan boord op te slapen?) en een vooitje aan claes Holles f 0,,8,,4, aen hem nog meegegeven tot seeplunje van ons gemeente cleeren (men had daarvan voorraad in entrepôt in de kerkekamer) als 1: onder Broek, 1 tusssen Broek(?) (wellicht geen zondagsche en geen daagsche) & een sarjes (serge) Rokjen; aen hem een Rok van Laken metgeven, aen stroo voor hem gekoght; 3 hemsbeffen, 2 blawwe hemden en paer schoen.

Ziezoo, nu kan hij gaan varen en zich zelven redden!

Aldus wilde men 't ook gaarne hebben met de oude kosteres JOL, wier „salary voor huisdienst” maar zes gulden en zes stuiver per jaar was. Toen het mensch ouder werd en wat stram en niet meer uit werken kon gaan om er wat bij te verdienen, toen hielp de kerkeraad haar door het hooi te betalen dat ze voor haar koetje noodig had. Want die kosteres hield ook een koetje, gelijk nu nog op dat dorp de brugwachter en een timmermans-knecht koeien houden, en er ook andere ambten, waarvan men dit niet verwachten zou, met de veeteelt zijn verbonden, b.v. dat van kleermaker en dominee. Houden de kleermakers er geen schapen en hield een der vorige

herders van de menniste gemeente geen schaaap? En let wel, 't was een *gestudeerde*.

Om op die oude kosteres terug te komen:

1662 voor hooi tot jol haer koe f 26,,5.

En nu, o gewichtig feit:

1663 een ander coe geoft die meer cost als de oude
(die) sy hadde f 11,,14.

JOL was dus wel een lievelinge van de diakenen. Zij hadden heel wat met haar op; ja, zij hadden bij de oude koe, die zeker te weinig melk gaf of ziek was, zelfs den algemeenen beesten- en menschenarts, den barbier, gehaald:

meysterloon voor de oude koe f 0,,18;

later is deze groote royaliteit nog eens herhaald:

1720 een koe gekoght voor Fokke Annes 5 maart
volgens Resolutie van onse Camer f 80,,12.

Welk een onbekrompen hulpbetoon! En wil nu niet denken, dat er van oude, door de vaderen opgepotte kapitalen maar van den hoogen boom af werd geleefd en weggeschonken aan de leden der huisgemeente. Het was geen huisgemeente; in die JOL haar dagen telde zij 225 gedoopte leden; en kapitaal was er weinig. Het meeste moest door collecten worden saamgebracht, gelijk wij in het laatste hoofdstuk zullen zien.

Als iemand menschen helpt aan koeien, ligt het voor de hand dat hij ze ook helpt aan hooi. Hooi is schering en inslag in de rekenboeken van Warns: zoowel tegen den winter als in den zomer, wanneer de zon 't hooge land had verschroeid en de beesten er niets te eten vonden.

1661 5 voer hooi voor jol f 25,,10,

1665 aen hoy f 6,

aen hoy voor jol f 36,,19,

1701 Hooy in Holland* geloft met de vraght f 59,,5.

Wat een drukte voor de broeders! Zij waren er zelfs voor naar Holland gereisd; in Friesland was het wellicht een slecht jaar geweest.

1717 voor een wagen met hooy f 1,

voor 2 wagens met hooy f 5,

1719 2 wagenvol hooy aan Fokke Annes f 6,,12,

voor f 1 hooi van J. C. (JAN CORNELIS, den preeker, die tevens boer was).

Van de veeteelt glijden we van zelf naar den landbouw. Men hielp de menschen aan zaaizaad, b.v.:

1712 23 april aen Hyck Aukes tot stavoren betaelt voor Jan Harmens aen boonen en wortelsaad f 3,,8,

1717 april voor Jan baes voor bonen om te sajen f 1,,11,

1719 voor Jan baes gekoght een $\frac{1}{2}$ lopen (men zegt nu lijppen = 80 pond) grote bonen om te sajen f 1,,10.

Ja, nog in 1831 gaf men iemand 3 zakjes gerst voor f 8,,55.

Na landbouw en veeteelt volgt de visscherij. Men kocht wel eens hennip, liet dat tot garen spinnen en gaf dat aan broeders-visschers om er fuiken van te maken:

1712 den 4 Jan. betaelt voor drie bossen hennep voor Lyckle sibles tot Laaxum (aan zee) om fuycken van te maken f 4,,12,

20 Jan. aen Hylek Freerks voor Spinloon van de Hennip betaelt f 1,,16.

Zoo komen we aan de scheepvaart:

1661 gesonden tot behoef van een broeder onser gemeente syn behulp tot een schuit f 14.

En in 1714 is er iets aan de hand met „eene coffe” van CORNELIS JANS. Twee diakenen reizen naar Leeuwarden, raadplegen daar een advokaat, die „voor gedane kosten en syn verdiende soldie” f 12,,12 ontvangt. 't Schijnt, dat men het vaartuig onder eigen beheer heeft genomen. Want later werd het verkocht en staat er onder de Ontvangsten:
f 100 voor gemelde coffe.

Wij zijn nog steeds in het hoofdstuk *Hulp in 't bedrijf*. Welnu, een gewone manier is: jongens aan reisgeld te helpen, opdat zij eene betrekking kunnen gaan zoeken, meestal als matroos:

1717 *aen sijb Annes op sijn versoeck gegeven om Een
 huier te Amsterdam te soeken f 10,*

1717 *Reisgeld aen Paulus Tjeerts f 10,*

1660 *aan jouw wybes reisgelt f 20.*

Ook een zekere *Pijt* en nog andere bollebozen zijn op dergelijke wijze de wereld ingegaan. Moeders pappot was in die dagen de leus nog niet!..... En nu gelukkig niet meer.

Ten slotte werd de kerkekas bestormd voor alles en nog wat: voor hulp om een winkeltje op te zetten, voor een schootsvel, een scheepskist, een spinnewiel, een schaar en wat al niet! Men zou liever moeten opgeven, waarin leden of kinderen *niet* werden geholpen.

1689 *voor Jan Harmens 1 schootsvel etc. f 4,,0,*

1693 *aen atte broers tot syn wynckel f 40,*

1695 *noolke een scheepskist, hosen en pykskleed (pik-
 broek) f 12. Drie jaar later krijgt hij be-
 halve 4 hemden en dat zijn zeeplun wordt
 gewasschen nog een slot tot de kist,*

1699 *een klein scheer en mes voor siouck ulbes f 0,,12,*

- 1704 *aen sydt Pranger tot haer wijckel f 11,,16,*
 1710 *voor sible een wagen, met ordre f 3,,10,*
 1710 *voor 2 voer stroo tot Jan Raes huis (voor 't*
stroodak),
 1711 *100 moppen (steenene) voor sijn huis f 2,,10,*
 1719 *aen Jotje Fokkes betaelt voort inrijden van Jan*
baes syn coren f 1,
 1719 *aen de wieldrajer tot Stavoren voor Julder Holles*
haer wiel te verstellen f 0,,18.

Welaangenaam zal die toekomst zijn, waarin elk mensch zich zelve zal kunnen redden, 't zij die tijd zal komen volgens de wegen der sociaal-democratie of van toenemend gevoel van eigen verantwoordelijkheid, van de christen-anarchie of der christelijke hulpvaardigheid. Nimmer zal daarbij de broederliefde versterven door gebrek aan werk; maar op al fijner, teerder wijze zal zij zich uiten aan de *zielen* van bedroefde broederen. Men kan toch ook nog op andere wijze helpen dan met stoffelijke hulp, dan met een spinnewiel of een voer hooi.

IV.

BOVENKLEEREN.

Dat zijn met de volgende rubriek de lievelingen geweest van de Warnser diakenen; het gunstig terrein, men vergeve de vergelijking, waarover zij zich bewogen als de lichte kavallerie der Boeren op de velden van Transvaal.

Waar zullen wij beginnen om niet in deze vlakten te verdwalen? Mij dunkt, bij het hoofd, om vervolgens over moffen, wanten, boezelaars en kousen af te dalen tot de schoenen en klompen.

Welaan dan.

Het schijnt, dat het mannelijke geslacht minder sleetsch op 't hoofd is dan het vrouwelijke. Ten minste er komen zeer vele posten voor over „mutsen”, en maar één over een mannenhoed, en dat pas in 1832. 't Kan zijn, dat de mannen vroeger ook mutsen droegen van robbevel of van laken. Men leest van niets dan van mutsen; en wel in verschillende soorten, b.v.:

1716 2 *duitse mutsen*,

1739 voor otto 1 *engels muts* f 1,12;

zeker al naar de mode was. Die tweede muts was dus een *mannen-muts*. Dikwijls leest men ook van „mutsen-pollen”; wat dan een werkwoord moet zijn. Beteekent het: mutsen plooien? Niemand kon 't mij zeggen.

Over 't algemeen is dit kleerenonderwerp erg lastig, daar men vroeger geheel andere kleedingstukken had dan nu. Zoo lees ik telkens van een „Rokjen” verstellen of nieuw-maken, waar wij zouden zeggen: een jas. Maar wat is een „corsaay”? Een corset? Al weér: niemand kon 't mij zeggen. Zoo onderscheidde men: *dunne* schoenen; wellicht in tegenstelling met *vetleeren* grof soort. Zoo is er een apart kleedingstuk, genaamd: *mouwen*.

1686 voor *mouwen verstellen en goed daer toe gecoft*
f 7,4.

Dus werd het niet gebreid, maar van *stof* genaaid. Anders zou ik zeggen: 't zijn moffen, zooals kleine kinderen en de Haarlemsche weesmeisjes nog wel dragen. Die *mouwen* komen in de rekeningen bijzonder veel voor. De broederen zijn zeer bezorgd geweest voor 't kouvatten hunner zustertjes. In 1695 lees ik zelfs *van ondermouwen*. Wat dat nu weer zijn? Had een kouwelijk zusje er twee over elkaar aan? Die diakenen waren toch in de puntjes bekend met de vrouwenkleedij. Zij kennen het onderscheid tusschen een *overborstrock*, een *overlyvv*, een *wollen hembd* en een

wollen hemdrok. Maar of ze zich niet soms vergist hebben? Men oordeele: in 1695 koopt men *Lin* voor een *borstrock*, en *Laken* om er *hosen* van te lappen. Ik zou willen vragen: maakt men dan borstrokken van linnen en lapt men kousen met laken?

Nu zal men antwoorden, dat een borstrok toen heel wat anders kan geweest zijn dan een borstrok nu. En ik zwijg stil. — Dit weet ik wel, dat het genoemde woord *overlyvv* tegenwoordig heet: onderlijf. Want *overlyvv* is een verholandizeering van 't Friesche „oerstroep” (overstruip) en dat noemen onze dames nu: een onderlijfje.

Maar genoeg. Ons hoofd zou verward raken bij dien gezegenden, bonten, verwarrenden stroom van kleeren, die de diakenen uit hun „camer” over de armen der gemeente deden stroomen. Een ding echter moet ik nog noemen: de geheimzinnige *gallebonties*. In 1689 en 90 is er plotseling en herhaaldelijk sprake van gallebontjes; steeds voor vrouwen; steeds à *f* 1 of *f* 2. Zeker een nieuwe mode bij de Warnser schoonen. En in 1715 is die manie weer even plotseling uit. De gallebontjes verdwijnen als een komeet, die komt en gaat. Niemand kon mij zeggen wat het woord beteekent. Indien het een soort van boezelaar mocht aanduiden, dan zou de uitdeeling daarvan pleiten voor de royaliteit der diakenen, die ook de arme vrouwen der gemeente deden deelen in de zegeningen van dat artikel. Dit weet ik nl., dat *bontje* aan de Zaan een bonte meidenboezelaar is, en dat men in Friesland nog spreekt van galgeskeldik = galgeboezelaar = boezelaar met reepen over de schouders. Zouden gallebontjes ook galgeboezelaars zijn? Zij zwijgen in haar graf, waar zij rusten naast crinolines en Fedora-haar.

De boezelaars heeten overigens geregeld: *schort* of *schor-deldoek*:

1701 *voor siouch en an sondags schort met zijn toeb:*
(ehooren?) *f 5,,17,*

f 5,17, dat is nog al iets! 't Waren zeker heel fraaie:

1720 *voor haete holles een swart schort en andere*
cleinnoodje f 5,,1,,4.

In de 19^{de} eeuw komt de naam: boezelaar op.

Natuurlijk moesten de arme weezen wantjes aan hun koude knuistjes hebben en die komen dan ook getrouwd voor op de jaarlijksche rekeningen.

Maar 't voornaamste waren toch altijd de pakken kleeren en jassen:

1663 *een combeers gecof voor een wees f 1,,6,*

1693 *aen laken tot lappen van Jayties' goed f 1,,10*
laploon f 0,,11,

1693 *Een pack kleeren en maeckloon f 8,*

Dat was niet duur.

1710 *16 ell mos-chovies Laken tot de wesen a 7*
stuver: f 5,,12.

Alwêer geen duur laken.

1716 *voor Laken tot Lykle sibles broek te Lappen:*
Linnen tot sakken en maeckLoon te samen
f 1,,10,,8,

Hoe consciëntieus schreven ze alle kleinigheden op:

1695 *6 ell boord voor d' kinders à 4¹/₂ st. d' ell f 1,,7,*
' stuck schordeldoeks-band tot d' kinders f 0,,5.

Dat schordeldoeksband! En hoe intiem klinkt dat: *d' kinders*. Welke kinders? Wel, ónze kinderen, ónze weezen, voor wie wij zorgen.

Wij zijn nu afgedaald tot de schoenen. Daarin scheen men ook nog al onderscheid te maken:

1695 *voor Reuck een paer dunne schoen f 0,,14,*

1720 *droog Leere platte schoenen en spaens Leeren*
mullen f 1,,16,

1700 *Jaytje 1 paer schoen en ons bedankt voor onderhoud f 1,,16.*

Nog in 1827 geeft men schoenen en klompen. Maar tegenwoordig niet meer. Dergelijke armoede bestaat niet langer. Maar in den ouden tijd: welk een zorg voor al die kleeren! Met de onderkleeren was 't nog erger. Elk kwam zeker met zijne klachten bij de broeders aan. Oude vrouwen en kinderen roepen een diaken in huis en toonen hem hun plunje, de stukken schoenen, de versleten rok. Ik zie het voor mij. Trouwens, 't is mij zelve en u ook wellicht overkomen. Dan volgen deliberaties en 't eind is dat aan vrouw zus of zoo haar rok of haar schoenen worden toegezegd. Die het best klagen kon, zal wel eens wat vóór hebben gehad. En elk diaken gaf maar in zijn kring. Alleen voor belangrijke zaken nam men een gezamenlijk besluit. Zoo kon Tjaerdt Sibles in 1686 opschrijven, dat hij had beschikt;

voor schordeloecken-klompen en hosen voor trijn f 1,,19,

voor maeckloon van hemden en mutsen f 1,,78,

voor verstellen schordeld: maeckloon van hemden f 6,,17,,8,

voor 3 paer hosen, pleysters en schoorstiengeld f 12,,1,

voor mouwen; verstellen en goed daartoe gecoft f 7,,4,

voor 2 paer schoen f 2,,12,

voor pleysters en een wollend hemd tot trijn f 4,,16,

2 paer hosen verstellen en sand-rijden f 3,,4,

verstellen en pleysters f 2,,9.

Deze diaken zette alles door elkaar, er is geen uit elkaar houden aan; b.v.:

1686 voor schoolgeld, verstellen, een schootsvel, bood-
loon f 4,,9,
voor een bed, een koeckpan, kees (kaas?) en
meisterloon f 15,,8.

En nu komt het kiesche onderwerp:

V.

ONDERKLEEREN.

Wie helpt mij door dezen berg heen? Het zal het best zijn mij te beperken. Want ge kunt geen onderkleedingstuk noemen of het komt in de rekeningen voor: hemden, borstrokken, overborstrokken, kousen, baaitjes, slaapmutsen, zelfs zakdoeken en „slaeplaeckens” dwarrelen als sneeuwvlokken voor het oog onzer verbeelding. En 't zijn geen diakonessen die dit alles behandelen, maar mannen. Inderdaad, deze leggen in het lingerie-vak eene scherpzinnigheid aan den dag, die bewonderenswaardig is.

Ik zie een deftig Amsterdamsch diaken al opschrijven:

1712 28 maert betaelt voor maeckloon voor een borstrock voor Haeyts f 2,,3, nog voor Haeyts aan hemsboord en garen en band f 0,,7.

Men schijnt in Warns voorliefde voor borstrokken te hebben gehad, ze waren er in allerlei soorten, b.v.:

1692 1 onderborstrock en 1 overlief f 3,
dat was dan van gebreide wol, maar men had ze ook van een lap genaaid; niet alleen van „Lin”, maar ook van serge, een grove stof:

1721 een nieuwe sarjes Borstrok met zijn toebehoren f 2,,16,,4.

Deze liefhebberij voor borstrokken ging door tot in de negentiende eeuw; nog in 1822 vinden wij ze vermeld.

Ook nu nog is het ideaal van sommige jongens, bij hun vertrek van de Zondagschool een zoodanigen te ontfangen.

Maar wat een lagen wol en linnen hadden die menschen over hun body! Want ook de hemden, wollen hemden, corsaaijen en „baaytjes” spelen in de oude boeken een groote rol, spelen schuilevinkje met onderbroeken en „onderRokjens”:

1710 voor *sierd Lieukes* 3 *nie* (nieuwe) *hemd: broek:*
en RokJen, schoe: Lap Jien, mes, pampier en
pennen en maeckL. te samen f 8,,2.

Ja, 't was soms een heele optelling, wat een enkel mensch ontving. Zoo b.v. dat weeskind, dat ging trouwen en dat een gansche „uitbirns” (uitrusting?) medekreeg:

1702 *aen Elck sierds haer uitbirns* 1 *Lin schort, onderborstrok, ondermouwen, overlijf, wolhemd, 2 borstrocken, 1 Lin dyto, 3 grove en 3 gemene schordeld: een listorn (?) wolhemd, 12 paer grove, 2 paer gemene hosen, klotsjen (mutsje) en maeckloon f 29,,2.*

Die was dus goed voorzien.

't Is geen wonder, dat onze broeders bij het doen van zoo uitgebreide „zaken” hunne inkoop in 't groot deden. Ja, zij gingen naar Amsterdam en sloegen daar bij de 50 of 100 el in, alles ten behoeve van de weezen of d'kinder, met welken familiaren naam steeds de hun toevertrouwde weeskinderen worden bedoeld. Voor d'kinder hebben ze alles over.

Zoo kochten ze in 1717 stukken van 50, 37 en 48, te samen 135 el linnen. Reeds in 1661: *linnen tot hemden voor d'kinder f 9,,16*; in 1689 weer 71 el; in 1690 39 el; in 1591 95 el, telkens à 10 of 11 stuivers. Zoo gaat het geregeld door, b.v.:

1692 *In Amsterdam gekocht 51 el linnen à 12 st.
f 30,12; 25 el blau lin voor f 74.*

(Die f 74 zal wel een vergissing zijn). Men sloeg dat goed op in de kerkekamer, en ik stel mij voor dat men daar een soort van pakhuisje had in een of andere diepe kast, een heerlijk voorraadschuurtje: voor een arme om er van te watertanden. En „uit dezen schat” haalden de broeders te voorschijn „nieuw en oud”. Ook oud; indien het ten minste ging als te Enkhuizen, waar bij het overlijden van bedeelde armen hun kleedingvoorraad aan de vermaning kwamen, bij den overigen voorraad in depot gelegd, in 't kostershuis werd bewaard. Te Warns noemde men dat: „op voorraad”:

1710 90 *ell wit Lin a 7½ stuver d'ell voor d'wesen
op voorraad f 15,9;*

en in 1720 wordt bij 't verstellen van hemden tusschen twee haakjes gezegd, dat 't van „ons gemeente Linnen” ging.

In 1702 lezen we voor 't eerst van „cottoen”; natuurlijk weer voor d'wesen; voor f 6,14.

Van de overgebleven resten had men heerlijke lappen tot reparatie van versleten kleeren. En die posten komen natuurlijk zeer veel voor, reeds in 1689. Men gebruikte bij het noteeren eene zonderlinge manier van zich uit te drukken, een manier die doet denken aan de afgebrande broeders en zusters van hoofdstuk I; zoo leest men:

1700 *ded ver stelt f 1,8,*

welke elliptische woordenreeks wil zeggen, dat van eene zekere Mejuffrouw, genaamd DED, de kleeren vermeld zijn, en dat dit feit aan den kerkeraad op een gulden en acht stuivers is komen te staan.

Niet alleen linnen, maar zelfs kousen had men „op

voorraed". Dit blijkt o. a. in 1710, wanneer de voorraad is opgebruikt en men nog 4 paar extra in een winkel moet koopen. Ze worden beurtelings hozen en kousen genoemd, al naarmate men verder naar onzen tijd nadert, b.v. nog in 1717 *voor een kam en twee paer hozen f 1,,8*; maar tegen 't jaar 1800 heeten zij reeds *kousen*.

Een goed bed is veel waard, hebben zeker onze diakenen dikwijls gedacht, dankbaar wanneer zij daarin te ruste gingen. Zijn zij daarom zoo scheutig geweest met „slaep-laeckens" en dekens, ja met slaapmutsen? De lezer vergeve mij, nu ik tot dit punt kom, dat hier dit beddegoed wordt ingedeeld bij het hoofdstuk Onderkleeren.

Nog in 1823 gaf men beddegoed, b.v. een kussensloop à *f 1*; en in 1839 nog een deken. Maar 't komt nog slechts sporadisch voor. Neen, dan moest men 100 jaar vroeger komen! Hoor maar:

1716 *een nieuwe spaanse deken f 4,,10*,

1717 *een slaepmuts voor Lykle siblis gekocht en betaelt f 0,,6,,8*,

1689 *voor een deecken aen aucke f 2,,11*,

1697 *een slaep laken voor sibbel f 2,,4*,

1704 *een overtoog voor een kussen voor siouck f 1,,15*,
een stroosack 26 stuver,

1710 *een slaepplaken voor treik, dewijl (hij of zij) maar een oud had f 1,,2* (dus wel noodig! de stakker),

1713 *een slaepplaken en neus doeken voor Jotje*,

1714 *aen aucke voor 2 Bonte cussensloopen f 1,,10*,

1721 *aen onderleggers tot Jol clous bedd f 1,,16*,

enzoovoort, enzoovoort. Ik noemde maar voor 't vaderland wat op.

Slaapt lekker, arme lieden! Dat uw beeld ons voor

oogen sta, opdat wij ons opgewekt gevoelen om op onze beurt te koesteren al wie in onze omgeving bijstand en koestering behoeft, 't zij in letterlijken zin, 't zij de koestering van een vriendelijk of vroom woord.

Naturalia te geven, hoe tijdroovend ook, zat den broeders zoo in 't bloed, dat zelfs als in 1716 de kosteres een „fooy” verdiend heeft boven haar gewoon „salary”, ze dezen niet ontvangt in geld. O neen, dat scheen contrabande; men gaf liever:

4; *Ellen laken tot Een broek en rokjes* (?)
f 3,,18,,4.

VI.

BIJ ZIEKTE.

De lijdende menschheid helpen is een heerlijk werk, niet alleen voor den dokter, maar ook voor een kerkeraad of partikulier, die deze „medicine diensten” voor den arme kan en ook wil betalen. En dat kwam vroeger voor, niet minder dan nu. 't Was steeds een belangrijke afdeeling op 't budget der Warnser gemeente.

Voor geneesheer fungeerde natuurlijk de dorpsbarbier: alleen in enkele, zeker moeilijke gevallen, zocht men zijn toevlucht tot den „Doctor” te Stavoren. In die stad woonde ook de apotheker. Sic transit gloria mundi. Denk u tegenwoordig in het eens zoo belangrijke Stavoren een apotheker!

Of er nog een middeling is geweest tusschen den barbier en den Doctor, weet ik niet. Wel is 't opmerkenswaardig, dat sommige van deze geleerde heeren *meester* en andere *barbier* heetten. Wellicht waren er 3 graden: barbier,

meester en Doctor. Bij alle drie heet de gevraagde be-
looning „meisterloon”, b.v.:

1717 *aan Mr. Loen voor Sijtje* f 13,

1660 *aen m^r. Heer voor m^r. loon (voor) sible* f 28,,14 $\frac{1}{2}$,
wat nog al iets is, altoos in 't jaar 1660, toen 't geld
minstens 3 maal zooveel waard was als nu.

1662 *Mr. Ruiert* f 25,

1665 *auke barbier* f 23,,2,

1666 *an de barbier* f 10,,1,

1668 *tot de barbiers* f 9,,13,,10,

1693 *aen m^r. Tiebbe (Tjebbe) voor een visite aan
atte Broers* f 0,,12,

1720 *aen de barbiers voor syte Tjaerds voet betaelt*
f 0,,19.

En zoo usque ad infinitum. Eens wordt men klaarblijkelijk
ongeduldig, als de mijnheer wat veel vraagt (misschien
wel omdat de menniste gemeenten in reuke van rijkdom
stonden):

1710 *aen m^r. tjebbe voor onbehoorlijk m^r. loon voor
sijtje Harmens kint* f 9,,1.

Afzonderlijk werden de verlossingen berekend, evenals
nu nog:

1669 *11 may voor een vrouw tot haer verlossinge*
f 12,,12,

1690 *aen Lammert tot Lossynge van Brecht* f 12,

1693 *tot lossinge van galtje* f 15.

Dat waren dure posten. Onbegrijpelijk: f 15, en dat voor
dien tijd!

Bij de doktersrekeningen kwamen die van den apotheker,
maar deze was bescheidener:

1692 *aan d'apteker voor Juw* f 0.18,

1697 *een medikament voor wybrigh* f 6,

1701 voor aelck aen de aptek f 2,,9,

1702 aen de apteker tot Stavoren voor Jan Baes betaelt f 0,,13,,8,

1686 voor pleysters en wollend hemd tot trijn f 4,,16.

De kwalen, waaraan de beweldadigde broeders of zusters geleden hadden, worden dikwijls met name genoemd, zooals dat kind in 1669, *dat van de steen gesneden is f 2,,8*; en in 1718

nog aen Meine Rienk (den scheerbaas) voor 2 spaense vliegen voor vod Jottjens en Sijtje Tjaerds sijn kakhielen te genesen — 10 st.

Genoemde hielen (voor den belangstellenden lezer, die 't mocht willen weten) worden tegenwoordig in Friesland genaamd met den helaas! niet meer welluidenden naam van schijthakken; 't wil zeggen: open hielen, wintervoeten of iets dergelijks.

Ook het artikel *breukbanden* ontbreekt niet; maar dat is in later tijd:

1840 voor een *bruukband* voor H. v. d. Bank f 5,

1857 aan Ynte J. Schuursma voor een *breukband* f 5, en het was in dat zelfde gedenkwaardige jaar, dat een verder niet nader omschreven „koortspotje voor Durk” den kerkeraad f 4.00 kostte.

Even noodig als dokter en medicijnen is: goede oppassing. Dat begreep de kerkeraad; hij bestelde daarom wakers en waaksters bij Sip of An of wie 't maar in z'n hoofd kreeg ziek te worden.

Nog in 1847 werden aan onderscheiden wakers bij Klaaske betaald f 4,25, en aan Iebeltje voor het oppassen bij klaske 28 weken lang voor 50 cent per week: (ook niet veel: zeker was 't een buurvrouw, die soms eens kwam kijken) is f 14.

In 't zelfde jaar kreeg *trijntje* voor het oppassen bij *aukje* tijdens hare ziekte, 36 dagen 10 cents per dag is f 3.60.

Ruim honderd jaar vroeger ging 't reeds juist zoo:

1702 voor 3 nagten waken bij *Sjouk* en *maeklo(on)*
aen *sibbel* f 1,,2,

1710 Aen *Sjouk* ubles voor oppassen bij an in haer
siekte, f 4,,8.

En was de arme zieke eene ventvrouw, die met de broodmand of met „veter en band” rondging om haar kostje te verdienen, ... de kerkeraad zorgde wel dat haar nering niet stil stond:

1702 aan *sebbel* voor ded in haer siekte te lopen f 13.

En nu de versterkende middelen. O gruwel! O geheel-onthouders, bloost over dezen gruwel! Behalve één post voor karnemelk in 't jaar 1718 (claes voor suip betaelt f 0,,2), ik herzeg: behalve voor een dubbeltje karnemelk vinden we voor versterkende middelen geen melk, geen eieren, geen vleesch, maar niets dan ... bier. Bier voor en na. Bier voor kraamvrouwen, bier voor gewone zieken. De posten zijn te veel om op te noemen.

1660 voer $\frac{2}{4}$ bier voor *mary* *claes* in haer siecte f 3,

1662 voor een *farndel* (verrel) bier voor *jooste* *ids* f 2,

1693 aen *aelck* broers $\frac{1}{8}$ vatje bier f 0,,10,

aen *aelck* broers $\frac{1}{8}$ Bier en *spaenders* f 1,

aen *aelck* $\frac{1}{8}$ bier f 0,,10,

aelck broers $\frac{1}{4}$ Bier f 1,

1702 voor *ded* $\frac{1}{2}$ *varndel* bier in haer siechte f 0,,10,

1719 een *rinkelman* bier voor *Jan* *Baes* f 0,,10.

In 't zelfde jaar nog 5 andere *rinkelmans*; een soort van maat; hoe groot, is mij onbekend.

En zoo gaat 't maar door. 't Is bijna steeds voor vrouwen. *Frerichs* denkt: voor kraamvrouwen. Een feit is het,

dat ook in de 19^{de} eeuw en wellicht nu nog door onderwetsche doktoren, speciaal aan *vrouwen*, werd voorgeschreven: zwaar bier b.v. stout te drinken.

De zieken wilden er wel aan. Was 't al niet „versterkend”, het was toch lekker. Eene reden, waarom zeker ook nog tot op den huidigen dag de avondmaalswijn te Warns en elders door zieken wordt begeerd.

Zoo naderen we het einde van dit hoofdstuk. Met vaderlijke, neen! moederlijke zorg verzorgde de gemeente hare kranken. Zij liet ze zelfs scheeren. Was de oude Jottje ziek en kon hij met z'n bevende vingers het mes niet meer hanteeren om de grijze harde stoppelen kwijt te raken, welnu men helpt hem met ziekte en baard beiden:

1711 *aen Meyster Rienck voor een jaer scheerloen en medesijnen in Jotties sieckte f 2, 6.*

Was al deze zorg vergeefs, kon meester Rienk met al zijn geleerheid hem niet behouden, stierf Jottje toch en was er geen geld in 't sterfhuis....: welnu, de vaders gaven hem „de kiste daer in hi begraven ies f 7”.

VII.

BIJ DOOD EN BEGRAFENIS.

Het schijnt eene ingewortelde behoefte van het menschenkinderengeslacht te zijn, ten minste *evenveel* zorg te besteden aan het lijk eens afgestorvenen als aan hemzelfen toen hij nog leefde. Ja er zou veel te zeggen zijn voor de stelling, dat op een lageren trap van ontwikkeling zelfs meer zorg wordt besteed aan eene begrafenis dan aan een ziekbed. Niet alleen bij de wilde volksstammen, maar ook in Nederland. Ik heb in 't zelfde huis een ziekbed en

eene begrafenis gezien; van de laatste maakte men helaas! vrij wat meer werk dan van het eerste. Wellicht, omdat eene begrafenis vooral op een dorp in Friesland eene *openbare* gebeurtenis is, waarbij iedereen in uw huis komt, waarbij 40, 50, 60, 70, 100 menschen zijn, waarbij de familie waardig voor den dag moet komen. Inderdaad, sommige zielen maken zich meer bekommerd om hunne begrafenis dan om den hemel, vooral (herzeg ik) zielen op zekeren trap van ontwikkeling.

In Warns ging de kerkeraad waarlijk verbazend royaal te werk in zijne zorg voor eene fatsoenlijke behandeling der gestorven behoeftige gemeenteleden.

Natuurlijk moest het lijk worden afgelegd:

1704 *afleggen an antje sipckes* f 0, „4,

welke inderdaad raadselachtige volzin moet beteekenen, dat het hier geldt het afleggen van eene zekere An; en dat dit werk (voor 20 cents) verricht werd door Antje Sipekes.

Nog in 1837 vond ik zulk een post:

aan Arjen en siebe wegens gedane dienst aan 't lijk van Holk f 5.

En mij dunkt, ze zouden nu in 1902 nog voorkomen, indien alle menschen, ook de armsten, niet waren in „'t vonnis“, zooals velen 't noemen, te weten in een of ander begrafenisfonds, dat aan uwe familie bij uw overlijden f 60 of f 70 uitkeert als gij iedere week 2½ cent betaalt. Van deze uitkeering wordt dan alles betaald. Is 't niet gelukkig, dat ieder zoo zich zelven redt? Ziedaar een staaltje, hoe de toekomstige maatschappij moet worden ingericht: de armen leeren zichzelf helpen. En wat uwe partikuliere of kerkelijke liefdadigheid betreft, wees daar niet bezorgd voor. Die zal niet behoeven uit te sterven, maar nog wegen te over vinden om werkzaam te blijven.

Bij het afleggen was 't een en ander noodig, b.v.:

1716 *aan brandew. en seep op pijts doodsbed f 0,,12,,8,*
of:

1843 *een doek ten behoeve van 't lijk van Aaul Klazes*
f 1,,25,

of:

1860 *een zoo goed als nieuw hemd en laken bij 't*
bekleeden van Folkert f 3.00

Daar kwam dan natuurlijk bij: de doorkist. Ik denk, dat als werd opgeteld wat de doorkisten aan de Doopsgezinde gemeente te Warns hebben gekost, men er een aardig boerderijtje voor zou kunnen koopen. 't Begint al van de vroegste tijden af:

1681 *voor 4 doorkisten f 23,*

1690 *voor 1 doorkist f 7,*

1695 *een kistje voor syts goyskes,*

1695 *voor de kist van Hendr. Harmens f 6,,10,*

1704 *2 doorkisten f 6,,10,*

1710 *voor Joldries' kints doorkist f 1.*

En dat gaat zoo door tot in de negentiende eeuw:

1822 *aan R. T. Bijlsma voor de doorkist f 11.*

Soms wordt nog een kistekleed gehuurd:

1825 *aan Boukje Sijbrands voor een kistekleed 10 st.*

En als de begrafenis daar is, wordt ook plechtig geluid, zoo goed als voor den rijksten boer. In 1827 betaalde men aan „luidersgelden” nog „f 6 en 10 st.” En in 1837 ontvingen „Haring en Sjoerd voor 't luiden en grafmaken van Holk f 1.30.”

Nog was men niet aan 't eind. De dragers behoefden wel geen geld, want op de Friesche dorpen gebiedt de „buurplicht” den buren dit om niet te doen; maar al ontvingen ze geen geld, een „slokje” moest er toch op overschieten. In 1704 kregen ze eens voor 35 st. aan drank; en wilt ge weten wat voor drank? 't Zal wel ge-

weest zijn als in 1721; toen dronken ze den waarlijk klassieken en nog klassieken „brandewijn en suicker”.

Als nu het lijk in de aarde was weggeborgen, zaten de familieleden nog wat samen in het sterfhuys. Daar kon men toch niet op een droogje zitten. Er moest koffie zijn. En koek, pijpen, tabak; en wat brandewijn toe!

1829 *aen een winkelier voor geleverde waren in 't sterfhuys* f 7,90,

aen Tunys Lolkes wegens brood in 2 sterfhuizen f 3,38,

voor melk en boter bij de begr. van Ulbe f 0.50.

Men schijnt soms zoo lang geplakt te hebben, dat de avond viel, want nog in 1860 lees ik:

voor oly, kaarsen en benoodigdheden bij de begrafenis van Folkert.

Eindelijk gingen toch de bedroefden uiteen. Maar des kerkerads werk was nog niet afgedaan. Zij waren nu executeurs-testamentair of hoe men 't noemen wil. De goederen van den arme waren nu van de gemeente, die weldra boelhuys liet houden. FROUWTJE of IEBELTJE werden rondgezonden om het bekend te maken; een van de diakenen fungeerde wellicht als afslager; gelijk tot op den huidigen dag bij het verhuren der zitplaatsen in de kerk omstreeks nieuwjaarsdag. Was „het boelgoed” afgeloopen, dan bracht WOLKE of een ander de verkochte stukken bij de koopers, ontving daarvoor een fooi, en de kerkeraad stortte de boelgoedpenningen in de kas der gemeente als eene kleine restitutie van alle gedane onkosten. Soms vond men dan nog wat contant geld in het beursje van den gestorven stakker; een paar gulden of zoo iets. Eens bracht de boedel meer dan f 100 op. Doch hierover in het laatste hoofdstuk, dat handelen zal over de Inkomsten waaruit al deze moederlijke diakenzorg kon worden betaald.

Ieder begrijpt, dat een begrafenis op deze wijze een dure geschiedenis werd. Zoo reeds in 1666, 't jaar waarmee het oudste rekenboek aanvangt. Ik zal deze post geheel uitschrijven:

1666 voor 't sterfhuis van Hylck en haar dr. (dochter) voor 2 lijkkisten f 13, jol voor 8 dagen warje (oppassen) f 8, Broer Geys en auch te samen 15 dagen warje f 15, m^r. claes (de dokter) f 18, aen goed uit bauck jans (winkel) gehaeldt f 6,,6,,8.

En het was nog precies 't zelfde 200 jaar later:

1851 aen de wed. S. Woudstra wegens gehaalde goederen voor wakers en bij de begrafenis van Ybeltje f 4,40,
aan Ipje voor een nachtwake f 0,30,
aan Teunis Lolkes voor brood en beschuit f 0,37½,
voor een week oppassen voor waken en wasschen enz, f 3.00,
aan Folkert voor verplegen, waken en omzeggen f 1,30,
aan Haring voor waken en de begrafenis bij hem aan huis, en Arjen voor 't kistekleed f 1,40,
aan Wolke voor 't bekend maken van het boelgoed in 't sterfhuis van Ybeltje f 0,30.

IPJE, TEUNIS, FOLKERT, HARING, ARJEN en WOLKE; de halve gemeente kwam er bij te pas. Ieder verdiende wat aan zulk eene begrafenis.

Maar YBELTJE liet ook wat na, 't was alles geen schade voor de gemeente:

van Ybeltje aen geld in huis aanwezig f 4,50,
van Hessel Heyes spinloon door Ybeltje verdiend f 0,50,
van de boelgoedpeanningen van bovengenoemd f 36,10,
een bed van haar afkomstig verkogt voor f 8,50.

VIII.

„VOOR EETBAARE WAREN”.

Gelijk over 't algemeen de bedeeeling het rijkst schijnt geweest te zijn omstreeks het jaar 1700, zoo is het ook met *vleis*, *broot* en *butter* in 't bijzonder. Zij neemt af, naarmate wij onzen tijd naderen. FRERICHS schrijft die ruime bedeeelingen van vroeger toe aan de zeeoorlogen met Engeland tusschen 1650 en 1700, waardoor veel werkeloos en invalide zeevolk moet hebben rondgelopen vooral in Frieslands Z.W. hoek. Ik waag het nog een reden te noemen, waarom later minder gegeven werd. Er was later *minder gemeenteleven*; minder mededeelzaamheid aan de broeders en zusters in 't geloof. Immers werd de gemeenteband slapper, dus ook de verantwoordelijkheid voor het welzijn der medeleden. Hielp men ze later nog eens een weinig, dan gaf men liever wat geld. Dat was vrij wat gemakkelijker. De eenige post voor eetwaren, die ik vond in de 19^{de} eeuw, is 10 *mud aardap. voor de armen*, in 1847; en in 1853 wat schapemelk, zeker voor de dagelijksche koffie van de een of andere arme oude vrouw.

Man kan over het verslappen van dien gemeenteband gunstig of ongunstig oordeelen, maar een feit is het dat hij zeer, zeer slap geworden is. Er zijn nu andere banden van geestverwantschap dan voorheen.

Neen, dan moest men in den ouden tijd komen! een tijd, overvloeiende van onderlinge hulp juist der gemeenteleden; een tijd overvloeiende van brood, vleesch en boter.

In 1657 komen 2 posten voor van boter en brood, te samen over de honderd gulden, en aan vleesch *f* 70.

En zoo gaat het elk jaar door b.v.:

- 1661 voor butter f 10,,13,
 aen broot f 31,,18,
 aen broot f 31,,44,
 aen butter f 14,,2,
 voor fleis f 30,
 1662 aen vleis f 24,,4,
 aan vlijs en broot f 16,,4,
 1665 voor fleys betaelt f 31,,11,
 aen botter betaelt f 9,,19,
 voor butter f 5,,15,
 voor broodt f 10,,4,
 voor butter f 16,,10.

In 1666 geeft men 168 brooden en 132 roggebrooden; kortom alle Rekenboeken zijn doorzaaid, doorsprenkeld, bont van deze posten, elk jaar, elke maand. Het jaar 1776 is zeker een hongerjaar geweest, want dan geeft men bijzonder veel:

- 1776 broodt f 150,,16,
 butter f 53,,10,
 vleys f 38,,8.

Wat de boter betreft, de behoeftigen halen ze bij een boer, aan wien de diakenen die dan later betalen. Maar men haalt die boter alleen tusschen Allerheiligen (12 Nov.) en Mei, want in deze wintermaanden geeft het schaap, dat elk huisgezin houdt, geen melk en dus ook geen boter.

Men schijnt toen vrij wat meer waar voor zijn geld te hebben gekregen dan nu, m. a. w.: het geld was duur. Ten minste SIERD ANNES, zeker een lieveling van den kerkeraad, krijgt in 1708 een kwart koe; de rekening is:
 aen Ulcke slaghter f 9,,17,,8.

Maar hoe hartelijk dat alles klinkt, dit geven van een kwart koe, van boter en brood en kousen en hemden en duizend andere dingen in natura.... wat is het toch om-

slachtig! Ik heb daarop al meer gewezen, maar herhaal het hier nog eens. In vele jaarrekeningen staan allerlei posten voor roggebrood en wat daarbij behoort. En wat behoort daarbij? Ten eerste de inkoop van de rogge; ten tweede moet daarvan de „impost” of belasting worden betaald; ten derde het maalloon; ten vierde „het backloon voor d'backer”. Als dat niet omslachtig is, wat is 't dan wel?

Behalve brood, vleesch en boter, levert het menu niet veel bijzonders op. Een enkelen keer erwten:

1669 nog $\frac{1}{8}$ erten aen Japick f 1,,16;

of gort:

1692 aen de gortmaecker voor meyns f 4,,16,

aen de gortm voor brecht f 2,,16,,8,

aen de gortm voor aelck f 1,,17,,8.

Herhaaldelijk komt dit heerschap voor.

Een keer kaas:

1694 een groene kaas voor sibbel f 0,,4,

en een keer eieren:

1719 10 eieren voor f 0,,2,,8;

aan eieren en melk voor herstellende zieken schijnt men nog niet gedacht te hebben. Neen, dan was bier beter!

Ten slotte: om te eten heeft ieder, die niet als Diogenes uit zijn hand drinkt en eet, niet alleen spijs noodig, maar ook bord en schaal. Ook daarin voorzag de kerkeraad:

1695 aen schuttelgoed voor Holle door ons laten kopen f 0,,19.

IX.

HULP IN BRANDSTOF.

Hierover maar weinige woorden. Niet omdat geen of maar weinig brandstof werd gegeven. Integendeel: na de

kleeren komt de turf het meest voor. Ja, als in de negentiende eeuw de overige naturalia reeds zijn verdwenen, wanneer nog slechts geld gegeven wordt, — dan blijft de turf toch nog zegevierend staan op de bladzijden der Rekenboeken;

in dat land,

waar 't volk zijn moer verbrandt.

Ook nog ten jare 1902, wellicht op 't zelfde oogenblik als deze letteren in de drukpers heen en weer rollen, zit de kerkeraad in October met ernstig overleg te berekenen, hoeveel honderd of duizend „baggelaar” GRIET of TIJET hebben moet.

En dat is zeker al eeuwen zoo gegaan. Van bladzijde 1 af is alles doorzaaid met turfgaven, b.v.:

1676 *turv f 43,,5.*

In dien ouden tijd sprak men van een *schouw* (soort van schuit) turf, later van *tonnen*, en nog later van *duizendtallen* als maat.

't Ging dan eertijds menigmaal zoo, dat de kerkeraad in den langen winter de turf gaf „op conditie”, dat men die in den zomer zou terugbetalen;

1709 *voor Antje Reyts een $\frac{1}{2}$ schouw torf met belofte weer te vergoeden van d' schoonvader f 3,,6,,8.*

Dit hoofdstuk is kort, omdat ik behalve de honderden eentonige posten torf, turv en turf geen enkelen stuiver vond uitgetrokken voor iets anders; noch voor hout, noch voor de later in gebruik gekomen steenkool. Alleen voor spaanders een paar keer:

1693 *aen spaenders voor aelk f 0,,12,*

aen aelck broers $\frac{1}{8}$ Bier en spaenders f 1.

X.

HULP VOOR ONDERWIJS.

Eere den Warnser diakenen van vóór 200 jaren, dat zij zich hebben bekommerd niet alleen om de maag om die te voeden, niet alleen om de ledematen om die te bekleeden, maar ook om de hersenen om die te vullen met kennis.

't Was meest ten behoefte der weezen, van „onze wezen”. De gemeente was een huisgezin en de weezen waren de kinderen des huizes; kortweg d'kinders. Boeken, pennen en pampier, en een „schoolbord” of kistje om er hun schriften in te bergen, alles kregen ze present. Ook het schoolgeld dat inderdaad zeer laag was:

1659 *schoolpenningen aan haring jotties wees* f 0,,10, zoo begint 't reeds van af de vroegste tijden. Tien stuivers per jaar! Maar het slaat op: hoor slechts:

1710 *schoolgeld voor d' 4 wezen, voor een Jaer* f 2,,16. Dat is dus van 10 tot 14 stuivers geklommen! Zeker heeft men geprotesteerd tegen zulk een ongehoorde rekening; ten minste het volgend jaar schijnt het vrij wat lager:

1711 *Aen d'schoolm.: voor de wezen, schoolpⁿ.: boeken en schrijfgoed* f 1,,13.

Elk jaar vindt men dergelijke uitgaven. Tot in 1833 en 35 toe:

1833 *aan E. S. Woudstra voor schoolbehoefte over*
1833 f 3,,02½,

1835 *aan meester Woudstra voor schoolbehoefte voor*
S. Jongstra f 2.05.

Ik heb reeds elders gezegd, dat de weezen soms bij den

meester geheel in den kost werden besteed. Er werd dan *f* 20 à *f* 30 per jaar betaald. Groeiden de knaapjes op, voeren ze later op zee, dan logeerden ze 's winters als de vaart stil stond weer zoolang bij hun ouden vriend, die van den kerkeraad eene vergoeding ontving en daarvoor ook met den kornuit nog wat repeteerde; lezen, schrijven en rekenen.

Dat men overigens den weezen welgezind was, zal ook blijken uit sommige dingen in het volgende hoofdstuk, waarin we zullen zien, hoe ze van hun vaders, een „pyksleed”, een „halssnoer” en andere „kleynoodje” kregen; ja een oorijzer als ze trouwden.

XI.

GIFTEN IN ARTIKELEN VAN WEELDE.

Eene menigte van uitgaven vond ik, die ons niet bepaald noodzakelijk toeschijnen, en die ik daarom maar heb samengebracht onder 't bovenstaand opschrift. Schrik niet, lezer; het is niet zoo heel erg. Het bewijst alleen, dat men in Warns vroeger nog al heel mild was.

Dat de armen een kaarsje kregen om er 's wintersavonds bij naar bed te gaan, is nog zoo'n groote weelde niet:

1712 voor een jaer keersen voor *Lyckle f* 1, 16.

Evenmin, dat de oude heeren 's Zaterdags geschoren werden ten koste van de kerkekas:

1713 aen meester *Rienck Betaelt voor scheerloon voor Jotje Harmens f* 2,

1714 aen meester *Rienck voor een Jaer scheerloon & medesijnen in sali (zaliger) Jottje sieckte f* 2, 6,

1718 aan *Meine Rienk* betaelt voor scheeren *f* 1,,13 st.,

1719 aan *Meine Rienk* betaelt voor scheeren *f* 1,,13.

Enzoovoort, enzoovoort. Elk jaar weer.

Gij ziet, hoe 't scheeren van een man per jaar vrij wat duurder kwam te staan dan het onderwijzen van een kind!

Soms weet men niet wat bedoeld is: 't scheerloon of 't doktersloon:

1718 aan *de barbier voor Pyts hoofd* *f* 2,,1:

de barbier zal in dit geval aan PIETS hoofd wel doktersdiensten hebben gedaan.

Als ge een ouden man ziet en ge hoort van scheergeld, dan denkt ge tevens aan tabakscenten. Maar tot deze gruwbaarlijke weelde kwam het in Warns nooit. Voor zoo iets moet men op Ameland komen! Daar moet in een van de gemeenteboeken jaren lang voorkomen:

52 *onsjes tabak*

ten behoeve van een zekeren JAN of KLAAS; doch op zeker jaar bracht hij 't maar tot het 37^{ste} onsje en stierf.

Eigenlijke weeldeartikelen noem ik b.v. die „snoeren”, die in 1693 en 94 en nog eenige keeren werden gegeven, en die een diaken-zeekapitein wellicht uit een groote stad mee thuiswaarts nam voor een lief weeskind. Een „snoer” noemt men in Friesland een halsketting; ze kostten steeds *f* 1 à *f* 2, dus niet zoo heel duur. Toch zou men liever gezien hebben, dat zulk een broeder zoo iets uit eigen zak had betaald, dan er steeds de gemeentekas voor te laten opkomen. Daar had men toch maar een handje van! Moest b.v. eene oude vrouw noodzakelijk op een ander dorp zijn en kon ze niet loopen, dan zond men een wagen:

1710 *wagenvragt om Sijtje Harmens van Laaxum te halen* *f* 0,,6:

heel goed, maar kon de een of andere broeder die vrouw niet met *eigen* wagen gehaald hebben? 't Was maar 20 minuten rijdens.

Wat verder die halskettingen etc. aanbelangt, men had zeker een sterk besef, dat waar elk kind zulk een ding-sigheid benevens oorbelletjes e tutti quanti droeg, — ook de weeskinderen daarin niet mochten achterstaan, wilden ze niet als zwarte eendjes onder den koppel rondsluipen. Over het algemeen heeft men in dergelijke kringen een oversterk gevoel voor „'t geen behoort". Zoo vinden we in

1693 *aen trijn broers* (een weeskind) *voor kleynodiën*
f 3, 1.

Voor drie gulden kon men toen nog al wat koopen.

Maar het sterkste vind ik, dat men den armen jongen vrouwen of weesmeisjes, als ze gingen trouwen, een oorijzer present gaf. Zonder oorijzer was men toen geen mensch. De tijden veranderen reeds op dit punt, ook op 't platte land. Maar men zou zoo zeggen, dat ieder die dan geen oorijzer kan betalen, ook maar niet trouwen moet. Heel best, maar als men dan trouwen moet?

De posten voor dit hoofdversiersel komen slechts voor in de negentiende eeuw, alle tusschen 1810 en 40, wellicht „een laatste hevige stuiptrekking van het oorijzerdom. Een oude vrouw, die nog leeft, wist zich te herinneren dat zulke dingen gebeurden. Jawel. Stond er: *een oorijzer f 6*, dan moest dat een zilveren geweest zijn dat voor oud was overgenomen; dan kon het voor dien prijs. Doch meestal had eene arme deerne wel een weinig geld voor dit hoofdstuk van hare begrooting uitgetrokken, maar niet genoeg. Dan gaf de kerkeraad een *toehaak*, ook wel

toelaag genaamd, d. w. z. dat hij bijpaste wat men tekort kwam. Dat was b.v. in 1832 ten behoeve van Ids. W. JONGSTA *f* 5,50; in 1820 voor een weesmeisje dat trouwen ging *f* 2,75; in 1831 voor een zekere HOLK *f* 3.

't Kan zijn, dat deze oorijzer-zorg een algemeene kwaal in gansch Friesland is geweest en niet iets eigenaardigs van de Doopsgezinden te Warns alleen. Of is het toevallig, dat toen ik eens een oog sloeg in een rekenboek van de *burgerlijke* armenzorg van Hemelum, mijne attentie op bl. 1 reeds viel op

1810 *En Ooryser soldert* (gesoldeerd) *f* 0,,7,,3.

Het verwondert mij alleen, dat de oorijzers niet voorkomen in vorige eeuwen, maar alleen na 1800. In 1900 wist bijna niemand er meer van af. Misschien is het eene toevallige tijdelijke oorijzer-hartstocht geweest.

Van de „pyksleed” (pikslede) gewaagde ik reeds. Een wees, die als kajuitsjongen te Archangel overwinterde, liet hem daar nota bene voor zijn amusement maken. 't Was in 1695. De prijs staat niet opgegeven.

Een weeldeartikel vind ik ook bier voor werklui aan de kerk of voor de schoonmaaksters „in d' camer”. We hebben reeds gezien dat men veelvuldig bier gaf aan zieken, vooral aan kraamvrouwen; te begrijpen als men bedenkt dat toen bier voor versterkend gold. Maar bier voor werklieden? Wellicht verving het de tegenwoordige koffie en thee, die gij in Friesland aan hen, die in of aan uw huis werken, moet verschaffen. Maar werd er soms geen misbruik van gemaakt?

B.v. in 1717 haalde HAYE de timmerman op kosten der gemeente voor *f* 3,,12 aan bier; terwijl zijne rekening voor het karwei n.b. maar *f* 7,,10 was.

Vooral de schoonmaak van de vermaning schijnt een uitbundig feest te zijn geweest.

1675 *'t huys schoon te maken en bier en brood*
f 15,,10.

In 1693 gebruikte men „tot vermaningshuys schoon te maken” niet minder dan $\frac{1}{2}$ ton bier, of voor f 2,,10, dus naar onze muntwaarde voor bijna f 10, wat nog al iets is. Er kwam zeker heel wat bij kijken. In 1700 gebruikte men bij die plechtige gelegenheid voor f 3,,10 aan brood (zegge voor $\pm$ f 10).

1700 *d' bakker voor bollen en wegen* (wiggen; een soort van brood) *In 't vermaenh. schoonmaken*
f 3,,10.

Tot verontschuldiging zullen wij veronderstellen, dat de pret slechts om de 6 of 7 jaar voorkwam; en dat de kerk dan geheel werd gerepareerd, gewitkalkt en bijgeverfd.

XII.

ALLERLEI.

Ik ben hiermede aan het einde van mijne lange optelling; alles wat de armen ontvingen heb ik opgesomd. Dit is eenvoudig *alles* wat een mensch in zijn leven wel eens behoeft. Zelfs liet men in 1710 *glaese Lappen aen Jan baes huis* f 0,,17. Soms wordt men korzelig en denkt: zou nu niet een buurvrouw of vriend dat hebben kunnen doen? Immers zelfs voor de kleinste nietigheden werd de kerk te hulp geroepen, b.v.:

1719 *aen de swid vor een cramp* (kram) *aan Jan baes*
sijn duer f 0,,1.

En dit brengt mij van zelf op het bedenkelijke van die milde Warnser armenzorg. Deze goedgeefschheid *kweekt*

eenvoudig armen. Zoo waren er in 1700 op de 215 leden wel 95, die wel eens wat kregen. Hoe ik dat weet? Wel, elke gemeente in Friesland gaf jaarlijks 3 stuivers per onbedeeld lid in de kas der Friesche Sociëteit. En als ik nu lees:

1709 *aen de sociteit de 3 stuver,*
per 120 ledematen f 18,

dan leert BARTJES dat van de 215 leden, die er ('t staat elders aangeteekend) waren, wel 95 soms de hand op-hielden.

Nog in 1859 vult Ds. P. BROUWER op een vragenlijst vanwege die Sociëteit in, dat van de 146 leden 30 bedeed werden. Veel te veel dus.

Die toestand is veranderd. Hoe en waardoor? Aldus:

Vroeger werd bijna al het geld gebruikt voor de armen. Immers de oude preekers ontvingen in 't begin in 't geheel geen vergoeding, later eene geringe toelage. Zoo kon men in 1717 schrijven: *arme off gemeentegelt*; dit werd vereenzelvigd. In 1657 staat boven de uitgaven eenvoudig: *staat van de armegoederen*. Alleen de boekhouder van 1661 is nauwkeurig en schrijft: *tot dienst van de gemeente en behoef der nooddrift*.

Maar na 1800 komen er gestudeerde predikanten. Het traktement klimt steeds. Van *f* 600 langzamerhand tot *f* 1000, ja tot *f* 1600 onder Ds. A. H. TEN CATE (1880—90). Dat was het hoogtepunt. Elke volgende dominee kreeg meer; de gemeente ging met haar tijd mede. Er bleef dus steeds minder voor de armen over. Maar bovendien: wellicht werden economisch de tijden beter. Hoe het zij, de bedeeden verminderen in aantal, er zijn er nu maar 4 of 5. Doch dit acht ik zeker: als het predikants-traktement niet bijna al het geld verslond, dan zou menig halve-arme wel eens wat krijgen in den winter; *extra door*

d'harde coude, zou men in 1700 schrijven. Ik spreek opzettelijk van halve-armen, want echte armoede bestaat op het dorp bijna niet.

Alles samengerekend, meen ik toch dat wij den tegenwoordigen toestand mogen roemen boven den ouden; al breng ik mijn saluut aan de moederlijke diakenzorg van toen. Want 112 posten van onderstand, waarvan 38 aan kleedingstukken, gelijk in 1693, is toch te veel voor een betrekkelijk kleine gemeente.

Daar dit hoofdstuk is getiteld „Allerlei”, mag ik er van alles in onder dak brengen en kan ik er gevoegelijk in zetten, hoe lastig en grappig tevens men vroeger alles maar in de rekeningen door elkaar schreef:

1694 *aen verdreven uit de palst, Bouke klompen, en syts hemden f 2,,2,*
voor een preeker syn peerd en $\frac{1}{4}$ jaer kostgeld van Eelk f 9,,6,
gort en meel voor Otte, vermaningsomseggen, pannen strijcken f 4,,15,,8,
boodloon op workom en hinlopen, en voor otte kist f 14,,15,
oncosten op otte dood, bewassen van otte, botter en impost f 7,,6,
aen otte geven ¹⁾ en hosen voor trijn, verdreven ut d'palst f 18,,6,
78 ell Lin à 12 $\frac{1}{2}$ st.: verlies van 9 ongestempeld gul: (guldens; deze schadepost komt meer voor, b.v. 1694 schade op quade schellingen f 0,,12) f 98,,3,,8,
trijn 2 schordeldoecken en $\frac{1}{2}$ ancker spaens wijn f 13,,2.

1) n.l. wat geld.

Dus avondmaalswijn en schorteldoeken door elkaar. Den reine is alles rein.

Ten slotte als curiosa. Deze Warnsers schrijven tamelijk deftige uitdrukkingen: *A° passato*, *geavanseert*, b.v. dat men voor dit Jaer f 292,,10,,4 is *geavanseert* = heeft overgespaard; *disstinksie*, *debatten*, *disiplijne*, *mangement* (gebrek), iemand heeft zijn ambt *gequiteerd*; alle obligaties zijn bij WYBRANT *exempt* dat van ARENT, gelijke Hier voor staan *gespesivyseert*. Ook spreekt men van *Reek corant* of 't niets is; verder van *Renvoyeeren*, *propeneeren*, *Raporteeren*, *Reclameeren*, *Reguleeren*, *mainteneeren*, *confereeren*; en dit alles soms met krullen en halen, die ons „nieuwewetsche slechtschriftschrijvers” jaloersch zouden maken.

XIII.

INKOMSTEN.

Niet het minst belangrijke deel van mijn onderwerp heb ik voor dit laatste hoofdstuk bewaard. Tegenover de uitgaven ten behoeve der armen moeten er inkomsten zijn. Hoe kwam men daaraan?

Reeds in den oudsten tijd, waarvan de boeken spreken, waren er zekere stukken land van *Herre Abes afhomen* (geerfd). Doch veel huur maakte men er zeker niet van; in 1721 bedraagt alle landhuur samen maar f 31,,19, en toen was er misschien zelfs nog wat grond bijgekomen.

Over de interesten van het kapitaal spreek ik straks. Ze beteekenden ook niet veel. Neen, „de groote bom”, zooals men 't wel eens noemt, kwam telken jare van de *collecten*. Dat is natuurlijk ook het mooiste. Niet een dood

stuk land of effect moet onze gemeenten in stand houden, maar onze eigen offervaardigheid.

En dat dit in Warns geschiedde is des te mooier, daar men, althans vroeger, niet men een zakje rondging in de kerk, maar er bij den ingang bussen hingen, die ieder natuurlijk ook wel kon voorbijgaan. Eerst in 1710 komt het rondgaan met 't zakje:

1710 *mede is door de gehele broederschap de diaken toegestaan, om de aelmoesen ten beste van de nooddriftige deser gemeente te versamen door t' omgaen met een sakje onder d' predicatie.*

En wat haalde men dan op? Dit:

1714 *uyt de Bossen & uyt 't sackje voor dit jaer ontvangen f 482,,11.*

In 1717 was 't f 267,,5 en daarenboven in de avondmaals-week alleen f 128,,11,,8, dus samen f 395,,16,,8.

In 1719 : f 430,,17.

In 1721 : f 497,,12,,4.

De diakens collecteerden veel en veel meer dan tegenwoordig, zelfs al was 't geld toen even goedkoop geweest als nu. Bedacht moet echter worden, dat er toen geen stoelen- of bankenhuur werd betaald. Toch, dit blijft tot onze beschaming een feit: men gaf toen meer dan nu. De gemeente was trouwens veel meer de éénige liefde, waaraan men offerde. Wij in onzen tijd hebben nog 100 of te minste 20 andere dingen waarvan we lid zijn.

Men kan stellen, dat omstreeks a°. 1700 van alle uitgaven $\frac{2}{3}$ uit de collecten werd gedekt.

Om de onkosten te bestrijden had de kerkeraad verder reeds van het begin af geld op rente staan. In 1693 is er al sprake van „obligatjes”; f 4700 aan obligaties, meestal „op vries-lant” of „op stad workum”. De diakenen

gingen dan zelf naar Leeuwarden of Workum om de rente te halen.

Een gewone wijze van geld te beleggen was het te leenen aan gemeentelieden; wat nog tot op onzen tijd zoo is doorgedaan. 't Waren kleine onderhandsche obligaties van *f* 100 tot *f* 400, zelfs nog kleinere. Ze heeten in de oude boeken *handschriften*. Men hielp op die wijze de broeders voort om een schip of koeien te koopen. En zooals ik boven schreef, bijna steeds kwam het geld weer trouw terug.

Zoo lezen we:

Jan Geerts ov Jan poep schu f 100; hetgeen zeggen wil, dat JAN GEERTS, bijgenaamd JAN enzoovoort, schuldig is aan de gemeente: *f* 100.

Bij den dood des schuldenaars en het uit elkaar gaan van zijn boedel gingen de diakenen het kerkegeld halen:

1717 *Den 8 september hebben Hidde Hiddes en Wybrand takles de contant: die saL: (zaliger) Haje Pieters onder hem was berustende (stijl!) van syn vrou Sipke Douwes ontfange.*

Een enkele keer slechts kwam het geleende geld niet terug. Zoo staat er bij 1730 wanneer een sommetje wordt uitgeleend deze noot:

het handschrift van P. Rinkes is niet van te verwagten dewijl dezelve int Jaar 1759 tot Last ons gemeente (tot onderstand) is gekomen & syn goederen verkogt ten voordeel ons gemeente.

Allermerkwaardigst is het te zien, hoe er klaarblijkelijk zóó vast werd gerekend op ruime collecten, dat men er niet veel werk van maakte het geld op interest te zetten. De gemeente kon die interest wel missen! 't Gevolg was, dat, als er elk jaar wat overbleef, de diakenen veel contant

geld in handen hadden, b.v. in 1693 wel *f* 3017, terwijl er maar *f* 4700 op rente stond. De manier was dan deze, dat elk diaken heel wat geld in kas had en aangewezen was om voor een of meer bepaalde armen of b.v. voor 't onderhoud der vermaning zorg te dragen. Deze wijze van doen bestaat nog ongeveer zoo. Komt de eene broeder te kort, dan leent hij van den ander. Dit noemt men „eene subsidie”. Al is dit wat omslachtig, 't is toch nuttig aldus iederen diaken een deel van het werk op te dragen. Dat wekt meer belangstelling.

In 1722 eindelijk besluit men eens goed wat te beleggen; ieder diaken geeft uit zijne administratiekas *f* 200 om effecten te koopen. In 1730 werden weer „de contanten bij de Beurs” verdeeld onder de zes broeders, nadat er eene som was afgehouden om te beleggen, „als de gelegenheit maer voor komt om winninge te doen”. Zoo gaat men aan 't oppotten. JAN CORNELIS, preeker 1710—50, die alles wat maar van eenig belang was opschreef, meldt ons, dat men in 1652 aan obligaties en contanten *f* 2361 had,

in 1711		<i>f</i> 7741,
in 1732		<i>f</i> 10921,
in 1747		<i>f</i> 15660.

Ten allen tijde hebben de leden in Warns de gemeente in hun testament bedacht; behalve in de laatste 50 jaren. Maar ik heb goede hoop, dat de een of andere broeder of zuster nog wel eens een goeden inval zal hebben bij 't maken van zijn uitersten wil. Het laatst is aan de gemeente iets gelegateerd door WOUTER MAAKAL, haar laatsten liefdepreeker, gestorven in 1846. In 't zelfde jaar liet ook een zekere S. G. BRUINSMA haar *f* 1325 na. De liquidatie van diens boedel had zeker heel wat voeten in de aarde. Want zij kostte der kerkekas „voor 14 Man eeten *f* 14”, maar

't ergste: f 472,50 aan onkosten, en dat op een erfenis van f 1325.

Maar vooral vroeger, vooral tusschen 1700 en 1800 vloeien de erfelingen overvloedig. Ze zijn wel niet zoo groot. Maar het doet toch goed ze te lezen, en zij vormen samen heel wat. Ach of al onze gegoede leden ons f 1000 maakten, wat zou menige arme gemeente er bovenop komen!

1710 *een oblygatie aan de Gemeente vereert door Jantje Agges synde een effect aan Toonder deses tegens 4 ten Hondert f 500.*

1781 *den 15 decemb. by toesegginge van sibren aukes als uyterste Wille bekoomen en door hem in Leeven besproken, en eene wijle Na syn overlyden ontvangen een oblegaasie grootd de zom f 600,*

1787 *bekoomen bij disposiesje door wijlen Jolle sibles Gemaakt aan onse Gemeente en door deszelfs erve en directuer des inboedels ons besorgt een oblegaasie ten Laste 't Russe Ceyserijk grootd a 4 pct. f 1000.*

In 1792 weer f 1000 en nog eens f 500 en nog eens f 500.

In 1794: f 400 en nog eens f 1300 en nog eens f 318 en nog eens f 200;

zoodat de daarvoor opengelaten folio's vóór in het boek vol zijn en er onder staat: *De verdere Aan notasie Door gebrek van Plats wegens de obligasies Is Ge Transportdeerd op Fv. 90.*

Niet altijd is de erfenis veel waard, b.v.:

1706 *de gemeente aengearft, en enige Creditoors een weynigh bt.: een oud huys met wat lant.*

En in 1709 een stukje weiland, waar zij geen raad mee weten. Wellicht lag het ongelegen of was het heel klein. Ten minste zij doen het present aan iemand, die hun daarvoor evenwel „nog vier gulden tot een geschenk” geeft.

Soms geven arme oude menschen hun gansche hebben en houden aan de gemeente, die hen daarvoor dan onderhoudt, b.v.:

1711 *Den 12 maert Jottje en Sijtje Harmens, broeders van ons gemeente, door ouderdom en swakh. haer niet Langer condende Redden, syn door ons sedert in de cost besteed, en neven haer Inboedel bekomen, een oud neervallen huis, daar bij een klein acker gras an de huis (22 st. huur) dan nog een stuk van $\frac{1}{2}$ hoofd ($\frac{1}{6}$ H. A.).*

Dit alles was zoo weinig waard, dat het 5 jaar later verkocht werd aan een vrouw voor f 12!!

In 1755 erfde men ook niet veel zaaks:

1755 *Een oud Huis aen ons gemeente geoffereert en geschonken, wegens sijn onvermogen, en niet meer in staat sijnde, hetzelfde te kunnen onderhouden, en te Laten repareeren, sonder het welke niet Langer konde bewoond werden, aen onkosten hier aangedaan voor Reparatie f 79,,8.*

Idem 1771 *van sibbel sybrants een oudt huys aan ons Gemeente geoffereert en Geschonken — wegens Nootzaakelijke Reperaasje daar aan Noodig aan onkosten hier aangedaan voor Reperaasje f 43,,16,,6.*

Stierf een gealimenteerde arme, dan kwam (zagen we reeds vroeger) wat hij naliet aan de kerk. Dit is al zoo gegaan in 1714; in 1716 ontving men b.v.:

voor een bed en 8 manden turf uit aalek sterfhuis f 3,,18 en f 1,,16.

Soms was 't heel wat, b.v.:

1717 uit *Boelgoed van Tjaerd Clazes ontvangen*
f 102,,3,,10.

Nog in 1835 werden de kleeren van een overleden be-
deelde verkocht voor f 33,30.

In Enkhuizen legde men de nagelaten kleedingstukken
dan in *dépôt* om er later weer andere armen mee te
kunnen helpen. Zoo had men er ten langen leste een
kostelijk zoodje oude hemden, half versleten onderbroeken,
sloopen, slaapmutsen, nachtdoeken, die ten slotte, in latere
tijden, half vergaan en nooit meer gebruikt, door den
kerkeraad zeer edelmoediglijk aan de kosteres zijn cadeau
gedaan.

Nu, deze laatste inkomsten, die wij noemden, stijfden
natuurlijk de kas niet bijzonder. Beter deden dat de zoo-
genaamde „vereeringen”. Wellicht hadden sommigen, die
zich bijzonder gezegend gevoelden, innerlijke behoefte om
een deel aan de gemeente af te staan. Zoo ontving men
in 1720 van een vrouw een *vereering* van f 104,,10, en
werd in datzelfde jaar door eene andere vrouw *eene*
oblygatie van f 500 *vereert*. Zoo collecteerde men in 1761
bij het avondmaal een heel effect. Er was klaarblijkelijk
wel animo nu en dan. Gelukkig is die animo ook in
onzen tijd soms opvlammende.

Noemen we nog ten slotte de baten van het overzetters-
schuitje dat men met de Hervormde diakenen onderhield
en waarvan de baten werden gedeeld, wat b.v. in 1719
f 20 opbracht. Noemen we nog 't verkoopen van *Liem*
(leem, een soort van klei waarmede men wel, onsoliede
bouwende, in plaats van met kalk binnenmuren metselt)
b.v. in 1719 „*Liem* gegraven uit ons Gemeenteacker” voor

f 14 en in 1720 weer 6 wagens vol, — en ik ben aan het einde gekomen van mijne optelling der Inkomsten, en tevens van mijne mededeelingen over de Moederlijke dia-kenzorg bij de Doopsgezinden te Warns.

Hebt gij dit alles doorgelezen, benevens mijne stukken in de twee laatste jaargangen der *Bijdragen*, en waagt gij u het volgend jaar nog aan een laatste opstel dat over de Tucht handelen zal, dan hebt gij, waarde lezer, eene voorstelling gekregen van het leven en streven onzer vaderen op het Friesche platteland.

H. BAKELS.

JAN STEVENSZ EN HET „SCHULDТBOECK” DER DIAKENEN.

Het Meikindje, dat in 1634 in een boerenstulp onder Nijeveen (Drenthe) geboren werd, heeft hoogstwaarschijnlijk aan zijne ouders menigen slapeloozen nacht bezorgd. Want het had een opposante natuur, zooals later bleek. Als wever te Kampen klaagde hij bitter over „de verkortinge van arbeytsloon” van de zijde der patroons, waardoor hij bij harden arbeid armoede moest lijden. Toen hij overeenkomstig de gewoonte van dien tijd zich kort vóór of na zijn huwelijk bij de voorvaderlijke doopsgezinde gemeente had moeten aansluiten, trok hij zich terug om zich te laten drijven op den stroom van het scepticisme. Te Amsterdam betoonde hij zich tegenover degenen, die hem als vriend inhaalden en met weldaden overlaadden, een rechte „paardevlieg”. Hij schreef eene uitlegging van de Openbaring, waarin al wat anderen hadden beweerd werd omvergestooten, en die dan ook zeker van wereldschokkende beteekenis ware geworden, als men ze maar had willen lezen. „Dag en nacht” was hij bezig met het samenstellen van „nuttelijke” geschriften, „was het niet tot allemans dienst, so ware het voor sommige”. Beschouwde de groote menigte JACOB BÖHME, den Görlitzer schoenmaker en theosoof, wiens geschriften ook in ons land juist toen aandacht trokken, voor

zoover zij hem kende, als een phantast en een dwaas: JAN STEVENSZ hield hem voor een profeet Gods. In den kring van de Boehmisten onderscheidde hij zich wederom van de meesten door zijn scherp oordeel over de „alchimie ofte goudsoeckerij”, waarmede juist die theosofen en mystieken zich druk bezig hielden, doch waarmede, beweerde JAN STEVENSZ, „wel duizenden guldens zoek gebracht werden, maar nooit één ons goud verkregen was”. Een gelukkig huiselijk leven werd nimmer zijn deel: hij waarschuwde de mannen, dat men van de vrouw geen afgod moet maken door haar vrijheid te geven om het huis met groote „overdadigheyd” op te schikken en „dat het beter is de vrouwe tegen zich te hebben dan Godt de Heere”. Kortom er was in dezen mensch van zijn geboorte af een ware hartstocht om kritiek te oefenen en af te wijken van de gewone opvattingen.

Inzonderheid de diakenen der amsterdamsche doopsgezinde gemeente bij het Lam zijn dat later gewaar geworden. Over de wijze waarop zij de armen verzorgden, vooral over het „armen-wetboek” of „schuldboek”, door JAN STEVENSZ smadelijk het „armen-dwinghboek” genoemd, hebben zij heel wat van hem moeten hooren.

Toen in 1672 tengevolge van den oorlog met Frankrijk en van daarmee samenhangende onveiligheid op de Zuiderzee en andere handelswegen het weversbedrijf te Kampen stilstond, vertrok JAN STEVENSZ naar Amsterdam, daartoe uitgenoodigd door geestverwanten, independenten als hij, die voor hem een post als stadslantaarnopsteker hadden weten te verkrijgen. Deze gedwongen verhuizing was hem alles behalve onaangenaam. In Kampen stond hij met zijne reformateursche ideeën vrij wel alleen. Oefeningen werden er althans niet gehouden. In de hoofdstad daarentegen zou hij gelegenheid hebben om meermalen per week op het

college over allerlei actueele wijsgeerige en godgeleerde vraagpunten met anderen van gedachten te wisselen. Hoewel reeds 38 jaar oud, had hij zich nog altijd niet bij eene gemeente aangesloten, „omdat ick nog niet seker en wist welcke de naste waarheythadden”. Hij behoorde tot hen, die op het voetspoor der „nieuwe” wijsgeeren van dien tijd, CARTESIUS en SPINOZA, weigerden eenig leerstuk aan te nemen of eenige ordening te erkennen enkel op gezag van predikant, kerk of traditie, maar die bovendien met ijver en vlijt zich er op toelegden om zelve „den waren godsdienst” te ontdekken. Al spoedig kwam hij onder den invloed van den machtigsten geest onder de Collegianten, den nieuwlichterschen Dr. GALENUS ABRAHAMSZ DE HAAN. Deze, die bij zijn medische praktijk nog tijd vond niet alleen om het leeraarsambt bij de Doopsgezinden waar te nemen, maar zelfs om in de verdeeldheden tusschen de „oude” en de „nieuwe” Doopsgezinden „a leading man” te zijn, wist door veel „van liefde, reckelijckheyt, bescheydenheyt en ver„draeghsaemheyt” te spreken JAN STEVENSZ zoo in te nemen, dat deze zich eerlang bij de Vlaamsche doopsgezinde gemeente bij het Lam aansloot.

De man dacht dat hij het nu gevonden had, „maer het „en duerde niet lange”. Toen hij tengevolge van ziekte een beroep deed op de gemeentelijke liefdadigheid, stelden de diakenen hem eischen, die naar hij meende in strijd waren met de vrijheid van zijn gemoed: „ick most mij als „een jonge aen haer overgeven, als of ick niet haer Broeder „maer haer slave was”. Onder anderen wilden zij, dat hij „het onstichtelijk handwerk”, hetwelk hij in den laatsten tijd waarnam, zou laten varen en zich weder aan het weefgetouw zou begeven. Zelfs had GALENUS hem eens op straat aangehouden en hem ernstig vermaand, waardoor zelfs een kleine oploop was ontstaan. Dan was het gebeurd, dat een

tweetal diakenen zijne vrouw, die zij aan haar huis bezochten, hadden gewezen op de onreinheid van de woning en hoe onmogelijk het voor haar huisgezin was gezond te blijven, als niet de vloer alle weken werd geschrobd. Ook hadden zij de goede ziel met „dickwijls seeker dingh” te vragen meermalen doen blozen van verlegenheid. Het meest ergerde JAN STEVENSZ zich evenwel aan het *Wetboek*, dat hij moest onderteekenen. Het bepaalde, dat de aan de armen verstrekte bedeeeling niet beschouwd moest worden als gift, maar als rentelooze leening, die ten allen tijde weder opgeëischt kon worden.

WET-BOECK.

„Ick onder geschreven bekenne, Deugelyck schuldig te wesen aen de vereenichde Waterlandtsche en Vlaemsche „Doopsgesinde Gemeente, haer Vergaderinge houdende binnen Amsterdam op de Cingel bij de Janroon-Poorts-tooren „en bij de gewesene Brouwerij van 't Lam. So danigh een „Somma van Penningen, als ick door desselfs Diakonen, so „aen gereedt Gelt, als Spijs, Kleedinge, Huysvestinge en „wat dies meer is, of aen een van dese in mijn behoefte „alrede genoten hebbe of noch kome te genieten, alles „volgens de Antekeninge van de Diaconen voornaemt. Wil- „lende, dat de selve volle geloof sal gegeven worden, als „of het bij mij self Angetekent, Geschreven of Ondertekent „waer: welck alles ick aenneme bij Forme van Leeninge, „mij verbindende op vermaninge van de Diaconen der selve „Gemeente sulcks wederom te voldoen; en of dese vol- „doening bij mijn leven niet en ware geschiedt, so wille „en begere ick dat de gemelde Diaconen uyt mijn eerste „en gereedste nagelatene Goederen het selve sullen vorde- „ren, innen en ontfangen, tot de volle betaeling toe, immers

„tot so verre als mijne Goederen strecken sullen kunnen:
 „Anthoriserende daeromme meer gemelte Diakonen om de-
 „selve mijne nalatenschap terstont met mijn overlyden te
 „Aenveerden ende te Gelden te maken, daer vooren ick wel
 „uytdruckelyck verbinde mijn Persoon, ja en alle mijne
 „Goederen, geen uytgesondert”.

Ick

De bedoeling van dit stuk, door „een gheleert Doctoer in de Rechten” opgesteld, was om te voorkomen, dat, b. v. wanneer de gemeente een behoeftige aan een zaak geholpen had, er schuldeischers opdaagden om hem er weer van te berooven; of dat bij overlijden verre bloedverwanten als erfgenamen beslag legden op de goederen, die de gemeentelijke liefdadigheid had verstrekt. Het goed recht van de diakenen kan dus wel niemand ontkennen. Maar dezelfde doopsgezinde of misschien ook wel algemeen menschelijke afkeer van onderteekenen en van dwang, waarvan nog in onzen tijd Penningmeesters der Algemeene doopsgezinde sociëteit zouden weten mee te spreken, deed ook JAN STEVENSZ de pen neerleggen, die de diakenen vriendelijk en tegemoetkomend hem hadden aangereikt. Hij had nooit te voren van zulk een boek gehoord. Eerst wilde hij het thuis op zijn gemak eens bestudeeren. Diakenen moesten hem hetzij uit de H. Schrift of uit de gezonde Rede maar eens bewijzen, dat zij recht hadden tot zulk een eisch. Eerst toen tengevolge van de weigering der armverzorgeren om eenig geld te verstrekken, voordat de gevraagde onderteekening was gegeven, de nood dwong, voldeed JAN STEVENSZ aan hun verlangen.

Hij ontving in dezen tijd de volgende ondersteuning, die bij de toenmalige waarde van het geld (voor 48 gulden bijv. huurde GICHTEL te Amsterdam een ruime woning;

voor 90 cents per week een gemeubileerde kamer zonder kost bij een kleermaker) al bijzonder ruim waren:

drie en een halven gulden per week;

huishuur;

winterprovisie;

kleederen;

bij bevalling en ziekte: medische hulp en versterkende middelen;

onderwijs voor de kinderen;

begravenis van een dochter.

Een tijd lang zoude dit alles gemiddeld wel zeventien gulden per week hebben bedragen.

Geen mildheid evenwel kan een ontevreden hart voldoen. JAN STEVENSZ bleef mokken en morren. Wanneer er in het nadeel der diakenen ook maar fluisterend iets werd gezegd, hij ving het wel op ondanks zijne hardhoorigheid en wist er te zijner tijd gebruik van te maken ook; wat GALENUS later deed zeggen: „wat! die man kan wel hooren „wat hij hooren wil”. Eens, toen hij voor de diakenkamer wachtte, meende hij twee vrouwen tegen elkander te hooren klagen: „als ick hier kome, het is of mij het herte in het lijf omdraeyt”; „het is of ick tegen de doot gae, als ick hier kome”. Maar toen men hem vroeg welke vrouwen dat geweest waren, wist hij niet te antwoorden; weshalve de diakenen hem alle extra-bedeeling onthielden tot dat hij zijn verontschuldiging had aangeboden met te zeggen, dat in alle geval het opgevangen gesprek even goed uit de blootheid der vrouwen als uit de hardvochtigheid der diakenen kon worden verklaard. Geen wonder dat hij al spoedig niet meer met een oprecht hart in de kerk kon komen; wat hem, toen hij daaruit wegbleef, opnieuw een ernstige vermaning bezorgde. Ten einde raad stelde hij daarop voor, dat men hem in ééns zooveel geld zou geven als de

bedeeling gedurende twee jaar bedroeg. Met 't geen de buitenwereld „een menniste streek” zou noemen vroeg men hem dit voorstel schriftelijk in te dienen, met het gevolg dat men later zwart op wit kon bewijzen „dat J. „S. zijn broederschap wilde verkoopen voor een stuk Gelt”.

Het was te voorzien, dat het einde van den twist een gedwongen of vrijwillige uittreding uit de gemeente zou wezen. Na ongeveer 10 jaren krakeelens werd eindelijk de scheidsrechterlijke uitspraak der gemeente ingeroepen. In de kerkkamer kwamen een honderdtal leden (nog niet het tiende deel der gemeente) te zamen, die na drie uren vergaderens besloten: „dat I. S. sal moeten schuldt bekennen, „en hem 't Oordeel en 't Regeren der Dienaren onderwerpen, „oock sulck werck doen als de Dienaren sullen gebieden”. Met dit „alderonrechtveerdigste vonnis” rekende STEVENSZ den band met de gemeente verbroken.

In het „*Fondament-boeck of Grondigh bewijs van de Kennisse Godts*” (1683)¹⁾ gaf hij in wel vier „Aenhanghsels”

1) De volledige titel luidt bescheidenlijk: *Fondament-Boeck of Grondigh Bewijs van de Kennisse Godts en de Christelijke Godsdienst: Dat is een Beschrijvinge van de voornaemste Leerstukken des geloofs, daer vele van vervallen: daer voor desen op die wijze so onderscheydelijck niet van geschreeven is, na dat onse tijt wel vereyscht. Met eenige overgebleven Schriften van Menno Symons, die in zijn groot Sommari-boek niet en zijn. Door J. S. t' Amsterdam, gedrukt voor den Autheur, en zijn te bekomen bij ALBERT VISSCHER, achter de Noorder Kerk, bij de Boomstraet, Anno 1683.*

Blijkbaar is dit geschrift bedoeld als een soort van in zijn tijd moderne dogmatiek, iets dergelijks als de „*Theoria, dat is beschouwighe wijsbegeerte in de Godtgeleertheit*”, die Dr. GALENUS in zijne jonge jaren een tijd lang van plan geweest is samen te stellen (blijkens eene uitdrukking uit het pamflet: *De ontdeckte Feinsing der Hedendaeghsche Gheestdrijvers en Socinianen*, anno 1655). Jammer, dat eene wetenschappelijke taak bij den met zich zelve zoo ingenomen wever in zulke slechte handen was. Niet alleen zijne vorming, maar ook zijn aanleg was uiterst gebrekkig. Tegen het in den geest der nieuwe wijsbegeerte door de Collegianten aangenomen devies: *qui bene distinguit, bene docet* zondigde hij op elke bladzijde. Samengesteld uit allerlei zonder

aan zijn ergernis lucht. Vooral Dr. GALENUS moest het ontgelden. Die was een geweldenaar en een heerschzuchtige; zijn ambtgenoot JBYE JEYES zou eens van hem gezegd hebben, dat zijn stijve kop slimmer te verzetten was dan de Jan-Roon-Poortstoren; van buiten een lam zou hij van binnen een grijpende wolf zijn, wat aan het licht getreden was toen hij, al zijn schijnheilige redenen over verdraagzaamheid en lijdzaamheid vergetende, zekeren broeder had uitgescholden voor een leugenaar en lasteraar. Maar vooral zou hij door zijn optreden zich een verderfelijk man hebben getoond. De scheuring onder de Doopsgezinden, die hij had veroorzaakt, was in geen enkel opzicht aan de komst van het Koninkrijk Gods bevorderlijk geweest. Wel schaarde hij zich onder de vanen van het „Math. Cap. vijfsvolk” (zoo werden de Collegianten aanvankelijk soms genoemd), maar van de eischen der bergrede hield hij zich verre. Althans tegenover zijn hoovaardige gemeenteleden was hij al te „sloffig”. Was het niet den hoogmoed in het gevele komen te zeggen, dat de H. Schrift niet voorschreef tot hoever de christelijke nederigheid zich in kleeding en huisraad uitstreckte? Het was ook eens gebeurd, dat een

kritiek van her en der bijeengelezen nu eens diepzinnige en dan weêr onnoozele bespiegelingen, maakt zijn arbeid den indruk van een uit verschillende lappen gemaakt kleed. Zoo heeft hij, hoewel een vereerder van BÖHME, den philosophus teutonicus, zelfs de meest naar buiten liggende bestanddeelen van diens pantheistische bespiegelingen niet begrepen. Onder de bewijsredenen tegen de „Godt-versaakers” noemt hij de onmogelijkheid, dat de zon, „een doodt schepsel zijnde”, uit zichzelf kan weten, „hoe veel graden sij benoorden „de linie sal loopen eer sij aan onse Noorder kant des Aardt-kloots de langste „dach sal maacken; en als sij daar gekomen is, keert sij terstondt weder te „rugge: is dat niet opmerkelijk en wonderlijk? „Wonderlijk en bijna onbegrijpelijk” acht hij ook het „op- en afloopen” der zee, „dat alle ses uren „geschiedt en oock niet wetende tot wat eynde sulcx geschiedt: ende dat niet „minder wonderlijk is, dat de visschen daar in leven kunnen, daar alle „drooge schepselen daar in moeten sterven”.

ernstig man aanmerking maakte op JACOB LINNIGH, die zijn haar poeierde en de Italiaansche komedie bezocht („daer men eenighe Guldens op eenmaal moedt verkrijcken"). Dr. GALENUS had uit valsche vredelievendheid den man, die buiten een hooghartig „ick ben daer wat curieus op" geene verantwoording wenschte te geven, in zijn kwaad gestijfd door te zeggen, dat haarpoeder veel minder een mode-artikel was dan een nuttig middel om het haar droog te houden: zijn (GALENUS,) knecht gebruikte het ook; en dat zin voor kunstgenot niet gelijk gesteld moest worden met wereldzin. Verder had Dr. GALENUS zonder protest toegelaten, dat een der diakenen voor zeshonderd gulden aan schilderijen in zijn „voorhuis" had en dat een ander zich met zijne vrouw levensgroot had laten uitschilderen. Wel had hij (het moest tot zijn eer gezegd worden) bij gelegenheid, dat sommigen het tekort in de armenkas wilden dekken door de bedeeeling te verminderen, zich daartegen verzet, zeggende dat „de Minacije" ¹⁾ alleen gezocht mocht worden in de uitgaven der gemeentelieden, die dan maar hun „Papegaykens en Klave-Cingels" ²⁾ en andere curieuse dingen" moesten weg doen: maar tot werkelijk zoo te doen was het nooit gekomen. Al zijn ijveren was niet dan den moriaan geschuurd. „Met recht hebbe ick bevonden, „dat eenige van uwe Broeders seggen: dat GALENUS en oock „sommige andere soo fijn preeken en spreken, dat lieght „hij en sij meest allegaer, want sij en doen het selve niet". Wat was ook dat zoeken naar „den Lapis Philosophorum „of steen der Wijzen om Gout daarmede te maken" anders dan wereldsche ijdelheid? Zijn eigen en anderer geld had GALENUS daarmee verkwest. Hij gaf wel voor, dat hij op die

1) Vermindering, bezuiniging.

2) Clavecimbel, klavier, piano.

wijze een middel hoopte te vinden om de armoede uit de maatschappij weg te nemen, maar veel doeltreffender ware het den rijken toe te roepen: „verkoopt dat ghij hebt en „geeft het gelt aan de armen”. Dan zouden de leden zijner gemeente wel minder uitmunten in rijkdom, wereldsche manieren, hoovaardij, sierlijke kleeding, eeretitels, gladde en vleijende woorden en vette keukens, maar des te meer in waren eenvoud. Om deze dingen roept JAN STEVENSZ den dokter en zijne aanhangers toe: „loopt schoenmaker, „bemoeyt u met u lesten ¹⁾); bemoeyt u maer met u pis-„glas (so ick urinael seyde soude 't elck een niet verstaen „kunnen); ende gy rijke kooplieden, die het ampt der „Diaconschap bediendt ende niet en weet hoe een rechte „arme te moede is, ende haer bijna niet besoeckt, nochte „tot trooste aanspreekt, loopt maer henen na u Koopman-„schap en rondon Godt, die u doch in het herte begra-„ven leyt.”

Bij welke gemeente of kring JAN STEVENSZ na zijne uit-treding uit de Lamiste gemeente zich heeft gevoegd, weet ik niet te zeggen. Zijn kritiek op de *XIX Artikelen* van Dr. GALENUS en DAVID SPRUYT en zijn met zijn mystieke gevoelens al bijzonder moeilijk over een te brengen voor-liefde voor de voetwassching ²⁾ wekken hier en daar het vermoeden, dat hij zich bij de Sonisten heeft aangesloten. Dat zou hij evenwel alleen hebben kunnen doen om Dr.

1) Met uw eigen leest.

2) Enkele scrupuleuzen in GALENUS' gemeente hielden afzonderlijke bijeen-komsten, omdat zij het avondmaal *alleen bij avond* meenden te mogen vieren en de voetwassching een gebod van Christus achtten, waarvan niet afgeweken mocht worden. Dr. GALENUS noemde hen „bijgeloovigen” en hield de voet-wassching voor „een uytgediende sake”.

GALENUS te ergeren, want een geestverwant van de Sonisten was hij allermintst. Wie, zooals hij deed, beweerde dat „de Oversetters der H. Schrift” hier en daar grootelijks hadden gedwaald en dat niemand de Schrift kon verstaan tenzij hij haar in de grondtaal kon lezen; wie de toenmaals ongehoorde stelling van HANS ENGELBRECHT, die nog in LESSING's dagen een nieuwigheid zou zijn, met instemming aanhaalde: dat men in *elke* religie, in de Roomsche zoowel als in de Calvinistische of Luthersche, ja ook in de *Turksche en Joodsche* wel zalig kon worden, mits men maar „leefde „in het geloove dat door de liefde dadigh is”: die paste niet bij de „preciese” Doopsgezinden met hun angstvalligen eerbied voor het geordende en overgeleverde, met hun bijzondere voorliefde voor hunne gemeente. Een witte raaf ware hij bovendien onder hen geweest door zijne theosofisch-mystieke neigingen. Aannemelijker is het dan ook, dat JAN STEVENSZ zich heeft aangesloten bij een der van alle kerken zich verre houdende boehmistische clubs, die in dien tijd te onzent werden gevonden.

In alle geval zou hij daar op zijn plaats zijn geweest, aangezien hij een groot vereerder van JACOB BÖHME was en bleef. Aan het *Fondament-boeck* voegt hij zelfs eene vertaling van een van BÖHME's geschriften toe: „Van het „bovenzinnelijke Leven, zijnde een t'Samenspraeck van „Meester en Discipel.”

Ook voor hem, die van den „philosophus teutonicus”, van BÖHME niets weet, is het voldoende dit werkje vluchtig te doorbladeren om een indruk er van te krijgen, welke „verlichte” denkbeelden deze koesterde. God is voor hem niet de Albestuurder, die boven het firmament in de hemelsche zalen troont, maar „het eeuwich een”; hemel en hel houdt hij niet voor *plaatsen*, maar voor gemoedstoestan-
standen; duivelen en engelen niet voor „zelfstandige ver-

standige wezens" maar voor gesteldheden der ziel. Een enkele aanhaling moge aanwijzen, hoe ver een man, in „de rechte doopsgezinde leer" opgevoed, reeds in de 17^{de} eeuw van het huis der vroede vaderen kon afdwalen.

„Van de salige en de verdomde sielen, waer die heen „varen; ende hoe Hemel ende Helle in den mensch is; „hoe ver beyde van een zijn”:

Discipel. „Waer vaert de ziele dan heen, wanneer sij van „t lichaem scheyt, hetzij dat sij saligh ofte verdoemt is?

Meester. „Sij en behoeft geen uytvaren; maer het uyt- „wendige doodelijke leven met 't samen het lichaem scheydt „sich alleenlijk van haer; sij heeft voorheen (reeds tevoren) „in sich Hemel ende Helle.

Discipel. „En vaert sij dan niet in Hemel ofte Helle in, „gelijk men in een huys ingaet; ofte gelijk men door „een gat ingaet, in een andere Werelt?

Meester. „Neen; 't en is geen invaren op soodanige ma- „nier: want Hemel ende Helle is overal tegenswoordigh; „'t en is niets anders dan eene inwendig, hetzij in Gods „liefde ofte tooren: Ende sulcks geschiet in des levenstijdt.

Discipel. „Hoe verde is dan Hemel ende Helle van malkan- „deren?

Meester. „Gelijk dagh ende nacht, ende gelijk yets „ende niets, sij zijn in malkanderen, den Hemel is door de „gansche Wereldt ende buyten de Wereldt, overal, sonder „verdeelhейt, plaets ofte stede; den Hemel en is niets „anders dan een openbaringh des eeuwigen *Eens*; aldaer „alles in een stille liefde werckt en wil, Ende de Hel is „oock door de gansche Wereldt.”

De ergernis over de armenverzorging heeft JAN STEVENSZ dus wel teruggebracht van zijne ingenomenheid met Dr. GALENUS, maar niet van den weg der vrije vroomheid, waarop GALENUS mede hem had geleid. —

Om de curiositeit voeg ik aan het bovenstaande nog toe een drietal „openbaringen”. De ernst, waarmee JAN STEVENSZ daarover uitweidt, bewijst wel, hoe hij behalve de verlichting ook 'tgeen in onze oogen het tegenovergestelde daarvan is, het geloof in verschijningen en zinsverrukkingen, van zijn vereerden meester heeft overgenomen.

„Het eerste geschiedde tot Serdam (Zaandam), een dorp „bij Amsterdam, aen een weduwe vrouw N. N., die in het „jaar 1672 (in de maendt April, soo ick wel heb onthouden) „des avonts te bedde ginck, en was in sware gedachten „over den oorlogh, die dit landt doe naeckende was: of „ook de regeeringe en vrijheydt van Godtsdienst geheel „onder mocht raecken.” Na een half uur peinzens zag zij plotseling in haar kamer een groot licht, in welks midden een blinkende engel, in het wit gekleed, zoo groot als een man van middelmatige gestalte, de armen over de borst gekruist en met een groen olijftakje met spruiten in de hand. Sprakeloos zag de vrouw den hemelschen bezoeker aan, tot dat deze na eenige oogenblikken weder verdween. „Hieruyt wierd geoordeelt, dat Godt de Heere in die zware „oorlog Hollandt soude bewaren en omvangen, gelijk ook „geschiedt is.” Een andere Böhmist, die weleer ook tot de doopsgezinde gemeente bij het Lam had behoord, de bekende etser en dichter JAN LUYKEN, verhaalt dezelfde geschiedenis in zijn *Stichtelijke en zedelijke Gezangen*. Volgens hem heette de vrouw GRIETJE KLAAS en woonde zij „op het Kattegat aan de Westzijde” (het Kattegat is evenwel aan de Oostzijde van de Zaan, althans tegenwoordig).

„De tweede geschiedenis van sulke bekende openbaringe is gebeurt tot Amsterdam, niet verre van de „Haarlemmer-poort, op het Realen of Princen-Eylandt in „'tjaar 1672, des nachts tusschen den 13 en 14 October; „aen een vrouw genaamt JESKE KLAES, oudt 49 jaren, die

„14 jaren is lam geweest alsoo dat se moeste op hare knieën „en handen kruypen en buyten 't huys op een wagentjen „gevoert worden.” Te middernacht ontwakende, gevoelde zij, dat er driemaal aan haar rechterhand werd getrokken. Verschrikt uitroepende: „o Heer, wat mag dit zijn”, hoorde zij zeggen: „verschrik niet, ik kom in den naam des „Heeren, uw gang zal u wedergegeven worden.” In een groot licht werd daarop van haar gezien een jongen, omstreeks tien jaren oud, met blonde krulharen en een lang wit kleed, die na eenigen tijd getoefd te hebben „bij de „heertstede” verdween. „Doe schoot een straal of het water „was uyt haer heupe tot in haer groote teen, alwaer sij „eerst het leven in gevoelde, ende den volgenden donderdagh daeraen sat sij bij de heert (om eeten gereedt te „maecken) en kreegh een gedruys in hare ooren, waer in „als tot haer gesproocken werdt: staet op, u ganck is u „van Godt gegeven; gaet u manne tegemoet (dewelcke in „het voorhuys was); doe ginck sy soo dadelijk na voren „toe. Haer man die haer tegen quam, verschricke seer, „meenende dat hij een geest sagh, dewijl hij sulcken won- „der niet stracks begripen konde. Dese sake is van ver- „scheyden luyden uyt dese vrouw haer mondt nageschreven „gelijk ick selve en veel andere, dat het op geen duysent „aenkomt.” Ook deze geschiedenis heeft JAN LUYKEN op rijm gebracht. Blijkbaar vonden deze „openbaringen” voornamelijk in de kringen van nieuwlichtersche visionairen geloof; de kerkelijken en conservatieven dreven er den spot mede. Dr. GALENUS schortte zijn oordeel op. Vgl. mijne *Reformatours*, II bl. 336, 331—351, 449 v.

Aan dit tweetal phantastische verhalen zou ik niet een derde nog toevoegen, ware het niet dat dit een doopsgezind man betrof: den medicijnmeester DIRCK PIETERSZ uit Sappemeer, lid van de gemeente der Oude Vlamingen al-

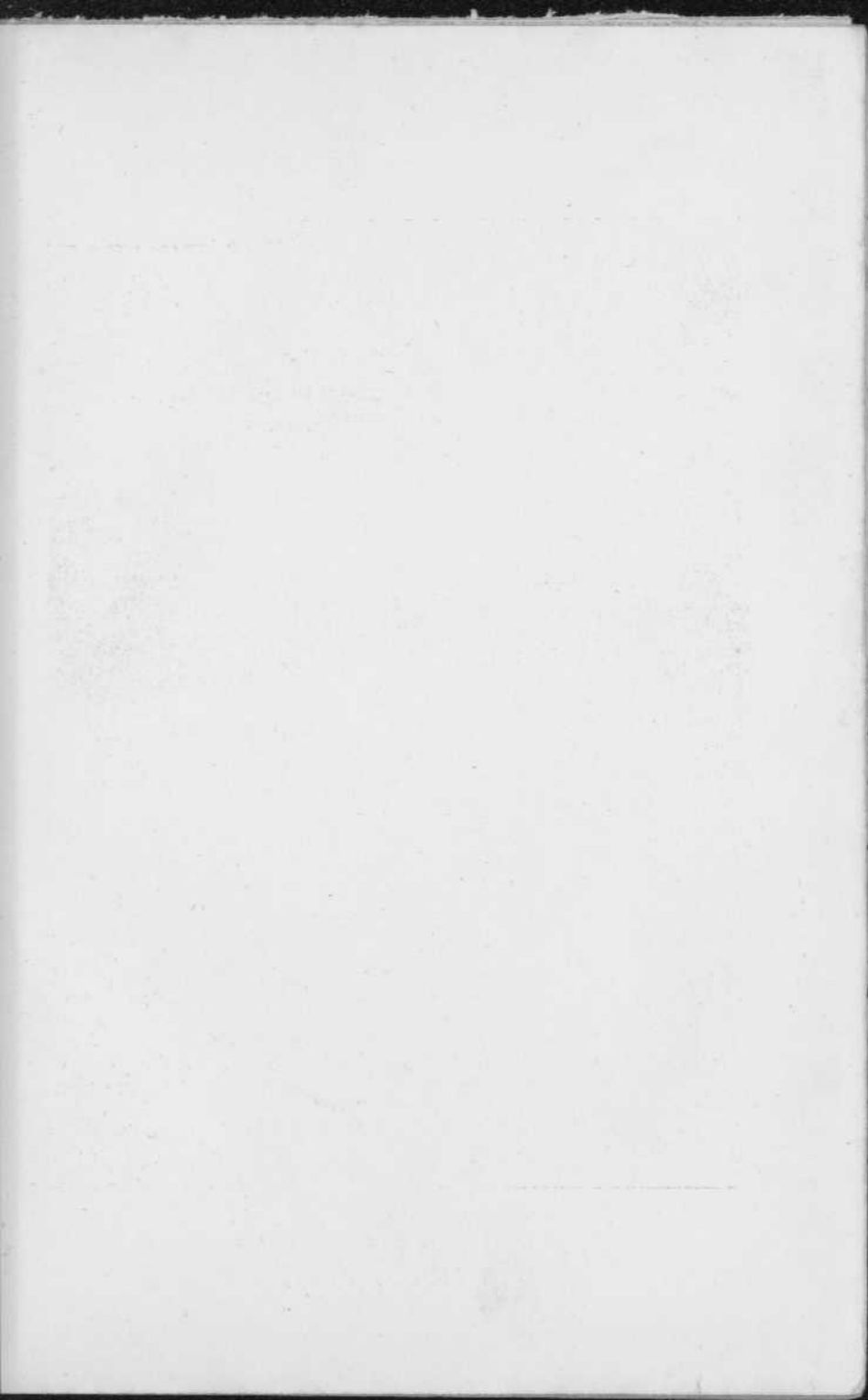
daar, die anders „alle ijdele droomen en inbeeldingen ofte fantasyen als onsekere dingen verwerpen.” Tijdelijk te Amsterdam vertoevende, ging hij den 21 April 1683 buiten de Muiderpoort om kruiden te zoeken. Plotseling hoorde hij een driewerf *Wee!* roepen. Zijn hoofd opheffende, zag hij een engel zoo groot als een vijftien-jarig jongeling, met blonde haren, gekleed in een wit gewaad en met een zwaard in de hand en die riep: „verschrikt u niet, ick „ben gesonden van Godt de Heere om u te openbaren de „wonderwercken Godts, soo de menschen haer niet bekeerren van haer veelvoudige goddeloosheden en overdaedt.” Zijn blik noord- en zuidwaarts wendende, zag DIRK PIETERSZ de velden bezaaid met doode lichamen. Door den engel aan de hand geleid in een groote onbekende stad, zag hij op straten en pleinen zoowel mannen en vrouwen als kinderen, omgebracht door het zwaard. Na de opdracht ontvangen te hebben om deze oordeelen Gods te verkondigen werd hij weder alleen gelaten. Het duurde verscheidene dagen voordat hij van de ontroering bekomen was.

Of ook JAN STEVENSZ zelf zulke gezichten heeft gezien, is mij niet gebleken. Vermoedelijk behoorde hij tot die Boehmisten, die van „het schouwende leven” niet dan van hooren zeggen wisten mee te spreken. Geen wonder: het groote mysterie Gods in den inwendigen mensch wordt immers, naar de theosofen beweren, alleen hem geopenbaard, die in het diepste grondlicht der ziel weet in te zinken door al zijne aandoeningen te onderdrukken en zoowel uiterlijk als innerlijk zichzelf te dwingen tot volkomen zwijgen. JAN STEVENSZ kòn de gave der hoogere visie niet bezitten, want hem ontbrak de gave van het stille zijn. Dat blijkt ook uit het weinige, dat van zijn leven *na* zijn polemieken tegen Dr. GALENUS en de diakenen bekend is.

Van zijn doen en laten na 1683 is niets met zooveel zekerheid te zeggen dan dit ééne, dat hij *niet* heeft gezwezen. Behalve het *Fondamentboeck* is van zijn hand nog bewaard gebleven een in 1686 verschenen geschrift, getiteld: „*Onderwijs door Exempelen, ofte Spiegel der lijdsame Heijligen. Zijnde een Historie der voornaemste vroomen menschen die als levendige Martelaren om de waerheyt en gerechtigheyt vele geleden hebben, van het begin der werelt tot nu toe.*” In dit boekje komen allerlei merkwaardige dingen voor, zoodat ik waarlijk in verzoeking kom om dit opstel nog verder uit te breiden. Maar daarmee zou ik al te ver afdwalen van het eigenlijk onderwerp daarvan. Wat er naar aanleiding van het *Onderwijs door Exempelen* te zeggen valt blijve derhalve voor een volgenden jaargang der *Bijdragen* bewaard.

Zaandam.

C. B. HJLKEMA.





*A. Dixon, geb. Cremer
ten Doornhaate*

MEVROUW BRONS.

Met een gevoel van groote gehechtheid, eerbied en dankbaarheid ga ik eenige bladzijden schrijven bij het beeld van Mevrouw BRONS. Een paar weken vóór haar heengaan, 2 April 1902, schreef mij de 91-jarige nog onder andere, hoe zij, al was 't schoorvoetend, er in toestemde dat haar portret in de *Bijdr.* kwam, wat ik haar had verzocht. Want, nu dit jaarboekje somtijds iets over levenden en ontslapenen uit onze broederschap brengt, mag m. i. onder deze zij niet worden gemist. Er zijn daarvoor hier te lande te velen, wien zij althans bij name niet onbekend was. En even goed als dezen mogen ook anderen wel iets vernemen van deze merkwaardige vrouw, eene even begaafde en „geprononceerde” als vredige en echt vrouwelijke persoonlijkheid, die zeker niet minder dan een van de mannen, die tot de herleving van het duitsche Mennistendom hebben meegewerkt, daarin is betrokken geweest; en die ook in haren verderen arbeid zooveel goeds heeft gedaan niet maar door hare positie of fortuin, niet eens alleen door haar helder oordeel en groote werkkracht, maar bovenal hierdoor dat zij zoo goed was.

Toch is wat daarvan ten bate onzer broederschap is gekomen juist niet 't geen mij van haar het levendigst blijft. Maar wèl geeft dat mij aanleiding om haar te dezer

plaats te herdenken. Daarover dus allereerst een en ander.

Kort na het vrijheidsjaar (1848) begonnen voor het eerst na lange, lange sluimering bij onze oostelijke broeders eenig leven en verlangen naar samenwerking te ontwaken. Er bestonden van dezen nog kleine groepen hier en daar aan de uiterste grenzen van Duitschland, de eene groep op honderden uren afstand van de andere gevestigd, de eene met de andere in geenerlei verband. Behalve in hunne plaatselijke omgeving wist bijna niemand van die Mennisten iets af. Aan geen enkel man, aan geene instelling van algemeene bekendheid, aan geen enkel boek was hun naam verbonden. De kerk en de regeeringen zagen op hen neer. Toen in 1836 de echtgenoot van Mevrouw BRONS tot lid der hannoversche tweede kamer was gekozen, werd hij op grond dat hij Mennist was niet als zoodanig toegelaten. En bijna overal wilden de Doopsgezinden zelven niet anders dan in hun stilleven met rust te worden gelaten. Hunne gemeenten brokkelden dan ook allengs af. Al geschiedde dit laatste, taai als zij zijn, niet dan langzaam: in hare afgeslotenheid en haar angstvallige trouw aan het overgeleverde zonder veel veerkracht en zonder gevoel van ook voor iemand buiten haar kring eene historische roeping te hebben liepen zij gevaar van allengs alle gezond christelijk leven en geestelijke ontwikkeling in te boeten.

Doch nu kwam er verandering. Na 1848 begon ook in Duitschland de enkele burger zoo goed als de afzonderlijke corporatie levendiger te beseffen, hoe de tijd voorbij moest zijn waarin verschil tusschen groot en klein afbreuk deed aan aller gelijk recht. De staatkundige ontwikkeling en het verkeer, door de spoorwegen zooveel gemakkelijker geworden, openden den weg om met elkander in aanraking te komen aan hen, voor wie de verre afstanden dit tot dus ver onmogelijk hadden gemaakt. In 1854 begon JACOB

MANNHARDT te Danzig de *Mennonitische Blätter* uit te geven. 't Was de eerste gelegenheid voor alle Duitsche Mennisten om althans in geschrifte elkander te bereiken. Nergens misschien vond dat streven warmer sympathie en die toch niets kleins of chauvinistisch had, dan in de statige huizing aan den Alten markt te Emden. Gemeenten als de onze, meenden Consul, later Commerzienrath en Mevrouw BRONS, met een zoo rijk verleden, met nog zooveel goeds aan huiselijke deugden, aan eenvoud en degelijkheid, aan gezonde christelijke beginselen, mochten niet maar uitdooven en in hare kleinheid te gronde gaan. Ook zij moesten het hare bijdragen tot den wasdom van zedelijken ernst en christelijke vroomheid. Maar daarvoor moest in de eerste plaats haar eigen Christendom weer levend worden en opgewekt. Welnu, geen arbeid is in de laatste vijftig jaren daarvoor verricht of de innige en vrome belangstelling van Mevr. BRONS heeft dien begeleid niet alleen, maar zij arbeidde zelve mede met raad en daad. Naar het oosten en het zuiden en waarheen ook, zoover maar menschen in de deutsche taal bereikbaar zijn, gingen hare briefwisseling en dikwijls hare hulp. Allerlei in dien arbeid is zelfs van haar uitgegaan, waarbij aan haren zoo bekwamen echtgenoot, later aan hare kinderen en familieleden de eer niet zij onthouden, die ook hun daarin toekomt.

En men versta den aard van hare bezieling goed. Al stelde zij het levendigste belang in het tot stand komen van menige „kerkelijke” instelling onder ons, de menniste Realschule op den Weierhof, de deutsche doopsgezinde Sociëteit, de gemeente te Gronau en wat niet al; al heeft zij dikwijls jaren achtereen instellingen gesteund en door moeilijkheden heengeholpen: het was haar toch geenszins in de eerste plaats er om te doen de gemeenten uit te breiden of de broederschap administratief en financiëel op

beteren voet gebracht te zien; veeleer om het leven, om den ernst, om de geestelijke kracht, die in zulke stichtingen zich uitspreken of die daardoor kunnen worden gevoed; en daarom alléén. Ja, *zielen*, die heeft zij in al hare bemoeiingen gezocht. In deze, persoon voor persoon, leven te wekken; ze er voor te winnen hartelijk belang te gaan stellen in al wat den geest verheft en het christelijk leven versterkt: dáárop richtten zich al haar denken en pogen. Daarbij kwam dit: hare liefde voor onze broederschap was niet zoo eenzijdig, dat zij die aan iets schonk alléén omdat het den mennisten naam droeg of dat zij liefde en steun terughield waar die naam ontbrak. Hoe dankbaar zij was voor het groote voorrecht van zelfstandig te mogen en te durven vroom zijn en denken, 't welk zij aan haar menniste traditie verschuldigd was en als het kostbaarst goed aan de haren hoopte na te laten: toch was alle levend, gezond Christendom, onder welken naam ook, haar lief; konden alle personen, geestelijke richtingen, instellingen op hare sympathie en ondersteuning rekenen, die „naar boven streefden”, zij mochten dan eene zichtbare godsdienstige kleur dragen al of niet, en, indien wel, dan deze kleur of gene. Haar Christendom vertoonde de ongestoorde harmonie tusschen bijbelsch maar ondogmatisch piëtisme, het humanitair Christendom van de oude Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en het idealisme van de duitsche dichters, van een SCHILLER en een RÜCKERT.

Mevrouw BRONS heeft verbazend druk de pen gehanteerd. Als ik den omvang van hare geheele briefwisseling opmaak uit het groot aantal, de uitvoerigheid en den inhoud der brieven van hare hand aan dezen of genen, die toch niet zoo heel dicht bij haar stond, dan weet ik niet of ik mij niet nog meer moet verbazen over zulk eene vlugheid van pen dan over het groot aantal personen, met wie zij in

correspondentie stond. Uit allerlei, vooral menniste, kringen van Zuid-Rusland af tot Canada toe schreef men haar en ontving men van haar brieven over godsdienstige en gemeentelijke aangelegenheden; maar bovendien correspondeerde zij met meer dan één letterkundige, opvoedkundige en philanthroop, met jonge menschen, die in hune opleiding door haar werden voortgeholpen, en personen, die om andere redenen hare genegenheid of belangstelling hadden gewekt, en is zij, moeder van negen volwassen kinderen (twee waren jong overleden), bijna alle weer met een eigen gezin en op haar voorbeeld in velerlei algemeene belangen betrokken, steeds het geestelijk en geëerde middelpunt van al die gezinnen geweest en steeds gebleven. Zij was in alles wat er omging betrokken en mocht er in alles deelen. Ik heb mij wel eens afgevraagd, hoe zij toch met zoo velen ook buiten dien eigen kring in zoo druk verkeer was gekomen. Ik vermoed, dat dit meestal door haar zelve was uitgelokt. Geene poging kon worden gedaan om in opvoeding, in zedelijk of godsdienstig volksleven (niet nieuwe theoriën te verkondigen; dat liet haar koel; maar) iets nieuws tot stand te brengen; geen jong leeraar kon zijne stem over een godsdienstig of gemeentelijk vraagstuk doen hooren; geen bedehuis kon in verval, geene gemeente in nood verkeerren of ook pogingen aanwenden tot herstel uit achteruitgang; zij kon niet hooren van personen, die eigen levenspeil of dat van anderen zochten te verhoogen; geen spreker van den Protestantenverein of over ziekenverpleging of werkverschaffing kon optreden om leven te wekken op gebieden, waarop zoovelen den slaap der gerustheid slapen, of — wanneer althans deze dingen niet al te ver buiten haar bereik lagen: immers zij kende hare grenzen volkomen goed; — haar levendige en bewegelijke geest trok zich dat alles aan. Zij betuigde hare sympathie. Zij gaf

uit hare belezenheid, hare ervaring, haar nadenken opmerkingen ten beste. Zij toonde zich bereid tot hulp metterdaad. Zij bood aanmoediging, opwekking, straks ook soms vermaningen, maar toch bovenal het eerste. En zij heeft daarbij wel de liefde in praktijk gebracht, die alle dingen gelooft en hoopt; die bij alle omzichtigheid en helderen blik op menschen nooit kwaad denkt, maar, zelve vol leven en bezieling, zoo blijde is als zij mag en kan helpen leven te wekken. Vandaar dat hare brieven steeds zulk een weldadigen indruk maakten. Zij schreef niet of zij had ernstige dingen te zeggen en leefde onder het schrijven geheel met haren correspondent mede.

En bij zooveel als zij voor anderen heeft verricht trad zij niet op den voorgrond, laat staan dat zij zich zelve op den voorgrond zou hebben gesteld. Aan hare bedrijvigheid ontbrak ten eenenmale de zin, die zich zelve zoekt. Dat almée verleende aan haar schrijven en handelen die groote aantrekkelijkheid. Bij haren vurigen ijver heeft zij zich toch nooit afgevraagd, of zij wel juist zelve succes had op haren arbeid. Indien maar de zaak, die het gold, tot stand kwam of werd gebaat!

Het is echter niet het minste voorrecht in dat gelukkige en gezegende leven geweest, dat zij, gelijk zij steeds met vreugde en innigen dank er aan dacht hoe zij overal in haar zoo uitgebreiden familiekring de degelijkheid ongerept zag bewaard blijven, zij evenzoo veel, dat haar ziel in beslag had genomen, verwezenlijkt heeft mogen zien. In 't klein en in 't groot, bij een aanleg of een kinderspeeltuin in hare woonplaats zoo goed als in de opleving van de duitsche Mennisten.

Was de medewerking, die zij vond, dikwijls niet bijzonder groot; vond zij lauwheid bij hen, voor wie (zij althans wist niet beter) hetzelfde wat haar vervulde eveneens heilige

plicht behoorde te zijn: zij heeft daarom niet geklaagd over „de” menschen. 't Heeft nooit een oogenblik haren ijver verkoeld. En als integendeel zij wel geestverwanten vond, die even ijverig de hand aan het werk sloegen als zij; als soms wat zij zoo gehoopt en waarvoor zij zooveel gedaan had inderdaad slaagde, hoe blij en hartelijk en ongedwongen heeft zij dan daarvan genoten! Het is toch zulk een verkwikkend schouwspel in deze wereld den arbeid van goede menschen te zien slagen en hen zelven daarin gelukkig te zien.

Dit alles geldt ook van hetgeen, uit hare pen gevloeid, in druk is verschenen. Daartoe behoort een groot aantal artikelen vooral over godsdienstige en opvoedkundige onderwerpen in de *Menn. Bl.* en zeker ook in andere bladen; verder eenige van historischen inhoud. Zoo heeft zij in genoemd maandblad een uittreksel geplaatst uit het verslag (Protocoll) van het twistgesprek, in 1571 te Frankenthal tusschen Doopsgezinden en Hervormden, o. a. PETRUS DATHENUS, gehouden. Het is toen reeds door haar, later ook door historici als Kawerau, misschien mede door haar er op opmerkzaam gemaakt, opgemerkt, hoe gunstig daarin de Doopsgezinden met hunne bijbelkennis en hun antischolastieken waarheidszin afstaken bij hunne tegenpartij. Maar behalve die artikelen gaf zij ook afzonderlijke geschriften uit: in 1861 te samen met een harer zoons ter gelegenheid van MENNO SIMONS' sterfdag, toen 300 jaren geleden, *Stimmen aus der Reformationszeit*, fragmenten uit zijne en DIRK PHILIPS' werken; in 1873 *Laienevangelium*, in onze taal vertaald door I. WINKLER PRINS; in 1884 haar uitvoerigst boek, *Entstehung und Schicksale der Mennoniten*; in 1895 de *Skizzen und Bilder aus Palästina und aus der Geschichte des Christenthums*, in hoofdzaak een leven van Jezus en eene schets van de ontwikkeling van het Christendom als godsdienstige strooming.

Maar de *Entstehung u. s. w.* is haar verdienstelijkste arbeid en mag nog de meeste aandacht wekken. Het boek verscheen even als de andere naamloos. Op den titel staat alleen: „van de hand eener vrouw”. Het was de vrucht der vlijtige lektuur van zeker twintig jaren en geschreven niet alleen met veel kennis en oordeel maar ook met een warm en vroom hart. Een leesbaar boek over dat onderwerp bestond in het duitsch in het geheel niet. Nu kwam het hare, en dit juist in den tijd, waarin KELLER door zijn *Hans Denck* (1882) in Duitschland veler oog had doen opengaan voor de beteekenis van de anabaptiste beweging der 16^{de} eeuw en voor de gezonde en christelijke bestanddeelen, die daarin niet hadden ontbroken; den tijd tevens, waarin men onder de duitsche Doopsgezinden er wèer aan begon te denken te „versterken het overgeblevene dat sterven zoude”. Men zou zeggen: juist in die jaren had zulk een werk onder de duitsche vrienden grooten opgang moeten maken. Ik weet echter niet, dat dit het geval is geweest; maar evenmin, dat de schrijfster zich daarover heeft beklagd. Zij had gedaan wat zij vermocht, dat waartoe haar hart zich geroepen voelde en 't geen niemand anders deed. Of het al dan niet zou worden gewaardeerd, was niet hare zaak. Hebben de Duitschers er misschien te weinig in gelezen over dat vermijden van de „de wereld”, over den ban, over de rechtzinnige „geloofsbelijdenis”, over de oudsten-regeering naar de Schrift? alle dingen, die hun in het verleden hunner broederschap bijzonder dierbaar waren, maar waarvoor zij nu eenmaal niets gevoelde en waarin zij juist niet den geest en de eer der vaderen vond? In ieder geval, het boek deed onder hen niet veel van zich spreken. Zij trok het zich niet aan. Wat er goeds en levenwekkends in haar werk was zou te zijner tijd wel zijne werking doen. En wanneer ik het tegenwoordig in de meest verschillende

kringen, in die van HERZOG's *Real-Encyclopaedie* zoo goed als van russische oudsten meer dan eens vermeld vind, dan krijg ik den indruk, dat het ook zijn weg wel gevonden heeft.

Nog aantrekkelijker intusschen dan in hetgeen zij zooten bate van ruimer kring heeft gedaan vertoonden zich haar arbeid en haar persoon bij andere bemoeiingen. Bij die onder en voor hen, die in nadere persoonlijke betrekking tot haar stonden: hare eigene gemeente, voor welke zij zulk eene bezielende kracht en steun is geweest; allerlei vereenigingen in haar woonplaats, vooral die van "het Nut"; andere kleinere samenkomsten, waarin zij ook wel het woord voerde; bovenal hare kinderen en kleinkinderen en de gezinnen van dezen, maar ook zoovelen als verder hare vriendschap of hare bescherming mochten genieten. En als het alleraantrekkelijkste treedt mij nu, nu zij is heengegaan, voor den geest neen! niet dat alles wat zij heeft verricht, maar dit, wie zij is geweest. Hare gracieuze en innemende verschijning; het klare oog, dat zoo vriendelijk kon opzien; de vreugde aan het leven, aan de natuur, aan de menschen; de gulle, blijde lach; haar humor bij hetgeen ook in de wereld der godsdienstigen dien wekken kan; de reine en hooge gedachtenkring, waarin zij zelve leefde en ieder ander bracht, en waarin „het onreine ook zelfs niet werd genoemd”; de altijd goede moed; het zachte oordeel. Hare groote werkzaamheid is nooit geworden „drukte maken”; hare bedrijvigheid bleef altijd vredig, stil. In dat lange leven, hoe rijk gezegend ook, is natuurlijk leed niet uitgebleven; maar zij, zij vermocht het „droevig doch altijd blijde” in praktijk te brengen.

Harer was dat optimisme, dat zoo aantrekt ja, maar ook stil maakt en verlegen: zoo geheel ontbreekt daaraan alle oppervlakkigheid, zoo weinig beantwoordt die wereld-

sche naam aan wat het eigenlijk is, het aldoor zien van dien lichtenden achtergrond der dingen, van de Hoogten vanwaar zij komen, van de Heilige toekomst waarheen al wat uit God is gaat en leidt. Over haar geheele wezen en optreden lag dat vriendelijk waas, dat de ongestoorde samenstemming van 's menschen ongelijksoortigste begaafdheden over het leven brengt. Voortreffelijke huisvrouw en opvoedster, leefde zij te gelijk mede met de eervolle staatkundige loopbaan van haren echtgenoot en de nationale bewegingen van haar volk. Het soms heel hoog zoekende in haar lektuur, had zij een praktischen blik en hart voor de kleinste dagelijksche belangen. Bijbelsch vroom en door afkomst, verlangen naar verstandelijk inzicht, helder oordeel en waarheidszin vrijzinnig, verstond zij niets van een strijd, die tusschen innige godsvrucht en verstandsontwikkeling zou kunnen heerschen. Steeds er op bedacht — Dr. J. P. MÜLLER, die haar zoo van nabij heeft gekend, merkte het in de *Menn. Bl.* naar waarheid op — haren blik nog te verruimen, altijd open voor indrukken van buiten, liet zij te gelijk door niets zich uit haar middelpunt brengen; bouwde zij uit alles zich zelve, haar eigen zieleleven op. Invloeden, die haar verstrooiden, kwamen tot haar niet. Ik kan mij begrijpen dat, toen zij op 91-jarigen leeftijd, nog helder en frisch van geest, onverwachts en zonder de smarten des doods te hebben moeten smaken werd opgeroepen, dit aan de haren nog eene zoo droeve leegte veroorzaakt heeft. Zij kon nog zoo noode worden gemist.

Zie, bij vele dooden vernemen wij geijkte stichtelijke woorden of nemen wij die zelve op de lippen. 't Is alles, o zeker! ook eerlijk gemeend. Hoe „de nagedachtenis des rechtvaardigen in zegening is”; hoe „men lette op den vrome en zie op den oprechte: want het einde diens mans zal vrede zijn”; hoe „er eene rust blijft voor het volk van

God"; hoe „de liefde nimmermeer vergaat"; „hij, die over weinig getrouw is geweest, over veel zal worden gesteld"; en „wie Gods wil doet blijft in eeuwigheid"; deze en dergelijke. Maar soms gaat er eene heen, bij wier sterven zulke woorden nog een anderen klank hebben dan gewoonlijk. Nu klinken zij echt en waar. Nu beseffen wij, wat zij inhouden. Zulk eene doode mag deze zijn geweest.

ANTJE CREMER TEN DOORNKAAT, dochter van JAN TEN DOORNKAAT COOLMAN en ANTJE CREMER, was 23 Nov. 1810 te Norden geboren en daar door haren oom SIKKE DODEN CREMER opgevoed. Haar vader, uit het Oldambt (Midwolde of Oostwold afkomstig), had te Norden de vermaarde branderij gesticht. In het *Stamboek van FIEPKE FOPPES* (COOLMAN), in 1887 door wijlen Ds. J. HUIZINGA uitgegeven, is al het noodige over zijn geslacht te vinden, evenals over dat zijner eerste en dat zijner tweede echtgenoot JEIKELINA COOL van Appingedam. Zie ook het *Stamboek van DERK PIETERS* (HUIZINGA), 1883, van dezelfde nauwgezette hand. — Door hare moeder behoorde zij tot de oostfriesche oud-vlaamsche familie CREMER, die onder dien naam is uitgestorven, maar waaruit in de rechte mannelijke lijn de VAN GEUNS'en stammen, in de vrouwelijke lijn de families DE BOER te Hoogezand en die, waartoe ik behoer. In 1830 was zij gehuwd met YSAAC BRONS, wiens moeder IMMINA BOUMAN tot een eveneens thans bijna uitgestorven Emdensch menist geslacht behoorde. Van dezen haren waardigen echtgenoot heeft zij in de *Christliche Gemeindekalender* van 1900 eene levensschets geplaatst. Hij was jaren lang het hoofd van onze Emders gemeente, een jegens zijne vaderstad hoogst verdienstelijk man, stichter van het handelshuis Y. en B. BRONS, lid van het Frankforter parlement in 1848 en later van den constitueerenden landdag van den Noordduitschen bond.

Was gedurende het grootste deel van hun leven het hollandsch nog de godsdienstige, althans de kerktaal in de oostfriesche gemeenten: Mevrouw B. heeft, en volkomen te recht, voor de toekomst en de ontwikkeling van die gemeenten den blik steeds meer oost- en zuidwaarts in plaats van westwaarts gericht. Daarbij wenschte zij echter te gelijk den band met de hollandsche gemeenten, en leeraren, aan welke Emden c. s. door verleden en geestesrichting zoo nauw verwant zijn, niet afgebroken, veeleer bestendig te zien. Iets waarin haar oudste zoon, de even trouwe als bekwame voortzetter van de traditiën van zijn ouderlijk huis, en aan lezers van de *Menn. Bl.* en bezoekers van menniste samenkomsten hier te lande welbekende Consul BERNHARD BRONS, hare voetstappen blijft drukken.

CRAMER.

VERGELIJKENDE STATISTIEK
VAN HET AANTAL DOOPSGEZINDEN IN ONS LAND
IN 1860, 1890 EN 1900.

De cijfers zijn natuurlijk ontleend aan de *Uitkomsten der volkstellingen* van 31 December 1859, 1889 en 1899.

De namen der burgerlijke gemeenten, die bij meer dan ééne doopsgezinde gemeente staan opgegeven, zijn cursief gedrukt.

FRIESLAND.

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN.	BURGERLIJKE GEMEENTEN.	GETAL ZIELEN IN		
		1860.	1890.	1900.
Akkrum.	Haskerland. Utingeradeel.	705 1871 <u>2576</u>	745 1705 <u>2450</u>	568 1571 <u>2139</u>
Ameland Nes.	Ameland.	591	569	535
„ Hollum.				
„ Ballum.				
Anna Parochie (Sint).	't Bildt.	206	351	331
Appelsgr.	Ooststellingwerf.	50	44	75
Baard.	Baarderadeel.	236	287	225
Balk.	Gaasterland. Lemsterland. Sloten.	136 44 42 <u>222</u>	128 35 14 <u>177</u>	104 36 8 <u>148</u>
Berlikum.	Barreradeel.	129	100	82

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN.	BURGERLIJKE GEMEENTEN.	GETAL ZIELEN IN		
		1860.	1890.	1900.
Blija (zie Holwerd).				
Bolsward.	Bolsward.	200	262	180
Dantumawoude.	<i>Dantumadeel.</i>	649	597	602
	<i>Westdongeradeel.</i>	538	607	492
	<i>Kollumerland c. a.</i>	44	72	84
		1231	1276	1178
Dokkum (Vereen. Chr. Gem.).	Dokkum.	163	110	74
Drachten en Ureterp.	<i>Smallingerland.</i>	665	528	529
	<i>Opsterland.</i>	686	541	569
		1351	1069	1098
Franeker.	Franeker.	188	203	166
	Franekeradeel.	71	48	72
		259	251	238
Gorredijk en Lippenhuizen.	<i>Opsterland.</i>	686	541	569
	<i>Schoterland.</i>	806	545	633
		1492	1086	1202
Grouw.	<i>Idaarderadeel.</i>	1365	1240	953
	<i>Smallingerland.</i>	665	528	529
		2030	1768	1482
Hallum.	<i>Ferwerderadeel.</i>	282	180	195
Harlingen.	Harlingen.	697	749	560
	<i>Wonseradeel.</i>	446	334	334
	<i>Barradeel.</i>	129	100	82
		1272	1183	976
Heerenveen.	<i>Schoterland.</i>	806	545	633
	<i>Aengwirden.</i>	318	419	278
	<i>Haskerland.</i>	705	745	568
		1829	1709	1479
Hindeloopen.	Hindeloopen.	65	70	91
Holwerd en Blija.	<i>West-Dongeradeel.</i>	538	607	492
	<i>Oost-Dongeradeel.</i>	52	42	46
	<i>Ferwerderadeel.</i>	282	180	195
		872	829	733
Irsnum (gecomb. met Poppin- gawier).	Rauwerderhem.	387	378	323

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN.	BURGERLIJKE GEMEENTEN.	GETAL ZIELEN IN		
		1860.	1890.	1900.
Joure.	<i>Haskerland.</i>	705	745	568
	<i>Doniauerstal.</i>	198	154	146
	<i>Lemsterland.</i>	44	35	36
		947	934	750
Knijpe (Boven-).	<i>Schoterland.</i>	806	545	633
	<i>Aengwirden.</i>	318	419	278
	<i>Opsterland.</i>	686	541	569
		1810	1505	1480
Koudum.	<i>Hemelumer Oldephaert en Noordwolde.</i>	395	504	477
Leeuwarden.	<i>Leeuwarden.</i>	843	1377	1357
	<i>Leeuwarderadeel.</i>	226	321	327
	<i>Menaldumadeel.</i>	233	205	310
	<i>Baarderadeel.</i>	236	287	225
	<i>Tietjerksteradeel.</i>	264	338	368
		1802	2528	2587
Lippenhuizen (zie Gorredijk).				
Makkum.	<i>Wonseradeel.</i>	446	334	334
Molkwerum (gecomb. met Stavoren) zie Stavoren.				
Oudebildtziyl.	<i>'t Bildt.</i>	206	351	331
	<i>Leeuwarderadeel.</i>	226	321	327
	<i>Ferwerderadeel.</i>	282	180	195
	<i>Menaldumadeel.</i>	233	205	310
		947	1057	1163
Oldeboorn (Vereen. Doopsgez. Gem.).	<i>Utingeradeel.</i>	1871	1705	1571
	<i>Aengwirden.</i>	318	419	278
	<i>Opsterland.</i>	686	541	569
		2875	2665	2418
Piingjum (zie Witmarsum).				
Poppingawier (gecomb. met Irnsum) zie Irnsum.				
Rottevalle en Witveen.	<i>Smallingerland.</i>	665	528	529
	<i>Achtkarspen.</i>	450	492	517
	<i>Tietjerksteradeel.</i>	264	338	368
		1379	1358	1414

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN.	BURGERLIJKE GEMEENTEN.	GETAL ZIELEN in		
		1860.	1890.	1900.
Saeek.	Saeek.	586	593	685
	<i>Wymbritseradeel.</i>	301	265	257
		887	858	942
Stavoren (gecomb. met Mol- kwerum).	Stavoren.	84	130	121
Surhuisterveen.	<i>Achtkarspelen.</i>	450	492	517
	<i>Grootevast (prov. Gronin- gen).</i>	59	59	22
		509	551	539
Terhorne.	<i>Utingeradeel.</i>	1871	1706	1571
Ternaard.	<i>Westdongeradeel.</i>	538	607	493
Tjalleberd.	<i>Aengwirden.</i>	318	419	278
	<i>Haskerland.</i>	705	745	568
	<i>Opsterland.</i>	686	541	569
		1709	1705	1415
Ureterp (zie Drachten).				
Veenwouden.	<i>Dantumadeel.</i>	649	597	593
	<i>Tietjerksteradeel.</i>	264	238	368
	<i>Kollumerland c. a.</i>	44	72	84
		957	907	1045
Warga.	<i>Idaarderadeel.</i>	1365	1240	953
	<i>Lecuwarderadeel.</i>	226	321	327
		1591	1561	1380
Warns.	<i>Hemelumer Oldephaert, enz.</i>	395	504	477

Het aantal Doopsgezinden in Friesland was in:

1860 15,762; 1890 15,865; in 1900 14,943.

In 1900 waren er dus in Friesland 922 Doopsgezinden minder dan in 1890 en 819 minder dan in 1860.

GRONINGEN.

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN.	BURGERLIJKE GEMEENTEN.	GETAL ZIELEN IN		
		1860.	1890.	1900.
Groningen.	Groningen.	775	1280	1409
	<i>Hoogkerk.</i>	113	72	43
	Noorddijk.	4	10	9
	<i>Bedum.</i>	30	33	36
	Haren.	11	13	30
	Peize (Dr.).	3	2	—
	Roden (Dr.).	7	2	4
		943	1412	1531
Den Horn.	<i>Aduard.</i>	99	66	63
	<i>Zuidhorn.</i>	115	95	119
	<i>Hoogkerk.</i>	113	72	43
		327	233	225
Leermens en Loppersum.	<i>'t Zandt.</i>	192	133	116
	Loppersum.	68	55	50
	<i>Stedum.</i>	49	38	41
	Appingedam.	33	45	26
		342	271	233
Mensingeweer.	Ulrum.	33	29	11
	Leens.	72	89	73
	Kloosterburen.	16	16	8
	Eenrum.	72	42	37
	Baflø.	44	47	33
	Winsum.	33	7	9
		270	230	171
Middelstum.	Middelstum.	127	111	96
	<i>Kantens.</i>	44	33	27
	<i>Bedum.</i>	30	33	36
	<i>Stedum.</i>	49	38	41
		250	215	200
Midwolde, Beerta, de Meeden en Winschoten.	Midwolde.	51	16	15
	Beerta.	82	67	38
	Meeden.	13	11	8
	Winschoten.	62	90	116
		208	184	177
Noordbroek en Nieuw-Scheemda.	Noordbroek.	76	76	64
	<i>Zuidbroek.</i>	54	85	58
	<i>Stochteren.</i>	107	124	102
	Scheemda.	58	45	30
	Nieuwwolda.	10	6	6
		305	336	260

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN.	BUBGERLIJKE GEMEENTEN.	GETAL ZIELEN IN		
		1860.	1890.	1900.
Noordhorn.	<i>Oldehove.</i>	75	70	48
	<i>Ezinge.</i>	15	13	15
	<i>Aduard.</i>	99	66	63
	<i>Hoogkerk.</i>	113	72	43
	<i>Zuidhorn.</i>	115	95	119
	<i>Grootegast.</i>	31	59	22
		448	375	310
Pekela (gecombin. met Veen- dam en Wildervank).	Nieuwe Pekela.	50	50	56
	Oude "	22	24	32
		72	74	88
Pieterzijl—Grijpskerk.	Grijpskerk.	190	86	110
	Kollumerland c. a. (Fr.).	44	72	84
	<i>Oldehove.</i>	75	70	48
	<i>Zuidhorn.</i>	115	95	119
	<i>Oldekerk.</i>	11	10	9
	<i>Grootegast.</i>	31	59	22
		466	392	392
Sappemeer c. a.	Sappemeer.	495	435	362
	Hoogezand.	492	378	235
	<i>Slochteren.</i>	107	124	102
	Muntendam.	73	40	43
	<i>Zuidbroek.</i>	54	85	58
		1221	1062	800
Stadskanaal.	Onstwedde.	50	78	79
	<i>Wildervank.</i>	126	153	153
	Borger (Dr.).	35	33	49
	Odoorn (Dr.).	11	22	113
	Gasselte (Dr.).	1	6	1
	Gieten (Dr.).	—	11	6
		223	303	401
Uithuizen.	Usquert.	38	23	23
	Warfum.	5	18	22
	Uithuizen.	97	115	121
	Uithuisterneeden.	147	117	100
	<i>Kantens.</i>	44	33	27
		331	306	293
Veendam en Wildervank.	Veendam.	241	326	269
	<i>Wildervank.</i>	126	153	153
		367	479	422

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN.	BURGERLIJKE GEMEENTEN.	GETAL ZIELEN IN		
		1860.	1890.	1900.
Zijldijk.	't Zandt.	192	133	116
	Uithuistermeeden.	147	117	100
		339	250	216

Het aantal Doopsgezinden in de provincie Groningen bedroeg in:

1860. 4743; 1890 4936; in 1900 4550.

In 1900 waren er dus in de provincie Groningen 386 Doopsgezinden minder dan in 1890 en 193 minder dan in 1860.

Bovendien woonden er Doopsgezinden in de burgerlijke gemeenten:

	in 1860.	1890.	1900.
Bierum.	10	2	11
ten Boer.	18	"	14
Delfzijl.	11	"	37
Termunten.	15	"	23
Vlagtwedde.	2	"	25

DRENTHE.

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN.	BURGERLIJKE GEMEENTEN.	GETAL ZIELEN IN		
		1860.	1890.	1900.
Assen.	Assen.	24	64	129
	Anloo.	21	13	29
	Beilen.	5	7	2
	Eelde.	7	8	7
	Norg.	26	20	17
	Smilde.	5	12	9
	Zuidlaren.	29	13	19
	Vries.	1	1	4
		118	138	216
Meppel.	Meppel.	32	91	140
	Nijeveen.	2	6	2
	Hoogeveen.	18	23	19
		52	120	161

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN.	BURGERLIJKE GEMEENTEN.	GETAL ZIELEN IN		
		1860.	1890.	1900.
Meppel.	de Wijk.	52	120	161
	Diever.	10	2	4
	Emmen.	2	2	1
	Havelte.	3	11	48
	Havelte.	1	6	8
	Ruinen.	1	2	1
	Sleen.	8	6	2
	Staphorst.	10	8	11
	Ruinerwold.	1	1	2
	Zuidwolde.	10	2	1
		98	160	239

Het aantal Doopsgezinden in Drenthe bedroeg in:

1860 286; 1890 394; in 1900 641.

In 1900 waren er dus in Drenthe 355 Doopsgezinden meer dan in 1860 en 108 meer dan in 1890. De opgaaf, die de *Uitkomsten* der volkstellingen bieden, is echter voor de provincie Drenthe, maar ook alléén voor deze, van weinig waarde, doordat daar de Baptisten vrij talrijk zijn en de meesten van deze als Doopsgezinden zijn opgegeven.

OVERIJSEL.

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN.	BURGERLIJKE GEMEENTEN.	GETAL ZIELEN IN		
		1860.	1890.	1900.
Almeloo.	Almeloo (Stad).	103	90	109
	" (Ambt).	14	17	43
	Rijssen.	1	1	3
	Hellendoorn.	10	15	10
	Tubbergen.	2	6	—
	Vriezenveen.	1	3	6
		131	132	171
Blokzijl.	Blokzijl.	222	230	183
	Kuinre.	5	5	2
	Blankenham.	3	2	1
	Vollenhove (Stad).	—	9	4
	" (Ambt).	13	7	4
	Steenwijkerwold.	163	144	114
		406	397	308

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN.	BURGERLIJKE GEMEENTEN.	GETAL ZIELEN IN		
		1860.	1890.	1900.
Borne.	Borne.	84	65	80
Deventer.	Deventer.	217	260	299
	Diepenveen.	11	1	3
	Bathmen.	—	1	1
	Olst.	1	4	2
	Voorst.	10	?	18
		323	331	403
Enschede.	Enschede.	95	175	324
	Lonneker.	26	8	32
	Haaksbergen.	2	1	2
	Losser.	11	2	21
		134	186	379
Giethoorn.	Giethoorn.	862	954	874
Hengelo.	Hengelo.	176	274	340
	Oldenzaal.	—	10	3
	Delden (Stad).	9	9	7
	„ (Ambt).	1	11	1
	Diepenheim.	9	2	3
	Goor.	12	35	20
	Losser.	11	2	21
	Markelo.	6	2	5
		224	345	400
Kampen.	Kampen.	183	275	287
	Kamperveen.	—	6	3
	IJsselmuiden.	3	4	4
		186	285	294
Steenwijk.	Steenwijk.	146	179	151
	Steenwijkerwold.	163	144	114
	Diever.	2	2	1
	Vledder (Dr.).	24	26	15
	Oldemarkt.	11	4	16
		346	355	297
Zwartsluis.	Zwartsluis.	64	49	52
	Genemuiden.	1	8	4
	Wanneperveen.	15	11	14
		80	68	70
Zwolle.	Zwolle.	285	346	368
	Zwollerkerpel.	9	9	3
	Dalfsen.	1	6	4
	Nieuw-Leuzen.	—	1	—
		295	362	375

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN.	BURGERLIJKE GEMEENTEN.	GETAL ZIELEN IN		
		1860.	1890.	1900.
Zwolle.	Raalte.	295	362	375
	Hattem (G.).	—	3	1
	Oldebroek (G.).	10	3	10
		—	2	2
		305	370	388

Het aantal Doopsgezinden in Overijsel bedroeg in:

1860 2877; 1890 3271; in 1900 3460.

In 1900 waren er dus in Overijsel 583 Doopsgezinden meer dan in 1860 en 189 meer dan in 1890.

NOORD-HOLLAND.

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN.	BURGERLIJKE GEMEENTEN.	GETAL ZIELEN IN		
		1860.	1890.	1900.
Aalsmeer.	Aalsmeer.	722	1226	1265
	<i>Haarlemmermeer.</i>	67	237	288
	Leimuiden.	1	6	8
	Alkemade.	12	17	10
		802	1486	1571
Alkmaar.	Alkmaar.	223	473	595
	Bergen.	11	16	17
	Castricum.	—	5	2
	Egmond aan Zee.	3	5	10
	Heiloo.	1	2	31
	<i>Koedijk.</i>	22	28	24
	Limmen.	—	13	10
	Oterleek.	9	12	22
	Oudorp.	2	4	—
	<i>St. Pancras.</i>	1	2	3
	<i>Schoort.</i>	11	21	23
	<i>Uitgeest.</i>	68	44	63
	Ursem.	—	10	6
		351	635	806
Amsterdam.	Amsterdam.	3527	7596	9290
	Buiksloot.	12	17	10
	Nieuwendam.	47	40	39
	Nieuwer-Amstel.	29	484	19
		3615	8127	9358

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN.	BURGERLIJKE GEMEENTEN.	GETAL ZIELEN IN		
		1860.	1890.	1900.
Amsterdam.	Sloten.	3615	8137	9358
	Watergraafsmeer.	35	84	64
	Diemen.	1	28	48
	Ouder-Amstel.	—	10	—
	Ransdorp.	9	5	26
	Uithoorn.	2	19	19
		7	6	5
		3669	8289	9520
Barsingerhorn c. a.	Barsingerhorn.	225	225	226
	Wieringerwaard.	170	190	152
	Anna Paulownapolder.	—	95	88
	Schagen.	130	152	149
	Harenkarspel.	13	2	20
	Sint-Maarten.	30	24	11
	Winkel.	59	91	62
		627	779	708
de Beemster.	Beemster.	296	358	290
	Schermerhorn.	14	46	28
	Avenhorn.	16	14	15
	Beets.	18	25	20
	Oosthuizen.	21	45	37
		365	488	390
Beverwijk.	Beverwijk.	23	136	128
	Velzen.	23	96	182
	Wijk aan Zee en Duin.	7	13	18
	Uitgeest.	68	44	63
	Heemskerk.	9	11	18
		130	300	409
Broek op Langedijk.	Broek op Langedijk.	49	52	39
	Zuid-Scharwoude.	6	22	46
	Noord-Scharwoude.	12	16	19
	Oud-Karspel.	6	35	41
	Heer-Hugowaard.	15	37	54
	Sint-Pankras.	1	2	3
	Koedijk.	22	28	24
	Harenkarspel.	13	2	20
		124	194	246
Burg, Waal en Oosterend op Tessel.	Tessel.	1068	969	1029
Edam.	Edam.	63	125	110
	Warder.	2	7	8
		65	132	118

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN.	BURGERLIJKE GEMEENTEN.	GETAL ZIELEN IN		
		1860.	1890.	1900.
Enkhuizen.	Enkhuizen.	62	104	92
	Bovencarspel.	5	4	4
	Venhuizen.	9	4	4
	Westwoud.	2	2	4
		78	114	104
Graft (Noordeind van)	Graft.	238	210	190
	Z. en N. Schermer.	15	28	34
		253	238	224
Graftdijk-Oost (gecomb. met Graftdijk-West).	Graft.	238	210	190
	Z. en N. Schermer.	15	28	34
	Akersloot.	15	26	17
		268	264	241
Haarlem.	Haarlem.	1141	2537	3270
	Bloemendaal.	30	76	134
	Zandvoort.	—	13	36
	Spaarndam.	3	15	29
	Schoten.	7	2	1
	Haarlemmerliede.	—	20	22
	Velsen.	23	96	182
	Haarlemmermeer.	67	237	288
	Bennebroek.	—	2	6
	Heemstede.	12	27	54
		1283	3025	4022
Helder en Huisduinen.	Helder.	343	475	496
	Anna Paulownapolder.	—	95	88
	Callantsoog.	35	7	5
		378	577	589
Hoorn.	Hoorn.	254	276	311
	Schellinkhout.	2	3	6
	Blokker.	4	2	4
	Zwaag.	2	3	3
	Wognum.	—	6	10
	Berkhout.	1	2	3
	Oudendijk.	9	3	3
	Avenhorn.	16	14	15
		288	309	355
Hoorn op Tessel.	Tessel.	1068	969	1029
Huizen en Hilversum.	Huizen.	4	2	5
	Hilversum.	18	153	291
		22	155	296

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN.	BURGERLIJKE GEMEENTEN.	GETAL ZIELEN IN		
		1860.	1890.	1900.
Huizen en Hilversum.	Weesp.	22	155	296
	Weesperkarspel.	6	33	71
	Laren.	—	10	7
	Naarden.	—	8	3
	Bussum.	2	15	28
	's Graveland.	—	39	95
	Baarn (U.).	—	10	7
	Loosdrecht (U.).	4	30	71
	Ankeveen.	5	6	6
	Kortenhoef.	—	1	—
	Muiden.	—	2	6
		4	5	11
		43	314	601
den IJp en Landsmeer.	<i>IJpendam.</i>	92	130	131
	Landsmeer.	51	61	88
Jisp (zie Wormer).		143	191	219
Knollendam c. a.	Wormerveer.	584	776	750
	Wormer.	115	144	171
	<i>Krommenie.</i>	317	249	302
	<i>Uitgeest.</i>	68	44	63
	Akersloot.	14	26	17
		1098	1239	1303
Koog en Zaandijk.	Koog a/d Zaan.	541	568	513
	Zaandijk.	424	405	354
		965	973	867
Krommenie.	<i>Assendelft.</i>	25	50	27
	<i>Krommenie.</i>	317	249	302
	<i>Uitgeest.</i>	68	44	63
		410	343	392
Medemblik.	Medemblik.	43	44	49
	Andijk.	2	12	8
	Oppendoes.	6	18	15
		51	74	72
Middelie en Axwijk.	Middelie.	199	248	252
	<i>Warder.</i>	2	7	8
	<i>Oudendijk.</i>	9	3	3
	<i>Beets.</i>	18	25	20
	<i>Oosthuizen.</i>	21	45	37
	<i>Kwadijk.</i>	33	27	47
		282	355	367

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN.	BURGERLIJKE GEMEENTEN.	GETAL ZIELEN IN		
		1860.	1890.	1900.
Monnikendam.	Monnikendam.	54	84	88
	Broek in Waterland.	24	50	37
	Katwoude.	8	11	12
		81	145	137
Nieuwe en Oude Niedorp.	Nieuwe Niedorp.	62	69	71
	Oude "	6	31	16
	Winkel.	59	91	62
	Hoogwoud.	1	18	26
	Heer-Hugowaard.	15	37	54
		143	246	229
Purmerend.	Purmerend.	193	221	222
	<i>Ipendam.</i>	92	130	131
	<i>Beemster.</i>	296	358	290
	<i>Kwadijk.</i>	33	27	47
		614	736	690
de Rijp.	de Rijp.	320	266	275
	Ursem.	—	10	6
		320	276	281
Terschelling.	Terschelling.	249	239	162
	Vlieland.	5	10	16
		254	249	178
Twisk en Abbekerk.	Twisk.	107	103	91
	Abbekerk.	33	34	34
	Opperdoes.	6	18	15
	Midwoud.	17	5	10
	Sybekarspel.	11	10	7
	Nibbixwoud.	6	5	10
	<i>Zwaag.</i>	2	3	3
	<i>Wognum.</i>	—	6	10
	Spanbroek.	17	7	4
	Opmeer.	2	4	2
	Hoogwoud.	1	18	26
	Hensbroek.	2	9	4
		204	222	216
Westzaan-Noord en West- zaan-Zuid.	Westzaan.	450	371	341
	Zaandam.	1678	1285	1677
	Assendelft.	25	50	27
		2153	1706	2045
Wieringen.	Wieringen.	287	419	465

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN.	BURGERLIJKE GEMEENTEN.	GETAL ZIELEN IN		
		1860.	1890.	1900.
Wormer en Jisp.	<i>Wormer.</i>	115	144	171
	<i>Jisp.</i>	60	77	73
	<i>Wijde-Wormer.</i>	36	31	19
		211	252	263
Wormerveer.	<i>Wormerveer.</i>	584	776	750
Zaandam-Oostzijde.	<i>Zaandam.</i>	1678	1285	1677
	<i>Oostzaan.</i>	20	32	21
		1698	1317	1698
Zaandam-Westzijde.	<i>Zaandam.</i>	1678	1285	1677
Zijpe-Noord (gecombin. met Zijpe-Zuid).	<i>Zijpe.</i>	283	201	180
	<i>Callantsoog.</i>	35	7	5
	<i>Anna Paulownapolder.</i>	—	95	88
	<i>Wieringerwaard.</i>	170	190	152
	<i>Schagen.</i>	180	152	149
	<i>Sint-Maarten.</i>	30	24	11
	<i>Schoorl.</i>	8	21	23
	<i>Petten.</i>	10	8	6
		676	588	614

Het aantal Doopsgezinden in Noord-Holland was in:

1860 15,173; 1890 23,631; 1900 26,508.

In 1900 waren er dus in Noord-Holland 2877 Doopsgezinden meer dan in 1890 en 10,795 meer dan in 1860.

ZUID-HOLLAND.

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN.	BURGERLIJKE GEMEENTEN.	GETAL ZIELEN IN		
		1860.	1890.	1900.
Dordrecht.	<i>Dordrecht.</i>	47	65	125
	<i>Zwijndrecht.</i>	—	1	—
	<i>Dubbeldam.</i>	—	3	5
	<i>Lekkerkerk.</i>	1	3	—
	<i>Nieuw Lekkerland.</i>	—	8	2
	<i>Maasdam.</i>	—	4	3
	<i>Sliedrecht.</i>	—	8	5
		48	92	140

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN.	BURGERLIJKE GEMEENTEN.	GETAL ZIELEN IN		
		1860.	1890.	1900.
s Gravenhage.	's Gravenhage.	99	811	1440
	Loosduinen.	—	9	7
	Voorburg.	6	5	20
	Stompwijk.	1	5	3
	Veur.	—	2	2
	Delft.	12	59	92
	's Gravezande.	1	1	9
	Naaldwijk.	—	1	3
	Rijswijk.	2	10	12
		121	903	1588
Leiden.	Leiden.	175	349	500
	Aarlanderveen.	—	7	7
	Alfen.	2	16	16
	Bodegraven.	4	5	5
	Hazerswoude.	7	1	6
	Hillegom.	2	27	42
	Katwijk.	3	17	11
	Koudekerk.	—	2	1
	Leiderdorp.	4	12	5
	Lisse.	1	5	11
	Noordwijk.	—	3	7
	Oegstgeest.	20	35	16
	Oudshoorn.	3	3	7
	Rijnsburg.	—	1	—
	Sassenheim.	—	1	—
	Voorschoten.	12	2	9
	Woubrugge.	2	2	2
	Zoeterwoude.	3	31	5
	Zwammerdam.	—	5	12
		235	544	662
Ouddorp op Goedereede.	Ouddorp.	40	39	82
	Melissant.	1	1	1
	Sommelsdijk.	4	1	1
	Hellevoetsluis.	4	24	58
	Nieuwenhoorn.	—	1	—
		49	66	142
Rotterdam.	Rotterdam.	389	776	1075
	Capelle a/d Yssel.	—	7	2
	Charlois.	—	5	—
	Hillegersberg.	1	8	3
	Kralingen.	7	45	—
	Krimpen.	6	2	4
	Schiebroek.	—	1	—
	Schiedam.	5	9	28
	Vlaardingen.	1	5	13
		409	858	1125

Bovendien woonden er in 1900 nog Doopsgezinden in de volgende burgerlijke gemeenten:

Alkemade 10.	Nieuw-Helvoet 6.	Waddinxveen 6.
Asperen 4.	Hof van Delft 10.	Wassenaar 4.
Boskoop 10.	Leerdam 13.	Woerden 11.
Gorinchem 35.	Maassluis 10.	Zevenhuizen 7.
Gouda 33.	Noordwijk 7.	
Hardinxveld 11.	Schoonhoven 13.	

Het aantal Doopsgezinden in Zuid-Holland bedroeg in:
1860 963; 1890 2643; 1900 3883.

In 1900 waren er dus in Zuid-Holland 1240 Doopsgezinden meer dan in 1890 en 2920 meer dan in 1860.

ZEELAND.

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN.	BURGERLIJKE GEMEENTEN.	GETAL ZIELEN IN		
		1860.	1890.	1900.
Aardenburg.	Aardenburg.	44	82	98
	Biervliet.	—	1	2
	Breskens.	1	1	1
	Sint-Kruis.	—	1	—
	Oostburg.	12	15	12
	Sluis.	2	4	4
	Waterlandkerkje.	8	1	2
	Zuid-Zande.	2	4	—
		69	109	119
Goes.	Goes.	4	34	50
	Bergen op Zoom.	6	14	23
	Kapelle.	—	1	—
	Krabbendijke.	2	1	2
	Kruiningen.	1	12	6
	Waarde.	—	1	1
	Wemeldinge.	5	1	3
	Wolfaartsdijk.	—	1	—
		18	65	85
Middelburg.	Middelburg.	167	218	234
	Domburg.	1	6	—
	Grijpskerke.	—	2	—
	Nieuw- en St. Joostland.	—	—	8
	Koudekerke.	—	—	2
		168	226	244

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN.	BURGERLIJKE GEMEENTEN.	GETAL ZIELEN IN		
		1860.	1890.	1900.
Middelburg.		168	226	244
	O. en W. Souburg.	6	9	6
	Serooskerke.	3	1	2
	Veere.	—	—	2
	Vrouwenpolder.	1	1	—
		178	237	254
Vlissingen (gecombin. met Goes).	Vlissingen.	53	101	168

Bovendien woonden in 1890 nog te Terneuzen 14 Doopsgezinden.

Het aantal Doopsgezinden in Zeeland bedroeg in:

1860 335; 1890 524; 1900 645.

In 1900 waren er dus in Zeeland 121 Doopsgezinden meer dan in 1890 en 310 meer dan in 1860.

GELDERLAND.

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN.	BURGERLIJKE GEMEENTEN.	GETAL ZIELEN IN		
		1860.	1890.	1900.
Apeldoorn.	Apeldoorn.	6	95	180
	Heerde.	15	9	8
	Epe.	1	9	18
		22	113	206
Arnhem.	Arnhem.	75	212	460
	Didam.	—	2	3
	Doetinchem.	8	17	14
	Doesburg.	7	10	13
	Hummelo.	3	3	10
	Ede.	7	21	13
	Huisen.	—	2	—
	Rheden.	6	73	67
	Westervoort.	—	3	4
	Zevenaar.	1	1	2
		107	344	586
Nijmegen.	Nijmegen.	60	164	283
	Elst.	1	12	15
		61	176	298

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN.	BURGERLIJKE GEMEENTEN.	GETAL. ZIELEN IN		
		1860.	1890.	1900.
Nijmegen.	Ubbergen.	61	176	298
	Bemmel.	1	5	2
	Groesbeek.	—	2	4
	Valburg.	—	5	—
		2	12	8
		64	200	312
Wageningen.	Wageningen.	9	40	94
	Rhenen (U.).	7	15	3
	Ede.	7	21	13
	Lienden.	—	1	3
	Renkum.	1	40	46
	Tiel.	4	20	18
		28	137	177
Winterswijk.	Winterswijk.	30	37	53
	Aalten.	3	5	5
	Eibergen.	7	2	4
	Groenloo.	4	4	8
	Ruarloo.	—	2	—
	Neede.	1	9	9
		45	59	79
Zutphen.	Zutphen.	103	164	130
	Brummen.	21	17	15
	Gorssel.	3	3	8
	Hengelo.	7	14	1
	Lochem.	4	1	45
	Vorden.	8	16	2
	Warnsveld.	7	3	6
	Foorst.	10	?	18
	Doetinchem.	8	17	14
	Doesburg.	7	10	13
	Hummeloo.	3	3	10
		201	248	262

Bovendien woonden er in 1900 nog Doopsgezinden in de volgende burgerlijke gemeenten:

Barneveld 7.	Harderwijk 11.	Wisch 13.
Borculo 3.	Hattem 6.	Zaltbommel 14.
Culemborg 9.	Nijkerk 10.	
Ermeloo 22.	Wijchen 6.	

Het aantal Doopsgezinden in Gelderland bedroeg in:
1860 465; 1890 1258; 1900 1701.

In 1900 waren er dus in Gelderland 443 Doopsgezinden meer dan in 1890 en 1236 meer dan in 1860.

UTRECHT.

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN.	BURGERLIJKE GEMEENTEN.	GETAL ZIELEN IN		
		1860.	1890.	1900.
<i>Utrecht.</i>	Utrecht.	232	533	748
	Amersfoort.	21	62	108
	Breukelen.	—	7	4
	Doorn.	3	9	7
	Driebergen.	—	5	10
	Jutfaas.	—	2	—
	Maarssen.	9	8	9
	Zeist.	12	23	28
	Zuilen.	1	8	—
		278	652	914

Bovendien woonden er in 1900 nog Doopsgezinden in de volgende gemeenten:

Amerongen 9.	Loosdrecht 6.	Rhenen 3.
Baarn 71.	Maarsseveen 6.	Soest 7.
Loenen 7.	Montfoort 5.	Wijk bij Daurstede 10.
Loenersloot 2.	Mijdrecht 7.	Ysselstein 14.

Het aantal Doopsgezinden in Utrecht bedroeg in:

1860 340; 1890 754; 1900 1088.

In 1900 waren er dus in Utrecht 334 Doopsgezinden meer dan in 1890 en 748 meer dan in 1860.

NOORD-BRABANT.

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN.	BURGERLIJKE GEMEENTEN.	GETAL ZIELEN IN		
		1860.	1890.	1900.
Breda.	Breda.	18	76	89
	Bergen op Zoom.	6	14	23
	Etten en Leur.	—	3	1
	Ginneken.	—	3	8
	Oisterwijk.	—	9	5
	Tilburg.	1	7	7
	Prinsenhage.	1	4	—
	Rozendaal.	—	5	3
	Teteringen.	—	2	22
		26	123	158

Bovendien woonden in 1900 nog Doopsgezinden in de volgende gemeenten:

Boxtel 7.	Helmond 20.	Vught 6.
Eindhoven 3.	's Hertogenbosch 23.	Werkendam 7.
Geertruidenberg 11.	Steenbergen 4.	

Het aantal Doopsgezinden in Noord-Brabant bedroeg in:
1860 55; 1890 227; 1900 275.

In 1900 waren er dus in Noord-Brabant 48 Doopsgezinden meer dan in 1890 en 220 meer dan in 1860.

LIMBURG.

BURGERLIJKE GEMEENTEN.	GETAL ZIELEN IN		
	1860.	1890.	1900.
Gennep.	1	6	—
Maasbree.	—	1	8
Maastricht.	8	13	28
Meerssen.	—	6	7
St. Pieter.	—	—	5
Roermond.	2	16	13
Susteren.	—	—	4
Venlo.	3	19	14
	14	61	79

Het aantal Doopsgezinden in Limburg bedroeg in:
1860 14; 1890 69; 1900 92.

In 1900 waren er dus in Limburg 78 Doopsgezinden meer dan in 1860 en 23 meer dan in 1890.

Recapitulatie:

PROVINCIEËN.	1860.	1890.	1900.
Friesland.	15762	15865	14943
Groningen.	4743	4936	4550
Drenthe.	286	394	641
Overijsel.	2877	3271	3460
Noord-Holland.	15713	23631	26508
Zuid-Holland.	963	2643	3883
Zeeland.	335	524	645
Gelderland.	465	1258	1701
Utrecht.	340	754	1088
Limburg.	14	69	92
Noord-Brabant.	55	227	275
Totaal.	41813	53572	57786

Het aantal Doopsgezinden in Nederland bedroeg in 1900 dus 4214 meer dan in 1890 en 15971 meer dan in 1860.

Uit deze vergelijkende statistiek blijkt, hoe onze broederschap in de laatste veertig jaren wel in zielencijfer is vooruitgegaan, maar hoe deze vooruitgang geenszins gelijken tred hield met den aanwas der bevolking. Veeleer is zij vergeleken met dien aanwas en met de toeneming, die in andere kerkgenootschappen plaats vond, gestadig, zij het ook niet in sterke mate, achteruitgegaan. De bevolking van het rijk nam van 1860 tot 1900 toe met 58.8%, de getalsterkte der Doopsgezinden met niet meer dan 38.2%. Vandaar dan ook dat, terwijl wij in 1860 nog het $\frac{10}{796}$ ste deel der bevolking uitmaakten, dat cijfer voor 1890 het $\frac{10}{342}$ ste en voor 1900 het $\frac{10}{333}$ ste is geworden. En omstreeks 1630 vormden wij waarschijnlijk niet minder dan het tiende deel der bevolking! Daarentegen reeds sinds het begin der 19de eeuw nooit veel meer dan het honderdste.

De achteruitgang is het sterkst in Friesland en in Groningen. Het eerstgenoemde gewest vertoont trouwens van al onze provinciën ook in de algemeene bevolkingsstatistiek verreweg de ongunstigste uitkomsten. Terwijl van 1890 tot 1900 de bevolking in het geheele rijk met 14% per 1000 hektaren toenam, in Zuid-Holland alléén zelfs met 20%, was dit cijfer voor Friesland $1\frac{1}{2}$ %. Tegen dien achteruitgang der friesche en groningsche gemeenten heeft de sterke toeneming van het zielencijfer in de groote hollandsche en in de nieuw gestichte middelpunten, den Haag, Hilversum, Arnhem, Apeldoorn, niet kunnen opwegen.

De sterke toeneming der bevolking van het rijk dagteekent van c. 1870, gevolg vooral van de zeer aanmerkelijk gedaalde sterfte, die weer in de verbeterde geneeskundige

en gezondheidstoestanden haar oorzaak vindt. Daarmede valt in tijdsorde samen de toen opkomende en later steeds toenemende trek naar de groote steden, die natuurlijk het zielencijfer ook van onze plattelandsgemeenten deed dalen. Tusschen 1890 en 1900 nam de bevolking der 4 grootste steden toe met 33.6%; die van het geheele land na aftrek van de 24 grootste burgerlijke gemeenten met slechts 6.3%.

De oorzaken van 'tgeen hier onze achteruitgang genoemd wordt, nl. van het verschijnsel, dat de toeneming van ons getal geen gelijken tred hield met die van meer dan een ander kerkgenootschap noch ook met die der geheele bevolking, liggen voor de hand. Hoofdoorzaak is de groote gemakkelijheid, waarmede veelmeer dan voorheen tal van personen van woonplaats veranderen en jonge menschen de voorvaderlijke stad of dorp verlaten om zich elders te vestigen, waar zij dikwijls geene doopsgezinde gemeente vinden en dus — vooral bij gemengde huwelijken — zich bij eene andere gemeente aansluiten. Voorts is het getal van hen, die tot geene gemeente toetreden, ook onder ons nog al toenomen, al ontbraken die eene eeuw geleden, o.a. in Groningen, waarlijk niet. Eindelijk legt eene andere oorzaak gewicht in de schaal. Nu het onderscheid tusschen de verschillende kerkgenootschappen veel minder algemeen en dan nog minder sterk wordt gevoeld, zijn overgangen van het eene tot het andere, 't spreekt van zelf, veel minder ongewoon geworden dan voorheen. Vooral in eene broederschap met vele kleine gemeenten, door niet meer dan één predikant bediend, is dat te verwachten. Wanneer nu maar het getal toetredingen gelijk is aan dat der uittredingen! Maar dit blijkt onder ons niet het geval te zijn. Vergelijken wij in dit opzicht onze kerkgemeenschap met hare naaste verwante, de remonstrantsche, dan — zoo heeft de Heer K. Vos in de *Zondagsbode* van 20 Oct. 1901 medegedeeld —

leeren ons de laatste volkstellingen, dat op 10000 inwoners van het rijk het getal

	in 1849	1859	1869	1879	1889	1899.
Doopsgezinden	126	125	124	126	119	113
Remonstranten	16	16	15	24	33	40

bedroeg.

De oorzaken van dit verschijnsel behoeven hier niet te worden uiteengezet. Zij zijn ook niet zoo heel moeilijk te vinden.

LEERREDE TER VOORBEREIDING VOOR DE AVONDMAALSVIERING

DOOR

DR. A. K. KUIPER.

TEKST: PSALM 122 VERS 2:

Onze voeten zijn staande in uwe poorten, Jeruzalem.

Deze 122^{ste} psalm behoort tot de liederen, die in onze vertaling het vreemd klinkend opschrift dragen liederen: hammaäloth. Waarschijnlijk is de beteekenis van dit opschrift: liederen van den opgang of optochtsliederen en werden de psalmen, tot deze reeks behorende, door de Israëlieten gezongen, wanneer zij tegen hunne hoofdfesten naar Jeruzalem gingen.

Ik mag mij graag in die feestgangers indenken.

Van alle kanten samengekomen, uit alle oorden der wereld opgegaan, hadden zij op de middelpunten van het verkeer elkander ontmoet, de groepen die uit Galilea kwamen en de uitlandsche Joden van Egypte en Babylon; en

in groote karavanen trok het nu op naar de Godsstad. Als de toppen van den Sion in het gezicht kwamen, hief de voorganger uit het gezelschap den bekenden 121^{sten} psalm aan: *ik hef mijne oogen op naar de bergen! Van waar zal mijne hulpe komen?* Waarop het koor antwoordde: *onze hulp is van den Heer, die hemel en aarde heeft gemaakt.* En wanneer de Olijfberg was overgetrokken, — zoo stel ik het mij voor, — werden de woorden van dit lied aangeheven: *ik verblijd mij over degenen, die tot mij zeggen: wij zullen in het huis des Heeren gaan.* Waarop juichend volgde: *onze voeten zijn staande in uwe poorten, o Jeruzalem.*

Er ligt, dunkt mij, in dat zingend en biddend opgaan der vromen en inzonderheid in die laatste aangehaalde woorden iets dat van toepassing is op het uur, 't welk wij hier samen doorbrengen. Wij hebben ons heden te gevoelen als een klein deel van het groote volk, dat zich in deze dagen opmaakt om een heilig gedachtenisfeest te vieren, en ook *onze voeten zijn staande in Jeruzalems poorten*, inzooverre wij op het punt staan om aan deze gedachtenisviering deel te nemen.

Ik verbeeld mij dat de karavaan, wanneer zij den Olijfberg was afgedaald, bij het zingen van dezen 122^{sten} psalm een oogenblik halt maakte. Voordat men de heilige stad binnenging, gaf men zich rekenschap van wat men er te wachten had, van wat men er eigenlijk ging doen en van de stemming waarin men moest verkeerén, wilde men iets ontvangen.

Zoo willen wij heden ook handelen. Alvorens gij aan de plechtigheid van morgen deelneemt, staat gij een oogenblik stil en vraagt gij u af, wat gij er te wachten hebt en hoe gij gestemd moet zijn om er iets te kunnen ontvangen.

Inzonderheid zal dat noodig zijn voor u, nieuwe leden der gemeente, van wie ik niet zonder meer aannemen mag dat gij reeds eenige ontroering van blijdschap kent over

het geestelijk hoogtijvieren, dat wij bij onze avondmaalsviering doen. 't Is een oud gewijd gebruik, waaraan gij gaat deelnemen en dat ook mij als zoodanig zeer lief is; maar ik veronderstel dat er onder u, nieuwe leden, zijn die voor dat gebruik nog weinig voelen, die om niet tegen den vorm te zondigen er aan gaan meedoen, en anderen, die met meer geestdrift zich daartoe opmaken maar ook eigenlijk niet recht weten waarom. Beide nu is verkeerd; en ik wil beproeven in dit uur van voorbereiding zoowel aan uw inzicht in als aan uwe liefde voor het avondmaal iets toe te voegen.

Onze voeten zijn staande in uwe poorten, o Jeruzalem!
't Was een feest van godsdienstig gemeenschapsleven, dat de Israëlieten te Jeruzalem gingen houden. Jeruzalem was het zinnebeeld van hunne godsdienstige eenheid, en zoo is ook onze avondmaalsviering eene daad van godsdienstige gemeenschapsoefening. In zeker opzicht kan men zeggen, en met recht, dat iedere gemeentelijke samenkomst dit is: maar het avondmaal wil dit toch vooral zijn. Wanneer wij letten op de woorden, waarmee de Heer het heeft ingesteld, zeggende bij den drinkbeker: *drinkt allen daaruit*, en vooral ook op dat breken van het brood, waarvan hij ieder een deel geeft; of ook maar wanneer wij denken aan dat samen-aanzitten van Jezus en de zijnen aan den disch — het sprekend teeken van gezinsleven, van de innigste gemeenschap —: dan begrijpen wij, hoe met de instelling van deze plechtigheid moet zijn bedoeld: uit te drukken hoe de geloovigen één zijn; dit, dat zij bij elkâar behooren als ééne familie. Zoo hebben dan ook de apostelen het opgevat, wanneer zij van *huis tot huis brood braken en zamen aten*. Zoo vooral Paulus, wanneer hij van *gemeenschap des bloeds en gemeenschap des lichaams van Christus spreekt* en zegt: *één brood is het, zoo zijn wij velen één lichaam, dewijl*

wij alleen ééns broeds deelachtig zijn geweest. Zoo hebben ook vooral onze Doopsgezinde vaders het begrepen, zoo deze zinnebeeldige handeling liefgehad; en wij volgen hun voetspoor door eveneens te handelen.

Eene daad van godsdienstige gemeenschap. Begrijpt gij wel, hoe groote beteekenis dat heeft? Een kerkvader, een der machtigste denkers, heeft gezegd: „Een enkel mensch is geen mensch”. En dat is volkomen waar. Geloof, God zien, dat is een persoonlijk iets, eene ervaring der ziel, door eene daad van den eigen wil te handhaven. Niemand komt tot geloof door de gemeenschap; dit moet in de eenzaamheid worden veroverd. Daarom ook dat bij onze doopsbediening ieder persoonlijk belijdenis aflegt, ieder persoonlijk het gewijde teeken ontvangt, en ieder voor zich een levenswoord medekrijgt op zijn weg. Maar wee den mensch, die nu op zich zelf blijft staan. Want wel wordt door eene persoonlijke daad het geloof verworven, maar slechts in en door de gemeenschap met andere geloovigen wordt het vastgehouden; en alleen wanneer die band der gemeenschap onderhouden wordt, wordt het vruchtbaar en sterk. Doordat de apostelen eendrachtig bijeen waren, ontvingen zij den Heiligen Geest en hadden zij kracht om de wereld te overwinnen; en zoo zult ook gij alleen dan persoonlijk sterk naar den geest worden, indien gij u een lid van het volk Gods blijft gevoelen. Ach, er zijn zooveel tot geestelijke leegte en armôe vervallen doordat zij eenzaam bleven en den zegen der gemeente versmaadden. Maar die in het avondmaal den band vasthoudt met hen, die eenzelfde Heer belijden, wordt daardoor opgebouwd en versterkt. Wij staan niet alleen: 't is goed, dat wij dat weten. En bij de avondmaalsviering worden wij ons daarvan bewust.

Maar vooral ook: het avondmaal is eene daad van gemeenschapsoefening in het hoogste, dat wij kennen. Gelijk Israël

in Jeruzalem zijn tempel bezat en in dien tempel zijn allerheiligst goed, het teeken van het verbond met God, en gelijk het, bij dien tempel en om dat allerheiligste geschaard, zich één gevoelde doordat het zich hier er van bewust werd in het meest waarachtige verbonden te zijn: zoo hebben wij ons heiligdom in dat mysterie der hoogste liefde, die zich in Jezus Christus heeft geopenbaard, bovenal in zijn lijden en sterven is aan het licht gekomen en in Hem zich heeft gegeven. Wij hebben niet eene leer, die ons samenbindt; wij hebben een persoon, om welken wij ons scharen; en wij zien in dien persoon en in zijn volbracht werk de verwezenlijking van het hoogste, dat zich denken laat, van het godmenschelijk leven, hier op aarde verschenen. O, de vreugd van het opgaan ter avondmaalsviering zou zoo veel minder zijn, wanneer wij in een of ander afgetrokken beginsel waren vereenigd; zoo veel minder, wanneer het alleen was een samenkomen van ons die, alle zwakke menschen, met elkander het goede bedoelen en gebrekkig volbrengen. 't Is zien op Hem, die het hoogste volbracht heeft en ons bij ons geestelijk één worden met Hem er van mēedeelt ook. Want — en hiermee wordt de gemeenschapsoefening bij ons avondmaalvieren tot volle vreugd — dat avondmaalvieren is niet alleen eene daad van onzen kant. Het is ook eene daad van den Heer der gemeente, die met zijne gaven tot ons komt en uit zijne volheid ons doet ontvangen genade voor genade. Wij gevoelen ons één doordat wij allen door Hem worden gesterkt en door zijne heilrijke gaven, waaraan wij om het zeerst behoefte hebben, de vergeving van zonden, de reiniging en heiliging des levens, worden verkwikt.

Nu wordt bij de plechtigheid der avondmaalsviering deze waarheid uitgedrukt door een zinnebeeld.

Het is dit vooral, waardoor, naar het mij voorkomt, de

waarde van deze plechtigheid wordt verhoogd, haar blijvende beteekenis gewaarborgd. De rijkste en heerlijkste ervaringen op godsdienstig gebied zijn onuitsprekelijk. Nooit zal het ons gelukken onder juiste woorden te brengen, hoe gemeenschap van ons met God en Christus mogelijk is. Maar het sober symbool van het avondmaal stelt in zinnebeeld voor, beeldt af wat het vrome hart ervaart.

Ik herinner mij eens in een tijdschrift eene plaat te hebben gezien: een leger op het punt van op te trekken tot een veldtocht. Allen waren opgesteld; de veldheeren stonden vooraan; maar voordat de marsch begon, bediende een priester ten aanschouwe van allen en tot aller stichting de mis. Toen heb ik gevoeld, wat de kracht is en de beteekenis van het symbool. Zouden deze mannen op dit uur in staat zijn geweest om te luisteren naar eene rede? En toch hadden zij behoefte om, eer het ontzettend oogenblik van den strijd kwam, de aanraking en de gemeenschap met het allerhoogste te gevoelen, die door deze zinnebeeldige handeling hun geschonken werden. Bij het plechtig stilzwijgen, waaronder de handeling plaats had, moet eene beademing van heiligen geest over de harten zijn gegaan.

Er bestaat bij sommige menschen afkeer tegen vormen in het godsdienstig leven, en dit om het misbruik dat er van gemaakt wordt. Maar door het zinnebeeld wordt bereikt hetgeen door het woord nooit bereikt kan worden. Stel u een oogenblik voor, dat wij morgen bij onze avondmaalsviering in woorden moesten uitdrukken, ieder voor zich, wat hij van Christus ontvangen en ervaren had. Wij zouden den indruk ontvangen van de grootste verdeeldheid onder ons heerschende. Er zouden er mogelijk geen twee zijn, die zich volkomen gelijk uitspraken. Maar wij nemen zwijgend het brood en den wijn en denken zeer zeker niet allen aan hetzelfde, maar toch aan allerlei, dat in den

grond der zaak onderling samenstemt: allen ons hiervan bewust, hoe wij door ééNZelfde liefde gezocht, door ééNZelfde genade behouden zijn. Inderdaad gemeenschapsoefening in het godsdienstige is slechts mogelijk door middel van symbolen.

En dat alles is nog veel meer waar, indien wij die gemeenschap — hetgeen wij behooren te doen — uitstrekken tot over de grenzen van eigen tijd en eigen land. In Christus zijn wij vereenigd met onze vaders, die vóór ons geweest zijn, en met onze kinderen, die na ons zullen komen. Maar de verwarring, waarvan ik sprak, zou nog oneindig veel grooter wezen, wanneer wij hier op ieders gesproken woord moesten afgaan. Inderdaad verstaan wij dikwijls de taal, waarin vorige geslachten hunne overtuigingen hebben uitgedrukt, niet dan slecht of in 't geheel niet. Zij schijnen zeer verre van ons af te staan. Maar in den grond zijn toch allen, die Christus hebben liefgehad, ook uit andere tijden en uit andere landen, gelijk; en ik verblijd mij, dat wij met hen het teeken des avondmaals gemeen hebben. Hoevele geslachten reeds hebben met gedachten van troost en bemoediging, met ervaringen van heiliging en reiniging dat eenvoudig teeken van brood en wijn tot zich genomen en zijn zich er van bewust geworden, dat het heil, door Christus verworven, hun deel werd.

Zoo zien wij den kring onzer geloofsgenooten zich uitbreiden, zoo dikwijls wij zwijgend nemen van dat brood en drinken van dien wijn.

Onze voeten zijn staande in uwe poorten, o Jeruzalem.

De gemeenschapsoefening, waartoe wij ons opmaken, zal geen vruchten dragen zonder de rechte stemming van onzen kant.

Tot hiertoe heb ik getracht u de beteekenis van onze avondmaalsviering beter te doen begrijpen. Die te verstaan is echter

niet genoeg, de gemoedsgesteldheid van hooger gewicht.

Hoe zullen die Israëlieten te moede zijn geweest, wanneer zij, van den Olijfberg afgedaald, voor de poorten van Jeruzalem stonden?

Allereerst zal een gevoel van eerbied hen hebben vervuld; eerbied voor hetgeen de vaderen hier tot stand hadden gebracht, maar vooral eerbied voor hetgeen God hier had gewerkt. En dat gevoel van eerbied moet er ook allereerst in ons zijn. Gelijk Mozes zich op Horeb hoorde toeroepen: *de plaats, waarop gij staat, is heilige grond*: zoo gij, mijne broeders en zusters, inzonderheid gij nieuwe leden dezer gemeente, waar gij voor deze avondmaalsviering staat. Van deze stemming van eerbied hangt inderdaad veel af. Want gelijk het waar is, dat den *reinen alles rein is*, zoo is het ook waar, dat den *bevleekten en ongeloofigen geen ding rein is* en dat hij, die in eene lichtzinnige stemming verkeert, geen zegen kan ontvangen.

En zou het u moeilijk vallen zulk een stemming van eerbied in u aan te kweken?

Ik denk hier aan een woord, vóór jaren door een onzer geloofsbroeders gesproken, maar nog waard gehoord te worden. „Als ik de teekenen van geringschatting opmerk, waaraan „bij een tamelijk groot deel van het jonge Nederland de „gemeente is blootgesteld, dan zou ik wel eens deze vraag „willen doen: hebt gij er nooit aan gedacht, hoe die gemeente is ontstaan? Hebt gij vergeten, hoe zij haar oorsprong „neemt bij een kruis, en hoe in dat kruis de hoogste liefde „zich openbaart, die ooit deze aarde heeft bezocht? Hebt „gij nooit iets begrepen van het hooge doel van dien Jezus, „die zich uit alle volkeren der aarde een huisgezin van „kinderen Gods wilde verzamelen, en nooit iets gevoeld „van de liefde, die zich daarvoor opofferde?”

Ik geloof, dat wie dit bedenkt geen moeite zal hebben

om eerbied te gevoelen voor de zinnebeelden, waarin die liefde wordt afgebeeld, noch om met een gevoel van heiligen schroom tot den avondmaalsdisch te naderen.

Doch behalve eerbied is ook noodig ootmoed. Niemand wordt gezegend, die zich niet klein gevoelt en niet het bewustzijn bij zich omdraagt, dat hij als een zwakke staat in een wereld die hem vaak te machtig is, als een onreine voor het aangezicht van een heilig en alwetend God.

't Komt mij voor, dat dit gevoel van ootmoed moeilijker te verwerven is dan die eerbied. Ja, dat deze laatste bijna van zelf spreekt bij iemand met eenigen ernst; de ootmoed daarentegen al te dikwijls schijn is in plaats van wezen.

Want onze kleinheid belijden, dat moet niet alleen zijn de erkenning dat ons veel ontbreekt, maar ook droefenis hierover: en vooral jonge menschen vallen hier zoo dikwijls in uitersten. Soms werpen zij zich zelven weg en zijn zij al te gul met hunne schuldbelijdenis, soms gaan zij op in lichtzinnigen hoogmoed of in onverschilligheid. 't Is noodig, dat ieder hier zich zelven beproeve en zijn eigen zwakheid erkenne. Weet, wáárvoor het is dat gij vergeving van zonde verlangt en wáárin gij bijstand van God begeert. Weet vooral ook dit, dat gij het u zelven niet geven kunt. Er is eenige geestelijke ervaring noodig om met vrucht avondmaal te kunnen vieren en vooral eenige geestelijke ervaring om dien ootmoed, die de voorwaarde voor vruchtbare avondmaalsviering is, wezenlijk te gevoelen. Hebt gij beproefd om uit u zelven rein te worden en goed? Hebt gij beproefd om uit u zelven tot echte en hechte liefde te komen? En bovenal hebt gij beproefd om uit u zelven te komen tot de vreugde van innige en wezenlijke gemeenschap met God? Iemand, die nog niet beproefd heeft door eigen kracht vrede voor zijn ziel te verwerven, weet ook nog niet hoe onmogelijk dat is. En die dat nog niet weet, kent nog

geen echten ootmoed. Maar iemand, die zegt: „schep Gij mij een rein hart, o Heer, ik kan het zelf niet” is in de rechte stemming om met vrucht avondmaal te vieren.

Komt, laat ons te zamen richten, spreekt God tot hem: al waren uwe zonden als scharlaken, zij zullen worden als witte wol; al waren zij rood als karmozijn, zij zullen witter worden dan sneeuw.

En wat ten slotte noodig is om met vrucht tot de poorten van ons geestelijk Jeruzalem in te gaan, dat is geloof. Niet geloof als een vast, afgerond stelsel, maar geloof als eene troostrijke ervaring der ziel. *Wie tot God komt, zegt de schrijver van den brief aan de Hebreëen, moet gelooven dat Hij is en een beloener is dergenen, die Hem zoeken.* En die tot Christus komt aan den avondmaalsdisch, moet eveneens van Hem reeds zegeningen hebben ontvangen.

Hier wordt de belijdenis, bij den doop afgelegd, op de proef gesteld. Gij hebt u bij Christus aangesloten, omdat gij reeds iets van hem ervaren hebt. Niemand zoekt hem, tenzij er iets is dat hem trekt, dat zijn hart wint, zijn gemoed warm maakt.

Houdt daaraan vast, wanneer gij morgen komt aan den disch om het verbond met hem te vernieuwen. Hij bouwt voort op hetgeen aanwezig is en kan uit iedere kiem van echt geloofsleven, hoe klein die ook zij, vol geestesleven doen opgroeien. Maar met onecht en voorgewend geloof kan de Heer niets aanvangen.

Hebt goeden moed, gij die bij uwen doop met een oprecht hart hem hebt aangenomen, hij zal ook morgen u zegenen, uw gemoed weldadig aandoen. En gij, indien er hier zoo iemand is, die met eenige opgelegde stellingen zijne armoede aan geloofsleven heeft willen bedekken, werp dien schijn weg en stel u in uwe geestelijke naaktheid voor zijn aangezicht.

God de Heer heeft lust aan waarheid in het binnenste en in het verborgene maakt Hij wijsheid bekend.

En: komt herwaarts tot mij allen, die vermoeid en belast zijt, en ik zal u ruste geven, luidt Jezus' stem. Ook in deze ure gaat zij tot u uit, opdat gij ze hooren moogt — en bij zijn volk u voegen.

AMEN.

MARTELAARSZAKEN.

I. *Hoe groot het getal onzer martelaars is geweest.*

Hoe groot is eigenlijk in de 16^{de} eeuw het getal der protestantsche en onder deze dat der doopsgezinde martelaars in ons vaderland geweest?

Daarover bestaat in het groote publiek tweeërlei gevoelen. En diezelfde twee zienswijzen ontmoet men ook in gedrukte werken; althans men ontmoette ze er vóór het jaar 1890, waarin de *Bibliographie des martyrologes protestants neerlandais* werd uitgegeven. Dit werk, een onderdeel van de *Bibliotheca Belgica*, door FERD. V. D. HAEGHEN en de andere bibliothekarissen der gentsche Hoogeschool bewerkt, zag toen in twee deelen bij MART. NIJHOFF het licht. Het was daarin, dat voor het eerst de bovenstaande vraag opzettelijk onder de oogen werd gezien.

Het is mij wel eens gebeurd, dat, als ik aan iemand vertelde hoe er in de hervormingseeuw ten onzent (Noord- en Zuid-Nederland bijeengenomen) ongeveer 2000 personen om hun geloof onthoofd of gehangen, levend verbrand of levend begraven zijn, ik een blik van ontzetting ontmoette. Was het zóó erg geweest? Neen, dat had hij of zij nooit gedacht. Maar evengoed heb ik wel eens b. v. op een

hervormingsdag op den preekstoel hooren melding maken van de „duizenden”, soms van de „tienduizenden”, ja misschien hoorde ik wel eens het cijfer honderdduizend noemen, die door roomsche vervolging en inquisitie in ons land zijn omgebracht. Met name als Hervormden gewagen van de „belijdenis onzer vaderen”, is de uitdrukking nog al geliefd, dat deze „met het bloed van vele duizenden martelaars is bezegeld”.

Hetzelfde verschil in geschriften. Men nam het in de 16^{de} eeuw bijzonder weinig nauw met cijfers en hield van rhetorische taal. Zoo liet Prins WILLEM in zijne *Apologie* drukken, dat tengevolge van de inquisitie en de plakkaaten over de 50.000 personen waren geëxecuteerd, en DE GROOT in zijne *Annales* noemt daarvoor het getal 100.000. Zulke cijfers zullen wel soms ook in nieuwere werken, die over de geloofsvervolging in 't algemeen spreken, overgenomen zijn. Ik kwam ze alleen in HENNE, *Hist. de Charles V*, V p. 94 tegen. Maar geheel anders luiden de opgaven bij die schrijvers, die opzettelijk over deze aangelegenheid handelen. Eén oude doopsgezinde martelaarsspiegel, de haarlemsche van 1631, geeft aan het slot, achter het register, eene topografische lijst van het getal martelaars. 't Zijn er 1441, maar de grootste helft van deze zijn duitsche en zwitsersche. Maar zoo is 't ook bij meer bekende auteurs: bij BRANDT, die in zijne *Historie* jaar voor jaar het getal gedooden, hem bekend, opgeeft en dan tot het cijfer van 593 voor de jaren 1525—1566 komt; bij den zorgvuldigen WAGENAAR; bij de lateren, die deze of de oude martelaarsboeken raadpleegden. Zoo zoekt BLAUPOT TEN CATE in zijn *Gesch. der D. in Friesland* de friesche martelaars, die bij VAN BRAGHT voorkomen, — het zijn er 18 — bijeen, hij verhaalt dan van ieder van hen een en ander en besluit: „Wij hebben thans het somber register der martelaren in

Friesland ten einde gebracht'', bl. 83. (Zie ook zijn *Holland*, I: 72). Blijkbaar achtte TEN CATE — ten onrechte intuschen — die lijst compleet voor dat gewest. Zij klinkt zeker geheel anders dan de „duizenden'' of „honderdduizend'', waarvan elders sprake is!

Is het nu mogelijk, bij zoo groot verschil van zienswijze tot eenige zekerheid over het juiste getal der martelaars te komen?

Immers dat die ronde getallen 50 of 100.000 schromelijk overdreven, louter rhetorisch en uit de lucht gegrepen zijn, staat volgens hetgeen de bescheiden uit de 16^{de} eeuw ons doen zien even vast als dit andere, dat de getallen, door de martelaarsboeken, door BRANDT en BLAUPOT TEN CATE genoemd, veel te laag zijn.

Maar om tot eenige berekening, die waarde hebben zal, te geraken, dient vooraf nader te zijn bepaald, wie wij tot de „martelaars'' hebben te rekenen. Ik geloof, dat ik het vrij algemeene gevoelen volg met te zeggen: alleen zij, die alleen om hun geloof de doodstraf hebben ondergaan. Derhalve niet diegenen, die wel om hun geloof gevangen zijn geweest, misschien gefolterd zijn geworden, maar den dood zijn ontkomen. Evenmin zij, die ter dood zijn gebracht terwijl zij ketters waren, maar toch mede of vooral wegens misdrijven die hen, ook al waren zij geene ketters geweest, toch strafbaar zouden hebben gemaakt. Doch hier is nog eene geheel andere onderscheiding noodig. Het is toch iets geheel anders, wanneer eene partij zich met geweld van wapenen tegen de regeering keert om deze zoo de openbare erkenning van hun geloof en kerk af te dwingen en in verband daarmêe staatkundige veranderingen vordert, en wanneer nu de regeering deze, die het zwaard hebben genomen, ook door het zwaard doet vergaan; iets anders, wanneer personen, die wel verre van de regeering aan te

vallen weerloos, lijdelijk, in stilheid naar hun geloof leven, door de vervolgers worden opgespoord en ter dood gebracht. Men kan aan de transvaalsche helden, die voor hun vaderland vielen, den eernaam „martelaar” geven; maar zij zijn dat, ieder gevoelt het, in geheel anderen zin dan waarin de weerloozen onder de slachtoffers der inquisitie in ons land het zijn geweest. Alleen aan de laatsten wordt, geloof ik, in den regel gedacht, als er sprake is van martelaars om des geloofswille.

De begrenzing van den tijd, uit welken de martelaars bij de vraag naar hun getal medetellen, ligt voor de hand. Hunne rij wordt geopend, voor zoover onze broederschap aangaat, indien niet met WENDELMOET CLAESDOCHTER van Monnikendam, 20 Nov. 1527 in den Haag verbrand, — 't is toch onzeker, tot welken groep onder de hervormingsgezinden zij heeft behoord, — met SICKE SNIJDER, 20 Maart 1531 te Leeuwarden onthoofd. Deze was het, wiens terechtstelling het eerste gerucht van den geloofsdoop deed doordringen tot in de witmarsumsche pastoorswoning en MENNO aan het nadenken bracht over dit punt. De reeks wordt besloten, in Noord-Nederland met REITSE AYSSEZ, 23 April 1574 te Leeuwarden verbrand, in 't zuiden met ANNEKEN UITENHOVE (of VAN DEN HOVE), 19 Juli 1597 te Brussel levend begraven. Dit voor zoover het menniste geloofsgeuigen betreft. Andere protestantsche martelaars, sacramentiste en luthersche, zijn er reeds vroeger geweest, kalviniste er later bijgekomen. De eersten van deze zijn in Zuid-Nederland HENDRIK VOES en JOHANNES VAN ESSEN, die 1 Juli 1523 te Brussel, in onze noordelijke gewesten WILLEM DIRKS de kuiper, die in Juli 1525 te Utrecht werd verbrand ¹⁾. De

1) Niet JAN DE BACKER, zooals men tot twintig jaren geleden meende.

laatste was de hervormde PIETER MOTTE, in 1600 te Rijssel opgehangen.

Hoevele mannen en vrouwen, lotgenooten van deze allen, liggen nu tusschen HENDRIK VOES en ANNEKEN UITENHOVE of PIETER MOTTE in? Met volstrekte zekerheid dit cijfer te bepalen is uit den aard der zaak onmogelijk. Statistieken uit de 16^{de} eeuw bestaan niet. Dus moet voor iedere stad, waarin doodvonnissen zijn geweest en ten uitvoer gebracht, het getal worden nagespoord. En van hoevele plaatsen is dit nog niet geschied! Ja, de opgaven uit de sententieboeken van Antwerpen zijn in het *Antwerpsch Archievenblad* uitgegeven, die uit de gentsche in de *Bibliographie*, die uit de meeste zeeuwsche door PEKELHARING in het *Archief van het Zeeuwsch Genootschap*, VI 225 vgg.; die uit het sententieboek van het Hof van Friesland zijn bij REITSMA, *Honderd jaren enz.* bl. 63 en 64 opgesomd, in volledig afschrift in ons archief te vinden. Opgaven over sommige andere plaatsen, b. v. over Utrecht, zijn elders gedrukt of worden, zoo die over Amsterdam, Alkmaar, Delft, Haarlem, evenals tal van afzonderlijke sententies in afschrift in dat archief bewaard: *Inventaris I*, N°. 748—750 en bl. 1—74. Maar de onderzoeker op dit gebied ontmoet nog bovendien telkens berichten over doodvonnissen, voltrokken op plaatsen, waarvan wij niet weten hoevele slachtoffers daar de geloofsvervolging misschien nog verder heeft gemaakt. Zoo moeten te Bergen op Zoom in 1529, „vier mans onthooft zijn ende twee vrouwen gedolven ... om hare valsche opinie oft om hare valsche secten”, SCHEFFER, *Gesch. der Kerkh.* bl. 502; in 1541 eenige doopers te Harderwijk gevonnisd zijn, LAMBERS, *Kerkhervorming op de Veluwe*, bl. 37. Reeds de eerste noordnederlandsche martelaar is eigenlijk eerst door Prof. SCHEFFER aan het volle licht gebracht. Dr. Hoog heeft in het *Ned. Archief voor Kerkgeschiedenis* 1900, bl. 82 vgg.

niet minder dan 191 namen van noordnederlandsche martelaars aan de 191, reeds uit de martelaarsboeken bekend, toegevoegd, en hij heeft nog niet eens alle door PEKELHARING en REITSMA genoemde opgenomen. En van die plaatsen, waarvan de sententieboeken zijn nagezien, zijn ons daarom nog niet alle personen die daar „hunne offerande gedaan hebben” bekend. Middelburg is zeker niet de éénige stad geweest, waar (in 1531) sententiën zijn ten uitvoer gelegd die niet in die boeken zijn opgenomen, SCHEFFER, bl. 511. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK vond in de Schoutsrekeningen van Antwerpen in 1551 22 geëxecuteerden vermeld: *Bibliogr.* I bl. L; de lijst in het *Archievenblad* noemt er voor dat jaar niet meer dan 14. Ik reken nu nog niet wat o. a. ENZINAS in zijne *Gedenkschriften*, ed. Campan II 389, van de bloedige vervolging van 1543 in 't zuiden verhaalt, hoe daar meer dan één ketter in 't verborgen is ter dood gebracht. In ieder geval, het cijfer van hen, die wij uit de martelaarsboeken, vermeerderd met die, welke wij uit de doorzochte archieven kennen, bereikt het volledig aantal der martelaars niet.

Om dit laatste althans bij benadering te vinden heeft nu de *Bibliographie* den volgende weg ingeslagen, p. LV vgg. Van Antwerpen en Gent is het getal executiën ter zake van de religie zeker bijna volledig uit de sententieboeken bekend. Het bedraagt 561, waarvan men 110 moet aftrekken voor die gevallen, waarin de ketter ook om misdrijven tegen het gemeene recht zijn gestraft. Welnu, voor beide steden samen vermelden de martelaarsboeken (VAN BRAGHT voor de Mennisten, VAN HAEMSTEDÉ'S *Historie der vrome martelaren*, overzien door J. G. O., voor de niet-Doopsgezinden) er 283. Men neme nu aan, dat het werkelijke aantal der martelaren uit al de Nederlanden in dezelfde evenredigheid hooger zal zijn geweest, dan het

getal van deze, dat in de martelaarsboeken is opgenomen (877)¹⁾, als dit bij de geëxecuteerden te Antwerpen en Gent het geval is. Dan komt men tot het getal 1420 voor de martelaars in al de 17 provinciën. De slotsom van de *Bibl.* is nu: het geheele cijfer der protestantsche martelaars gaat dat van 2000 niet te boven. Dit is, zoo als men ziet, nog zeer ruim gerekend, vooral als in aanmerking wordt genomen hoe, de *Bibl.* merkt het reeds op, in kleinere plaatsen de terechtstellingen nog minder onopgemerkt hebben kunnen plaats grijpen dan te Antwerpen en te Gent.

Intusschen is de schijn, alsof de *Bibliographie* ruim heeft gerekend en dus het cijfer 2000 voor het geheele aantal eer te groot dan te klein zal zijn, niet meer dan schijn. De twee steden toch, die zij tot maatstaf voor al de Nederlanden neemt, zijn niet gelukkig gekozen. Vooreerst kennen de martelaarsboeken juist uit haar een buitengemeen groot aantal martelaars, grooter dan uit eenige andere stad; en was dus niet onwaarschijnlijk ook hunne bekendheid met de slachtoffers daar grooter dan die met de gedooden elders. En ten andere is juist te Antwerpen soms een tijd lang aan de uitvoering der plakaten weinig de hand gehouden: zie JORIS MULDER, *Twee verhandelingen*, 1897²⁾. In Noord-Nederland is de verhouding tusschen het getal der martelaars, in de martelaarsboeken, en het andere getal van hen, in de sententieboeken vermeld, dan ook eene geheel andere. Van de 49 martelaars, die door het Hof van Friesland zijn veroordeeld, zie *Inventaris van het Amst. archief* I N°. 746, komen niet meer dan 17 in de martelaarsboeken voor; van de 48, door PEKELHARING, zie boven,

1) Eigenlijk 873: de vier laatsten uit de lijst, *Bibl.* II 807, liggen buiten de 16de eeuw.

2) Ook Dr. RUTGERS herinnert hieraan, *Calvijs invloed enz.* 2de dr. bl. 151.

uit zeeuwsche crimineele sententies aan het licht gebracht, niet meer dan 11. Het sterkst is het verschil voor Utrecht. Slechts 2 martelaars, daar gevonnisd, komen op de lijst in de *Bibliographie* voor; Hoog daarentegen vermeldt er nog 54 meer, die ik intusschen niet alle onder de martelaars zou medetellen. Er zijn Batenburgers, d. i. brandstichters en kerkroovers onder. Doch, zooveel ziet ieder, het cijfer van Gent en nog minder dat van Antwerpen kan als maatstaf dienen voor de noordelijke, waarschijnlijk evenmin voor de zuidelijke gewesten: voor Maastricht b.v. vermeldt Hoog 18 naast de 6 martelaars van de martelaarsboeken. Zeker, in kleine plaatsen gingen terechtstellingen niet onopgemerkt voorbij, namelijk in *haar* tijd en *haar* kring: maar — en hierop komt het juist aan — van de terechtstellingen in die kleine plaatsen weten *wij* meestal het minst. En nemen wij nog bovendien de hierboven genoemde omstandigheden in aanmerking, waardoor menig slachtoffer der vervolging aan onze kennis ontsnapt, dan is er geene reden om 2000 voor al de 17 provinciën voor een maximum in plaats van voor het bij benadering juiste cijfer te houden. Aan den anderen kant mag men niet vele honderden boven dat getal gaan, daar immers van de plaatsen, in welke vele executiën hebben plaats gehad, wel, zij het ook alwêer alleen bij benadering, het cijfer daarvan kan worden berekend en er geene nieuwe ontdekkingen te verwachten zijn van menigten van martelaars, van wie wij tot dusver niets zouden hebben geweten.

Van die 2000 nu zijn 73% Doopsgezinden geweest: 620 op de 887, die de martelaarsboeken vermelden. Onder de 602 van VAN BRAGHT (hij heeft behalve deze een twintigtal, van wie hij de namen niet noemt) zijn enkele hervormden, b.v. ADRIAAN DU RIEU, 1567, terwijl — merkwaardig! — het getal der vrouwen naar verhouding tot dat der mannen

veel grooter is onder de Doopsgezinden dan onder de anderen, bij de eersten 30^o/_o, bij de laatsten slechts 6^o/_o. Trouwens uit de verhalen en geschriften b. v. van MENNO, evenals uit de vonnissen en getuigenverhooren blijkt telkens, hoe van den aanvang af in onze gemeenten de zusters eene veel invloedrijker plaats innamen dan men dat in de 16^{de} eeuw zou verwachten.

Natuurlijk is bij dat cijfer 2000 alleen sprake van de zulken, die volgens rechterlijk vonnis het leven hebben verloren: niet van hen, die bij de drijfjachten, zoo als die in 1535 in Noord-Holland plaats grepen ¹⁾, mogen zijn omgekomen, noch van hen, die met het groote aantal van Protestanten zoo goed als Roomschen bij de afgrijselijke slachtingen, door de Spanjaarden te Naarden, te Zutphen en elders aangericht, zijn vermoord; ook niet van hen, die op andere wijze voor hunne ketterij werden gestraft maar het leven behielden, of van die Protestanten, die in den gewapenden opstand in gevechten zijn gesneuveld.

Een rond getal van twee duizend, wellicht honderd, tweehonderd, driehonderd meer: ziedaar dus het cijfer of de cijfers, waarvan men gerust kan zeggen dat zij vaststaan. Hierover is, nadat de *Bibliographie* ons tot nauwkeuriger berekening dan vroeger gewoon was heeft gebracht, geen verschil van gevoelen meer mogelijk. Verdere nasporing in de rechterlijke bescheiden der verschillende plaatsen zal wel tot al nauwkeuriger bepaling van een minimum en een maximum leiden, maar om en bij ongeveer 2000 zal het wel blijven.

Als dan ook BLOK nog in 1893 in zijne *Geschiedenis van*

1) Afschriften van rapporten van zulke klopjachten vindt men in ons Archief, *Invent.* I N^o. 98 en volgende.

het Nederlandsche volk, II 474, het getal van „nog niet 1000 personen” noemt en er bijvoegt, dat dit wel niet ver van de waarheid zijn zal; als hij zoo doet met een beroep op de artikelen van den katwijkschen hoogleeraar W. WILDE in de (Katholieke) *Studiën*: dan is dat eenvoudig eene dwaling, tenzij hij ons bij die 1000 uitsluitend aan Noord-Nederland wil doen denken.

Maar even onjuist is het, als de schrijver, die het laatst dit onderwerp heeft besproken, Dr. RUTGERS in zijne verhandeling over *Calvijn's invloed enz.* 2^{de} druk 1901, boven reeds aangehaald, het „eene strijdvraag noemt, die nog altijd hangende is, over het cijfer, waarop voor de Nederlanden het getal van de martelaren der Hervorming te stellen is”, bl. 148; of op bl. 150 schrijft: „ook al kan men nu reeds zeggen, dat het cijfer van 2000 waarschijnlijk dichter bij de waarheid zijn zal, dan dat van 50.000 of zelfs 100.000, het onderzoek is hier nog volstrekt niet gesloten; veeleer pas begonnen. En voorts wanneer men zich niet beperkt tot den tijd van KAREL V en tot martelaars, die door beulshanden omgebracht zijn, maar óók medetelt wie op andere wijze hier als ketters gedood zijn, niet alleen vóór, maar ook in den tijd van koning FILIPS, dan komen de zeer groote getallen toch weer tot hun recht”. Dit lezende moet ieder wel denken, dat onder de 2000 martelaars, reeds in de *Bibliographie* aangenomen, alleen die, welke in de jaren vóór koning FILIPS vallen, zijn opgenomen: hetgeen niet zoo is en ook nog door niemand is beweerd. Voorts wekken die plaatsen den schijn, alsof het misschien wel eens zou kunnen blijken, hoe dat cijfer 2000 b.v. 15.000 moet worden: 2000 is immers alleen „dichter bij de waarheid” dan 50 of 100.000. Iets waarvan evenmin sprake kan wezen. Het is kwalijk denkbaar, dat de bescheiden ooit een getal van laat mij

zeggen 3000 geëxecuteerden aan het licht zullen brengen. En aan een „goed recht van die groote getallen”, 50 of 100.000, valt evenmin te denken. Strijd over het juiste cijfer kan er bij de onzekerheid van meer dan één bericht en bij onze onbekendheid met tal van gebeurde zaken zijn, maar het blijft een strijd over kleine verschillen, over schommelingen van het cijfer, dat bij benadering, ongeveer 2000, vaststaat. Nog eens, over dit cijfer van hen, die gewoonlijk als martelaars gelden, van de geëxecuteerden louter om hun geloof, bestaat geen verschil van gevoelen. Maar er kan wel verschil van gevoelen bestaan over iets geheel anders, hetwelk Dr. RUTGERS hierbij te berde brengt: een verschil, dat echter niet anders is dan een woordenstrijd. Wil iemand ook hen „martelaren der Hervorming” noemen, die in den gewapenden opstand der Nederlanders zijn gevallen; allen die b.v. te Valenciennes zijn omgebracht, toen de regeering daar dien gewapenden opstand dempte en de orde herstelde; de broeders van den Prins en JAN VAN MARNIX van Toulouse, maar dan ook al hunne soldaten zoo goed als die van DATHEEN, die in de gevechten te Watrelos, te Austruweel, bij Mook het leven hebben verloren; de door ALVA's benden bij de herovering der opgestane steden gedooden: — ja, natuurlijk, dan zal door de toevoeging van deze nieuwe en talrijke kategoriën van personen het cijfer 2000 verre worden overschreden. Dan heeft men het voordeel, als het er een is, dat die pathetische groote cijfers kunnen blijven dienst doen; men kan ze louter willekeurig kiezen, evengoed 30.000 zeggen als 200.000. Ook wint men dan, dat de Gereformeerden, die onder de martelaars naar gewone opvatting eene der zwakkere fracties vormen, nu een voornaam contingent tot het getal der nederlandsche martelaars leveren. Maar dan moet men ook wel weten, wat daartegenover staat. Dit,

dat zoodoende éénzelfde naam gebruikt wordt voor twee geheel verschillende kategoriën van personen; en dat onder die kategoriën, die Dr. R. ook daaronder brengen wil, die aangeworven soldaten en vermoorde ingezetenen, tal van mannen en vrouwen zijn geweest, die alles behalve Protestanten, vele zeker die goed roomsch en nog meer die geen van beiden of „niets” waren. Niet de oorkonden en berichten uit de 16^{de} eeuw geven aanleiding tot onzekerheid en strijd van meening over het getal der nederlandsche martelaars; zij doen dat alleen binnen zekere vrij enge grenzen. Indien daarover verdeeldheid is en strijd, dan ligt dit alléén aan verschil in woordgebruik, aan de uiteenloopende wijze, waarop nederlandsche onderzoekers om en bij het jaar 1900, de een geheel anders dan de ander, goedvinden zich van het woord „martelaar” te bedienen.

II. *Hoe een deelnemend tijdgenoot in 1566 over martelaarsfolteringen dacht.*

Bij eene beoordeeling van de bloedige geloofsvervolging der 16^{de} eeuw hebben wij, 't spreekt van zelf, telkens te rade te gaan met de zienswijze van dien tijd. 't Mag voor ons niet de vraag zijn, hoe erg *wij* het getal der mannen en vrouwen wel vinden die toen om hun geloof zijn ter dood gebracht, maar hoe erg brave en ontwikkelde en deelnemende tijdgenooten dat cijfer hebben gevonden. Evenmin: hoe erg *wij* wel de gruwelen noemen, toen aan sommigen dier martelaars gepleegd, maar of ook zulke tijdgenooten daarvan zoo hebben geijdsd als wij thans doen. Bij mijn onderzoek daarnaar, waarvan ik hoop elders verslag te geven, trof ik eene der merkwaardigste getuigenissen aan in BLOCCIUS' *Meer dan twee hondert ketterijen*.

BLOCCIUS, zoon van een schoolmeester te Diegem bij Brussel, was van 1559 tot 1561 proreector der latijnsche school te Leiden, waar hij ook reeds vóór die jaren onderwijs had gegeven. In 1561 ontslagen, waarschijnlijk om zijne onroomsche gevoelens, was hij in 1566, toen hij dat boekje uitgaf, gouverneur der kinderen van DIEDERIK VAN BRONKHORST op diens kasteel te Niedermurmpster in Kleefslant. Later moet hij hervormd predikant te Lier in Zuid-Brabant zijn geweest. Bij de verovering dier stad door PARMA in 1582 bleef hij wonderdadig gespaard. Hij rekende de oudste hervormde predikers in ons land, JAN ARENTS, PETER GABRIËLS, ISEBRAND BALCK (TRABIUS) tot zijne „lieve vrienden”, weet nog van Calvinisme niet af, wil ook evenmin van confessie als van kerkorde hooren, nauwelijks van „gestudeerde” predikanten; ergert zich aan 't verbranden van SERVETUS en prijst CASTELLIO; eindelijk, hij is groot tegenstander van de duitsche strenge Lutheranen met hunne sakramentsleer, terwijl hij over de Doopsgezinden vriendelijk oordeelt en het alleen betreurt dat zij zoo overdreven hooge waarde hechten aan een uitwendig iets, aan den doop.

BLOCCIUS nu heeft ongetwijfeld zelf wel menschen zien ter dood brengen. In ieder geval, in Leiden en naburige steden wist om en bij 1560 ieder daarvan alles af. En wat schrijft hij op bl. 132 van zijn boekje? „Wij weten dat het Doopsel niet alleen beteeckent met water nat-maeken, maar ooc het cruys dragen, ende met den heyligen Geest begifticht worden; ende dat niet alleen de kinderen van Bethleem dat cruys zijn onderworpen geweest, maar ooc onse kinderen, siet men wel, *als sij twee oft drij maenden seer cranck zijn, welc cruys swaerder is, dan oft men een half ure wierdt geraybraect oft verbrant van de Pausche tyrannen.*” (De cursiveering is van mij)

Nu is zeer zeker het lot van hen, die aan pijnlijke

ziekten leden, in vroeger eeuwen nog veel deerniswaardiger geweest dan tegenwoordig. Men huivert als men er aan denkt, wat met name hulpelooze kinderen toen ter tijd wel moeten hebben uitgestaan. De onzindelijkheid die heerschte, de onkundige en bijgeloovige praktijken, toen bij de behandeling van zieken in zwang, het gemis van eene rationeele genees- en heelkunde, van hygiëne zoo goed als van antiseptische en verzachtende middelen: 't moet alles hun lijden ontzettend hebben verzaard. Maar te zeggen, dat zelfs geradbraakt of verbrand te worden in gruwelijke pijnlijkheid daarbij niet haalt, is toch al heel sterk. Geradbraakt te worden: dat wil zeggen, dat beide armen en beenen werden stukgeslagen, waarna de arme slachtoffers soms nog leefden, zij het ook heel of half bezwijmd! En verbrand te worden: waarbij zeker ook wel bezwijming of verstikking dikwijls haar barmhartig werk heeft gedaan, maar waarbij men toch de wreed gefolterden soms nog uit de vlammen hoorde roepen!

Het is zeker eene onzinnige bewering, „dat de menschen toen ter tijd zulke pijnen zoo niet voelden”, evenals deze andere, „dat men toen ter tijd niet zooveel waarde hechtte aan een menschenleven”. Neen, men is ook in de 16^{de} eeuw wel met deernis vervuld geweest jegens hen, die zoo vreeselijk moesten lijden, en heeft wel al het mogelijke gedaan om zich zelven of anderen daarvoor te bewaren. Gruwelen, aan eene vrome ziel, wie niemand eenig burgerlijk misdrijf kon te laste leggen, eenvoudig wegens haar geloof gepleegd, maakten ook toen wel een anderen indruk dan de even wreede strafoefening van een misdadiger. Maar aan den anderen kant: het is niet tegen te spreken, en Bloccius' gezegde bevestigt het wêer, dat inderdaad de waardeering van pijnen en rampen en dus zeker ook de gevoeligheid daarvoor, die in de 16^{de} eeuw heerschten,

bij velen verschilden van die, waaraan wij gewoon zijn.

Wij hebben daarvoor een ander onwraakbaar getuige in MENNO. Zijne geschriften, tusschen 1538 en 1558 geschreven, dagteekenen dus alle uit den tijd der bloedige vervolgingen. Voorts is hij, 't blijkt reeds uit zijne ons bewaarde brieven, ook nadat hij (waarschijnlijk in 1543) voor goed ons land had verlaten, met die kringen hier, die onder de vervolgingen hadden te lijden, in nauwe betrekking gebleven; en juist voor die kringen, die dus waarlijk wel wisten wat de ketterdoodstraf in heeft, waren zijne meeste geschriften bestemd. Wat is nu de indruk, dien die vervolgingen op MENNO maken? Wat treft hem daarin het meest? Zeker, hij bejammert diep en verfoeit niet minder de wreede doodstraffen, op zoovele vrome kinderen Gods toegepast; maar hij noemt die toch bijna altoos in één adem met het tweeërlei ander kwaad, dat deze van de vervolgers hadden te lijden, en tusschen dat tweeërlei ander kwaad in. Vooreerst dit, dat zij zoo gescholden en belogen en belasterd werden, als waren zij munstersche oproermakers; ten andere, dat zoovelen verjaagd in armoede en gebrek moesten rondzwerven, soms met vrouw en kinderen, soms met achterlating van deze. Zoo heet het b.v. in *Van 't rechte christengeloove*, waarschijnlijk een zijner oudste traktaten, in 1539 geschreven¹⁾, *Werken*, fol. uitg. bl. 115, 116: „het recht christengeloove is zoo krachtig bij allen die het door des Heeren genade recht gevat hebben, dat zij ook niet en vreezen vader en moeder, wijf en kinderen, gelt en goet om des Heeren woord en sijn getuygenissen te verlaten, alle spot en schande, ongemak en bangigheyt te lijden en ten laetste ook haar arme swacke vleesch (dat so noode lijden wil)

1) Wij bezitten alleen een omgewerkten herdruk van 1556.

aan eenen pael¹⁾ te setten, gelijk men aan so overmate vele vroomen kinderen en getrouwe getuygen Jesu, bijzonder in onse Nederlanden dagelijks speuren en sien mag. — Och hoe vele hebbe ick er eertijds gekent, ken se ook noch een groot deel op deeser uren, beyde mannen en vrouwen, knechten ende maegden, — die Christum ende sijn woordt uyt dat alderbinnenste haerder sielen soecken ende een onbestraffijck vroom leven voor God en alle menschen leven, stil ende vredig, der overheid in alle saecken, die niet tegen Godt en sijn, gehoorsaem, ende noch evenwel een part sommige jaaren lanck niet seer veel op haer eygen bedden geslapen en hebben ende ook noch niet. Want sij worden so van der werelt gehaet, dat men se als openbaere straetschenders, dieven en moordenaers sonder alle barmhertichheit vervolgt, verraedt, vangt, bant ende om lijf ende goetd brengt.”

Evenzoo luidt het in: *Van 't kruys Christi* — wij weten niet, in welk jaar M. dit schreef of uitgaf, — *Werken*, bl. 146: „Hoe menigh vroom kind Godts hebben wij gekent binnen korte jaren, kennen ook noch sommige, de Heere moet eeuwig daervoor geloofd zijn, die God vreesden uijt dat binnenste haerder sielen, haer herten bloeiden in des Heeren Woord en Liefde, haer monden vloeiden in kracht, geest en wijsheyt, haer geheel leven was boete en vroomheyt Evenwel omdat zij des Werelds ijdel, vleeschelijk, goddeloos leven contrarie waren, daerom heeft dat leughenachtige slangenzaad zijnen mond opgesperret en heeft so menige valsche, vuyle ja onmenschelijke leugen in dat aensicht der vroomen uytgespogen, dat se der ganscher wereldd een vloeck geworden zijn. Geen leugen soo beestig en plomp, die sij tegen den godvreesenden niet

1) Brandpaal of stapel.

seggen en dorven: Nu willen wij steden en landen innen, scheldense, soo willen wij de gantsche wereldt vernielen, nu zijn wij overspeelders, dan dieven en moordenaars. Nu seggen wij ¹⁾, dat den Sondaer geene boete achtergelaten en is; dan verwerpen wij dat Nieuwe Testament en Christum: Somma, wie niet tegen den godvreezenden en raest en liegt, en is bij de weereld geen Christen."

„Ende dat onchristelijk helsch liegen en is der wereld nog niet genoeg, maar sij moeten nog al scherper aengestast ende noch al herder besocht worden die Christum Jesum kennen ende geern na sijn woord leven willen; want hoe menig vroom kind Gods hebben sij binnen korte jaren om dat getuygenisse Godes en haerder consciëntiën uyt haren huysen en goederen uytgestooten, haren armoedt en nooddruft den bodemloose keyzers (schat)kiste toegeschreven; hoe menigen hebben sij verraden, uyt steden en Landen gedreven, gestockt en geblockt, den armen weeskinderen naackt op den dijk geset, sommigen hebben sij aen galgen gehangen, sommigen met onmenschelijker tiranniën gepijnigt, daarna met stricken aan eenen stake verworgt, sommige levendig gebraden en gebrandt, die haerder sommige haer ingewant in haren handen hebbende noch krachtelijk van des Heeren woort spraken, sommige . . . in slijckige poelen gestooten, *sommige haer voeten afgehouden, van welker ick eenen gesproken en gezien heb*, de andere zwerven hier en daer met gebrek, ellende ende ongemak in 't gebergte, woestijne, hollen en schueren of kloven der Aerde, gelijk PAULUS seyt, moeten wycken en vlieden van haren vrouwen en kleynen kinderen, van 't eene Lant in 't andere, van de eene stadt in de andere, van alle menschen gehaet, gescholden, gelastert, bespot, belogen, vertreden, gekettert,

1) N.l. volgens de lasteringen onzer tegenstanders.

van den preeckstoelen en Raedthuysen afgeroepen, in hare neeringe verkort, in den kouden winter opgedreven, van haar broot berooft, met vingeren gewesen: ja alle wie een arm verdruct Christen verongelijcken kan, hij meent, dat hij God eenen dienst daeraen doet, gelijk de Heere spreekt."

Zie verder over den indruk, dien de marteldood der broeders en zusters op M. heeft gemaakt: *Werken* 139, 148a, 153, 154, 158a, 327, 333a, 432b, 437a, 522a.

Wat dien man met afgehouden voeten betreft, MENNO moet dien in Duitschland hebben gezien. Uit de Nederlanden althans is mij geen voorbeeld van die straf, op een „ketter" toegepast, bekend. Over 't geheel komen zulke bestiale wreedheden als elders plaats vonden hier nagenoeg niet voor: de vrome MICHAËL SATTLER heeft in 1527 te Rothenburg eene dergelijke behandeling ondergaan als BALTHAZAR GERARDS en het verslag van ECK over 't geen zijne soldaten den salzburger Doopsgezinden hebben aangedaan zal ik maar niet uit SEIDEMAN, *Thomas Münzer*, S. 150 afschrijven. Ook werden onze martelaars niet, zooals in 1544 GOWE JANSZ te Rotterdam wegens tegenstand tegen de justitie (N. Rott. Ct. van 15 Jan. 1898, tweede blad) en zelfs nog in 1617 JAN ALOFFS te Amsterdam (Koning, *Lijfstraf-felijke rechtsoefening*, bl. 77) wegens „verregande insolentien", de oogen uitgestoken; en de gruwelen, door de spaansche soldaten hier te lande vooral tegen vrouwen bedreven en waarvan wij de beschrijving — van METEREN en TWISCK dachten er anders over — tegenwoordig niet goed meer ter lezing kunnen bieden, komen in onze martelaarsgeschiedenis niet voor. 't Was ook zonder dat waarlijk al erg genoeg! Die martelaars hebben al zooveel te lijden gehad, bij de scherpe examinatie of op den brandstapel, met de tongschroef, ALVA's duivelsche uitvinding of als zij in een zak gestoken en verdronken werden.

Moeten wij misschien, als MENNO zulke doodstraffen in één adem noemt met verbannen en verjaagd te worden, in aanmerking nemen, dat in de 16^{de} eeuw des burgers veiligheid nauw samenhang met zijn wonen in eigen rechtsgebied; dat verjaagd worden nog naar middeleeuwsche zienswijze iets had van te worden vogelvrij verklaard; en dat onze bevoegdheid om in volkomen vrijheid zich te verplaatsen en zich elders te vestigen toen nog niet bestond?

Intusschen, MENNO's oordeel nadert vrij wat meer tot het onze dan dat van BLOCCIUS, die verbrand te worden toch altoos nog minder erg vindt dan twee maanden ziek te zijn!

III. *Hoe het relik van Mayken Boosers blijkt echt te zijn.*

In den 38^{sten} jaargang van de *Doopsgezinde Bijdragen*, die van 1898, plaatste ik een opstel over Martelaarsreliken. Ik handelde daarin op bl. 114 vgg. ook over het peertje, door MAYKEN BOOSERS op haar gang naar den brandstapel (zoo meende ik toen, op grond van de overlevering) aan een van hare kinderen gegeven en 't welk, een verschrompeld voorwerpje geworden, in de familie VAN GEUNS bewaard is gebleven, welke familie van de BOOSERS afstamt. Het berust thans (evenals het stuk linnen van THOMAS VAN IMBROEK) in ons archief. bezit. De brief, die, zooals oude leden van dat geslacht zich nog herinnerden, vroeger bij dat peertje was geweest, was toen, in 1898, reeds een tijd lang verdwenen en nergens meer te vinden.

Intusschen bleef Dr. JB. VAN GEUNS nasporingen daarnaar doen; en — na veel moeite is hij gelukkig er in geslaagd dat document te ontdekken en in bezit te krijgen. Het blijkt nu te zijn niet een brief, maar een los stuk papier, waarop geschreven staat:

dese peere heeft MAYKE BOOSERS an onse beste vader
HANS DE BOOSER binnen doornick int gevangenhuiz
vereert tot een eeuwyge gedachtenis

geschiet Anno 1564 den 10 septemb opgeoffert

JAN DE BOOSER.

Het schrift van dit stuk is ongetwijfeld uit de eerste helft der 17^{de} eeuw. 't Zou zelfs uit het allerlaatste der 16^{de} eeuw kunnen zijn. Dit komt overeen met den naam van den ondertekenaar. Immers JAN DE BOOSER, die te Grossefehn in Oostfriesland heeft gewoond, is c. 1630 overleden. „Beste vader” in het stuk moet niet als één woord (bestevaer, grootvader) worden gelezen; MAYKE was JAN DE BOOSER's grootmoeder. Diens kleinzoon droeg denzelfden naam: wat ik in het genoemde artikel in de *Bijdragen* bl. 116 schreef, dat MAYKE misschien diens betoveroudtante zou zijn geweest, blijkt onjuist.

Maar tegelijk blijkt, nu dit oude stuk zelf teruggevonden is, hoe er geene enkele reden is om de echtheid van die verklaring van JAN DE BOOSER, en dus ook niet die van het reliek, welke door die verklaring gewaarborgd is, in twijfel te trekken. HANS DE BOOSER, JAN's vader, toch heeft, volgens de geslachtslijst, t. a. p. in de *Bijdragen* vermeld en ook in ons archief voorhanden, vrij lang geleefd; zijn zoon heeft hem zeer goed gekend. Ware het noodig, de indruk, dat wij hier wel degelijk JAN DE B.'s eigen schrift vóór ons hebben, zou nog worden versterkt door den vorm van een paar der letters, die er meer duitsch uitzien dan in hollandsch schrift uit dien tijd gewoonlijk het geval is.

Voorts zien wij nu, dat MAYKE dat aandenken aan haar kind heeft geschonken niet op haar weg naar den brandstapel — de overlevering kleurt zulke gebeurtenissen graag aandoenlijk! — maar in de gevangenis. Het is bekend,

hoe in de 16^{de} eeuw in den regel de toegang tot de gevangenen voor familie en vrienden openstond.

Of de dag van hare „offerande” 10 Sept. 1564 is geweest, zooals het document in kwestie vermeldt, dan wel 18 Sept., zooals het *Offer des Heeren* van 1566 bericht en alle martelaarsboeken daaruit overnamen, is moeilijk uit te maken. Doch vergissing is zeker eerder mogelijk bij het bericht van mond tot mond, dat haar kleinzoon op schrift bracht, dan in het gedrukte boekje, dat reeds twee jaren na haren dood het licht heeft gezien.

IV. *Hoe hoog van Braght bij onze vaderen in eere was.*

In 't bezit van mijn vriend Ds. C. LEENDERTZ te Midelstum bevindt zich een exemplaar van VAN BRAGHT, dat op het schutblad familieaanteekeningen van den eigenaar, in dit geval de eigenares, bevat.

Dit is niets bijzonders. Martelaarsspiegels met zulke aanteekeningen ontmoet men meer.

Maar onder de aanteekeningen in dezen VAN BRAGHT komt het volgende voor:

„1696 den 16 December is dit boek van haar vader aan SARA HUYGEN tot een Nieuwe Jaar gegeven”.

Volgt, dat deze SARA „is gebooren A° 1689, den 8 febr. morgens ten half 4 uire tot Amsterdam in 't Noordze Bos”.

Een kind van zeven jaren dus, dat als blijvend aandenken aan haar vader, wellicht met de gedachte aan de toekomst als zij hem niet meer bij zich zal hebben, van hem ontvangt niet een bijbel, niet een kerk- of gezangboek, maar een VAN BRAGHT.

't Zou onverklaarbaar zijn, wanneer wij ons niet herinnerden, hoe VAN BRAGHT geschreven is en oudtijds ook vooral

gelezen werd om der wille niet allereerst van zijne historische berichten over de martelaars, maar veel meer van zijne stichtelijke opwekkingen tot het liefhebben van het ééne noodige en van zijne waarschuwingen tegen wereldzin, die in de brieven en gezegden dier martelaars liggen opgesloten of daaraan door VAN BRAGHT worden vastgeknoopt.

CRAMER.

J° DE VRIES.

Dat van de tijdgenooten uit onze broederschap, wier portret in de *Bijdragen* zal worden opgenomen, het eerst dat van DE VRIES eene plaats erlangt, heeft geene verklaring noodig en behoeft evenmin tegenover iemand te worden gerechtvaardigd. Wel kan men vragen, of mijn bijschrift daarbij wordt vereischt. Immers nu ik ter gelegenheid van zijne 40-jarige evangeliebediening in *Eigen Haard* in het nummer van 31 Mei 1902 een zoo breedvoerig opstel over hem schreef: kunnen nu de *Bijdragen* niet volstaan met daarheen te verwijzen? Maar niet allen in onze kerkgemeenschap, die er prijs op stellen iets over DE VRIES te lezen, bezitten dat tijdschrift. Ook is er allerlei wat, daar niet aangeroerd, hier eene plaats verdient. En nog iets anders komt in aanmerking. Wanneer over vijftig jaren de enkele dan nog levende dier jonge mannen, die tegenwoordig 's Zondags te Haarlem zich opmaken of naar Haarlem trekken om DE VRIES te hooren, het dankbaar aandenken aan dien tijd weer eens wil opfrisschen; wanneer dan een eerwaardig oud man of eene vriendelijke hoogbedaaide, misschien in een statig vertrek, misschien in eene bescheiden burgerwoning, een dier oude bundels nog eens ter hand neemt, trouw bewaard, niet maar zooals men dit een geliefd relik of levenloos souvenir doet, maar als een schat, waaruit sommige bladzijden niet ophouden te spreken en leven mede te



Jo DE VRIES.



deelen; en als zij zich daarbij weer iets naders over dien vroegeren schrijver willen te binnen brengen: waar zullen zij dan een of ander over DE VRIES kunnen nalezen? Laat mij mogen hopen, dat steeds in vele onzer gemeenten de verzameling der *Bijdragen* wel zal zijn te vinden. Hij, die later weten wil welke plaats DE VRIES in de geschiedenis der prediking en van het godsdienstig en kerkelijk leven van ons vaderland heeft ingenomen, zal wel de onwaardeerbare *Levensberichten* van „Letterkunde” nevens andere bronnen kunnen raadplegen. Maar dit jaarboekje heeft toch mede tot taak aan een later geslacht een blik te geven in hetgeen tijdens zijne uitgaaf in onze broederschap omging; en daarin tellen de werkzaamheid en de invloed van eene persoonlijkheid als DE VRIES zeker mede.

DE VRIES is 17 Juni 1838 te Amsterdam geboren, als zoon van den makelaar in oude kunst GERRIT DE VRIES, kleinzoon van den griffier der stad JERONIMO DE VRIES, BILDERDIJK's vriend; uit dat deftig geslacht, waarvan zoo-vele leden in onze broederschap eene werkzame plaats hebben ingenomen. Hij studeerde nog onder MULLER en VAN GILSE (die, ook in zijn onderwijs, na zijn overlijden door DE VRIES in den Stud. almanak werd herdacht), onder HOEKSTRA en SCHEFFER, maar vooral onder de leiding van WILLEM MOLL. Op 25 Juni 1861 werd hij proponent, 1 Juni 1862 leeraar te Graft Noordeind, 1865 te Krommenie, 1870 te Wormerveer, 4 Aug. 1872 te Haarlem. Van den aanvang af wijdde hij zich druk aan letterkundigen arbeid; hij plaatste velerlei in almanakken en jaarboekjes; bewerkte een groot aantal omvangrijke werken uit den vreemde: SMILES' *Plicht*, DOLLFUSS *De menschelijke natuur* enz. enz.; dichtte; redigeerde *Los en Vast*; gaf later verzamelde opstellen uit in *Zonnebloemen* 1889 en *Pelgrimages* 1901; schreef in *Eigen Haard* genoeg om tal van boekdeelen te vullen: alles getuigende

van geestigheid en rijke kennis, gedragen door reinen, vromen zin, en — alles nader vermeld in bovengenoemd artikel, waaraan ook hetgeen ik hier verder laat volgen voor een deel is ontleend.

Over geheel dien omvangrijken en veelzijdigen arbeid ligt eene eigenaardige bekring. Die van des auteurs zuiveren letterkundigen smaak, keurigheid van taal, distinctie en elevatie van stijl, van zijn blij vertrouwen in God en menschen, zijne liefde voor natuur en menschenzielen, van zijne buitengemeene even sijne als rijke zielkundige kennis en diep zedekundig inzicht; maar bovenal die van zijne oorspronkelijkheid, van — mits men dat woord zoo rein en hoog en edel mogelijk opvatte, — het vernuft, dat zijne pen bestuurt. Dit alles, zijn humor, zijn vermogen van zich in de meest verschillende dingen in te denken en zich alles te assimileeren, zijne veelwetendheid, zijn stalen vlijt: het heeft hem gemaakt tot een van onze allerbeste letterkundigen. Van meet af aan en bij toeneming in iederen verderen arbeid heeft hij getoond bij uitnemendheid het talent te bezitten van ver uiteenlopende toestanden en gemoedsprocessen in onderscheiden zielen scherp waar te nemen, diep mee te gevoelen en met zeldzame fijnheid en aanschouwelijkheid te teekenen. En het gelukkigst traden al deze gaven bij hem aan het licht in zijne prediking.

Prediker, ja, dat is DE VRIES meer dan iets anders. Daar ligt zijne roeping, zijne kracht, de naam dien hij geniet, de zegen die van hem uitgaat. Als bij weinigen vallen bij hem levenstaak en begaafdheid samen.

De eerste tien, vijftien jaren van zijne loopbaan waren die van den bloeitijd der moderne evangeliaprediking in ons land. Een schitterende tijd, die van RÉVILLE en PIERSON, DE KEYSER, MEYBOOM en P. H. HUGENHOLTZ, TIELE en HAVERSCHMIDT, LAURILLARD en VAN GORKOM, BLAAUW en PAN-

TEKOEK, allengs VAN LOBENEN MARTINET en DE VRIES, later na zijn verblijf in Indië HEERING. De bundels uit die jaren en het tijdschrift *Taal des geloofs*, dat toen het licht zag, stellen ons in staat nog eens onder den indruk er van te komen, met hoeveel kracht van overtuiging en geestdrift, in hoe doordachten inhoud en waardigen vorm, met welk een zegevierend gevoel de nieuwe, inniger vroomheid, niet uit boekentaal overgenomen maar uit eigen hart en inzicht geweld en aan Jezus' persoonlijkheid zich oriënteerende, toen ter tijde werd gepredikt. De nieuwe inzichten, die in bijbel, Christendom, wereld de werkelijkheid zochten en deden liefhebben, brachten immers het zuivere Evangelie, ontdaan van scholastieke en archeologische wijsheid en van een kerkelijke levensleer waarmede toch geen ernstig mensch 't ernstig nam. Maar onder al die predikers nam DE VRIES eene éénige plaats in. De bijbelsche toon in zijne prediking, het frissche inzicht in en de liefde voor bijbelwoorden, scherpzinnig verstaan als hij het ze deed, onderscheidden hem van de overigen niet. Iedereen preekte toen bijbelsch. 't Gold immers juist het oude boek te doen verstaan? Maar hij heeft niet als DE KEYSER met breede gloedvolle betoogen de schare overtuigd van de onwaarheid en het zedelijk bedenkelijke der oude, de waarheid en vruchtbaarheid der nieuwe leer. Evenmin heeft hij meegesleept met de bezieling, den pathos, soms tot hartstocht toe, van VAN GORKOM; noch, gelijk deze (aan hem is hij anders zeker het meest verwant) met zijn diep gevoel en gezonde menschenkennis, geestigheid, levendige verbeelding, machtige zeggingskracht deed, op breede scharen die overweldigende indrukken gemaakt, die op eenmaal frase en sleur in hare holheid ontdekten en inzicht en hart en geweten ontsloten voor hetgeen waar en echt leeft. En eindelijk: stroomen van hoorders op de tonen eener edele en statige welsprekendheid op te voeren

tot die reine hoogten, waarop behoeften, verstandelijke vragen, uitzichten die in „het” menschenhart woelen scherpe om-trekken erlangen en de godsdienstige en zedelijke vraagstukken met groote klaarheid zich voordoen in hun breedte, moeilijkheid, ernst: dat evenals de kunst van oratorische samenstelling is minder zijne gave dan die van VAN LOENEN MARTINET. Hij individualizeert, „ontdekt” veel sterker dan deze, preekt praktischer, gelijk hij veel minder pathos heeft, stiller is dan VAN GORKOM. Zijne welsprekendheid heeft niets massiefs of magistraals; zij is noch schitterend noch imponeerend als de oratorie van hen die ik daar noemde. Neen, maar 't aanschouwelijk maken van vredige geloovigheid in al hare onderscheidene ervaringen, van hetgeen (niet in „het” hart van „den” mensch, maar) in individueele harten omgaat, hunne zegeningen en gevaren, hunne weelde en hunne schuld: dat is zijne gaaf. Dat ziet hij ook in de dingen en gebeurtenissen leven, terwijl Gods hoogheid en goedheid, die daarover zich welft of daarin van haren arbeid doet blijken, hem nergens ontgaan. Hoe scherp en goed ziet hij in die gemoedsgebeurtenissen alles: iederen trek, iedere beweging, iederen toets. En de indrukken van hetgeen zoo in het volle of in het juist passende licht vóór hem staat geeft hij weer zoo zuiver, zoo volledig dat ook zijn hoorder of lezer diezelfde indrukken krijgt; zóó, dat deze die ervaringen en die stemmingen mee gevoelt, die ontmoetingen, die ontknooping mee doorleeft. Maar hij spreekt dat uit rustig, stil, kalm. De causerie, dát is zijne vorm van welsprekendheid; het als voor zich zelven uitspinnen en teekenen van hetgeen hem in bijbel of leven heeft getroffen. Wie zich onder zijn woord wil begeven, mag het doen; hij echter zal dat niemand opdringen, laat staan opleggen. Hij maakt dan ook meer stil en brengt meer aan 't peinzen dan dat hij door zijn gloed in vervoering

brengen zou. Tot ziel voor ziel persoonlijk richt zich zijn woord; onder de gewelven van een kathedraal te golven over eene onafzienbare menschenmassa, daarop is het minder berekend. 't Ontdekkend preeken, dáárin staat hij misschien alleen, daarin vindt althans ieder in hem zijn meester. Ontdekkend niet het minst in den zin, dien Prof. v. D. VLUGT in zijne toespraak op 1 Juni l.l. daaraan gaf (ik citeer uit mijn geheugen): „Gij hebt velen van ons, vrijzinnige Christenen, ons zelve eerst leeren kennen. Wij wisten niet, dat wij zoo rijk zijn: gij, gij niet alléén, gij misschien niet de eerste, maar gij meer en sterker dan iemand anders, hebt het ons doen inzien. Onze tegenstanders strooiden altijd uit, dat wij wel de godgeleerde wetenschap vooruit brengen, wel in verstandelijke kennis en inzicht uitmunten, maar dat onze zwakke zijde ligt in het geloof, in ons bezit of liever gemis van godsvrucht en godzaligheid. En door dezen en genen onder ons mag wel aanleiding gegeven zijn tot die beschuldiging; en wij zijn soms zelve die gaan gelooven, wij verloren soms den moed op ons eigen bezit aan den schat des harten, aan het ééne noodige. Maar gij, gij met uwe evangelieprediking, gij verlost ons telkens wéér van dien waan!” Nu, men leze de laatste preek, die DE VRIES uitgaf, die welke hij 1 Juni ll. over *Gods hulp en haar doel*, 2 Tim. 4:17a, heeft gehouden. „Positiever” verlangen zeker ook de vromen onder de conservatieven niet te hooren prediken.

Behalve de beide bundels — de eerste is van 1890, 3de druk 1900, de tweede van 1897, — verschenen van hem tal van preeken elders of afzonderlijk: eene hervormingsrede in 1884, *Moet eene rechtvaardige zaak het winnen?* tijdens den Transvaaloorlog uitgesproken, en andere. De eerste bundel heeft beoordeelingen en studies uitgelokt van die twee mannen, die den roep genieten van de grootste kanselredenaar te zijn, de een, VAN LOENEN MARTINET,

onder de vrijzinnigen hier te lande, de ander, Dr. A. J. TH. JONKER, van de predikanten der rechterzijde. De laatste schreef daarover in de rechtzinnige *Theol. Studiën* van 1892, bl. 251 vgg. o. a.: „ik aarzel niet te verklaren, dat deze preekbundel alles in de schaduw stelt wat in de laatste jaren van dien aard onder ons het licht heeft gezien.... Bij de kennismaking met dezen bundel raakt de prediker, die een homiletisch geweten heeft, licht zijn zelfvertrouwen kwijt en met zijn eigen figuur hopeloos verlegen”. De ander plaatste zijne studie in *de Gids* van 1891, I, bl. 293 vgg.; in *de Gids*, die van deze soort van letterkunde anders in geen veertig jaren notitie had genomen, maar thans van deze verschijning wél kennis nam. Hij achtte het thans wél zijn plicht, ontwikkelde kringen op deze preeken opmerkzaam te maken en daaromtrent voor te lichten. Zij waren ook inderdaad eene ontdekking. Niet voor de Haarlemmers natuurlijk, die jaren achtereen zoo hadden hooren preeken, maar voor velen elders. Ook bleek, hoe men in kringen met nieuwerwetsche vorming en verijnden letterkundigen smaak er niet afkeerig van is preeken te lezen, als.... deze er maar naar zijn. Hier vertoonden zich niet alleen helderheid van denken en meesterschap over den letterkundigen vorm, maar 't geen vooral trof was de eenvoud, de natuur, de waarheid. Aan deze preeken was alle plechtstatigheid even vreemd als de would be diepzinnigheid van dominés-wijsgeeren of van romantische dogmatisten. Zij verhaalden, neen, zij teekenden zoo fijn, zoo diep, zoo aanschouwelijk als DE VRIES dat kan, wat ernstigs en vrooms door levens heen gaat en in zielen wordt ondervonden. Deze man gaf over het hoogste gebied, over God en het leven met Hem, niet maar uiteenzettingen, hij wierp nog minder vragen daarover op, maar sprak zich daarover uit zooals hij 't inzag, gevoelde of liever aanschouwde,

zooals het voor hem leefde. En dat in woorden zooals die hem van zelf uit den geest en uit de pen vloeien; niet angstvallig afgepast, niet in begrippen gesnoerd, nog veel minder in emotioneele taal gekleurd, maar in het helderst, het rustigst, het soberst, het edelste hollandsch; in een hollandsch, aan woorden, aan beelden, aan zinswendingen te rijk dan dat het niet de hulp van vreemde woorden evenals van kunstig berekende klankeffekten volkomen kan ontberen; zóó dat ieder, die godsdienstige taal begrijpt, volkomen verstaat wat hij bedoelt. Iets, dat op dit gebied uit den aard der zaak niet zoo gewoon is als niet-deskundigen soms meenen, en dat bij DE VRIES ook daar geldt, waar iets wel zwevend klinken moet doordat het bij niemand scherp belijnd is of, even doorzien, niet vastgehouden worden kan. Bij hem nergens een moeitevol worstelen met allerlei duisters, maar de klare mededeeling van een verworven bezit, eenvoudig en voor ieder bevattelijk; en toch „mogen wij tegelijk daarnaar uitzien als naar een wonder, een begeerlijk goed”. Hier ontbreekt voorts alle conventionele kanseltaal bij de meest gekuischte en waardige woordenkeus, bij de edelste vergelijkingen en de meest verheffende beeldspraak; van die soort van verheffing, die niet in de breedte vervliegt, maar van uit de diepte het hoogste vindt. Voeg daarbij, dat het gevoel nergens sentiment wordt. De innigheid blijft altijd manlijk, kloek. Preeken zijn uit den aard der zaak slechts voor een tijd, ook wanneer zij, zooals deze, in druk tot causerieën zijn geworden; en vooral wanneer zij zoo sterk eigen indrukken en ervaringen weergeven. Maar als zij voor een tijd het peil der prediking hebben doen rijzen en aan de godsvrucht hier en daar opnieuw prestige, gehoor, ingang hebben geschonken: wat kan men meer verlangen?

De bundels van DE VRIES zijn — ik geloof niet, dat iemand anders oordeelt — dan ook de glorie van die evangelie-

prediking der modernen, die zich op gemoed en persoonlijk leven richt. Nooit plaatst hij ook maar een oogenblik zich zelve tusschen zijn onderwerp en zijn hoorder; hij gaat zóó geheel in dat onderwerp op, dat hij en wij met hem zijn persoon vergeten: en toch, dat merkt die hoorder bij iederen volzin, 't is alles wel zelf gedacht, zelf gezien, zelf gevoeld. Zelfs als hij een enkele maal het over zich zelve heeft en in *Gods hulp en haar doel* zijn leven in eerbiedig herdenken aan zich zelve en aan zijn gehoor laat voorbijgaan, dan was er toch geen hoorder en is er nog geen lezer, die niet al luisterende voortdurend onwillekeurig zijn eigen verleden en zijne eigene ervaringen vóór zich ziet oprijzen in dat zelfde dieper, reiner licht. Zóó leest deze prediker in zijne en in onze ziel en leert hij ons dat doen.

Is het in de preeken van DE VRIES eene leemte, dat hij, steeds vervuld van wat het Christendom aan ieder van ons in eigen leven en levenspraktijk vraagt, geene sociale vragen behandelt, niet bespreekt welke macht dat Christendom heet rechtstreeks te moeten oefenen in de economische ordeningen der maatschappij of in de staatkunde? Is het een gebrek in preeken, als zij geene wijsgeerige denkbeelden breed ontwikkelen, geene nieuwe historische waarheden over bijbelsche personen en zaken betoogen; als zij doen vergeten, hoe er ook een kerkelijke strijd bestaat en hoe polemiek tegen andersdenkenden kan noodig wezen? Maar niemand zal, *Moet eene rechtvaardige zaak het winnen?* lezende, loochenen dat DE VRIES diepe godsdienstige vraagstukken wel onder de oogen ziet of niet scherpzinnig genoeg den bijbel toelicht. Doch 't is zoo, hij gaat aanstonds over tot 't geen ieders gemoed, ook dat van den eenvoudigste, daarmede heeft te maken. Hij zoekt geene oplossing van wereldraadselen, laat de groote samenleving haar gang gaan, en doet de gedachte aan historische en andere schoolsche

kwestiën bij niemand opkomen. En hoewel zoo beslist als maar iemand in 't uitspreken van zijn oordeel zoowel als van zijne overtuigingen, die trouwens scherp genoeg bepaald zijn, DE VRIES is nu eenmaal het tegendeel van eene strijd-lustige natuur. Zelfs tegenover richtingen, die de zijne veroordeelen, bakent hij niet hard en scherp deze af. Hij bekommert zich om die andere niet, laat staan dat hij ze zou aanvallen.

„DE VRIES niet strijdlustig?” Nu ja, dertig jaar geleden heeft hij meêgedaan aan het verweer der modernen tegen de beschuldigingen, dat zij voor God en Zijn gebod geene plaats lieten, het Christendom afbraken, 's menschen ziel en zaligheid belaagden. Toen heeft hij mede, en niet altoos juist teêrhartig, dien aanklagers onder het oog gebracht, hoe slecht zij den bijbel kenden, hoe zij allerlei stille waarheden des Evangelies en reine gezindheden en vrome ervaringen niet konden waardeeren zonder die naar hunne dogmatiek te corrigeeren; hoe zonderling het soms met hunne geschied- en verdere kennis was gesteld, hoe benepen zij waren, onwaar, klein. Maar dat is lang voorbij; en — DE VRIES deed het nooit zonder tegelijk zich zelven en zijne richting indachtig te maken aan verwant kwaad in eigen kring en hart. Nog eenmaal heeft hij later in *Aan Dr. E. Barger*, 1884 het voor de Haarlemsche liberalen tegen de exclusieve orthodoxen daar opgenomen. Maar wie begint met tot zijn beschuldiger te zeggen: „U te overreden is evenmin mijn doel als U eenig verwijt te doen; het denkbeeld van bij U een pleit te winnen komt zelfs niet bij mij op; een ieder moet maar zeggen wat hij denkt en gevoelt en wij moeten zelve maar weten en kiezen wat wij van elkander kunnen leeren”; wie alleen spreekt, „omdat het godsdienstig eergevoel niet maar bij alles lijdzaam kan blijven, omdat er dingen zijn, die de liefde niet beledigd

wil zien"; omdat hij, „als deze gekrenkt worden, niet zwijgen kan": zulk een strijder brengt alleen stille gewetens in beweging, niet een partij, niet de menigte. 't Is er mede als met de wijze waarop DE V. in zijne preeken kwaad en ongerechtigheid bespreekt. Gelijk de rijkdom van 't geen hij zelf positiefs, menschkundigs, belangwekkends heeft mede te deelen veel te groot is dan dat hij plezier zou hebben in een breed uitmeten van dwalingen en onkunde, die ook hij wel ontmoet op zijn weg: evenzoo is hij te zeer vervuld van zooveel, dat in Gods wereld en in menschen zijne liefde, zijn goed vertrouwen, zijne blijde zedelijke veerkracht wekt, dan dat hij zich zou vermeien in de bekende breede en heftige, even gemakkelijke als doelooze bestraffingen van de ongerechtigheden in „de" wereld en bij „de" menschen. Hij maakt uw geweten wakker, stil en toch beschamend en pijnigend genoeg; maar hij doet dit niet rechtstreeks, veeleer u vervullende van al het bekoorlijke en het hooge, het onschendbare van 'tgeen goed is. Natuurlijk berooft dat weglaten, gelijk in zijn letterkundigen arbeid van alles wat zweemt naar kritizeeren, zoo ook in zijne preeken van alleforsch strijdvoeren, het werk van DE VRIES van veel, waardoor het pikanter zou worden. Nooit mee eene strijdbanier hoog opsteken, niet helpen aan 't oproepen van geestverwanten, godsdienstige of literaire, om de volgers van eene andere banier op het lijf te vallen, niet om te zien naar de drukte die de partijen maken, en maar onvermoeid in stilheid eigen verworven of geschonken licht te blijven mededeelen aan hen, die daarvan zijn gediend: dat geeft aan iemand licht iets kleurloos.... ten minste in het oog van hen, die op schelle kleuren bijzonder zijn gesteld, en dat heeft DE VRIES niet tot een eigenlijk populair man gemaakt. DE GÉNESTET is toch wel populair geweest? Jawel; maar de meeste herdrukken heb-

ben de *Leekedichtjes* beleefd. Het *satiriek*-geestige, dát trok.

Dat een man als DE VRIES zijn arbeid niet beperkt heeft gezien tot zijne bediening in zijne gemeente, is natuurlijk. Hij heeft anders uit zich zelve zich weinig in het openbaar bewogen. Wie zich ook gaarne doe gelden, hij heeft het nergens en nooit gedaan. Hij heeft zich geene moeite gegeven met de opzettelijke bedoeling om een groot gehoor zoo min als om vrienden te krijgen: deze moesten maar uit zich zelf komen; is niet rondgetrokken om invloed te oefenen; heeft op vergaderingen trouw gezwezen, zoo hij al niet wegbleef. Hij gaat niet uit, „vertoont zich” niet, men ontmoet hem niet telkens aan stations. In zijn gelukkig huiselijk leven, op zijne kamer, of op straat en weg in en bij Haarlem zijne gemeente rondgaande en menschen opzoekende, daar kan men hem vinden. Anders weinig expansief, giet hij zijn vernuft en zijne kennis in volle stroomen uit in geschriften en in zijne lange brieven. Dáárin praat hij. Met hoeveel innig genoeg heeft hij eens DES-CARTES geteekend, die graag overal met den neus bij was, alles scherp opmerkte, maar vooral liefst zelf onopgemerkt bleef, en dan — bene vixit qui bene latuit — zich terugtrok in zijn studeervertrek om, zoo althans DE VRIES, al zijne indrukken weer te geven in die eenvoudige, wilt gij kunsteloze taal, waarin indruk en uitdrukking elkander zoo volkomen dekken. Maar is dit niet juist echte kunst?

Het zou belachelijk klinken van DE VRIES te zeggen, dat opzichtigheid hem vreemd is of dat hij afkeerig is van alle streven om naam te maken. Zoo weinig komt de gedachte daaraan op bij wie den stillen en bescheiden man kent. Het heeft dan ook, al hebben enkelen, maar fijne geesten, MOLL, SCHEFFER, GORTER, hem al vroeg gewaardeerd, vrij lang geduurd eer hij de aandacht trok; en van onderscheidingen is in zijn leven weinig sprake geweest.

Maar deze stille en eenvoudige man bleek nu eenmaal allengs een der meest geëerden bij vele moderneren te zijn. Zoo heeft hij mede in het hoofdbestuur van den Protestantenbond gezeten. Aan *De Liefde sticht* werkte hij trouw mede. Van den liederenbundel van dien bond is hij een der verzamelaars geweest; in dezen arbeid vrij wat gelukkiger dan in de samenstelling van zeker haarlemsch bundeltje *Doopsgezinde Liederen*, dat in 1895 ook onder zijne medewerking tot stand kwam. Een enkel lied in de eerstgenoemde verzameling is van zijne hand; gelijk hij voor vrijzinnige zondagscholen in 1898 zijne *Zedekundige schetsen* leverde.

Maar nog minder kon het uitblijven of DE VRIES zag als Haarlemsch leeraar zich met allerlei arbeid in en ten bate onzer broederschap belast. Op hem rusten tal van bemoeiingen niet alleen in zijne eigene gemeente, maar ook met al die andere en die personen, die met „Haarlem” in betrekking staan. Natuurlijk is hij bestuurder der Sociëteit. Dat hij daar en elders, waar hij in kleiner kring zich beweegt, het meest de ervaring opdoet van bemind te worden, spreekt van zelf. Maar zou men zeggen dat hij daar, wat toch het geval is, vooral de „waarheid en het gezond verstand” vertegenwoordigt? Verder is hij voorzitter van de Haarlemsche Vereenigingen, van die voor de weezen, van haren vijfjaarlijkschen landdag. En noem ik in dit verband zijne levensschets van SIMON GORTER, 1872, ik mag althans niet zwijgen van de geestige novelle: *Een aanneming en een kerkeraadsvergadering*, waarmede hij de *Doopsgez. Bijdragen* van 1876 verrijkte en waarin hij wat zich in onze gemeenten ten opzichte van doop en voorwaarden voor den doop ook thans nog menigmaal voordoet zoo naar het leven heeft geteekend.

DE VRIES heeft zijn leven lang Noord-hollandsche gemeenten gediend; en daarin behoort hij ook te huis, bepaald Noord-

hollander als hij is, meer nog dan eigenlijk Amsterdammer, al is hij in de hoofdstad geboren en getogen. Bij al zijne scherpzinnigheid zult gij hem toch nooit houden voor een Fries, weinig plooibaar, moeilijk toegankelijk, doch, eenmaal gewonnen, diep in zijne warme trouw. Zijne blijheid en goedheid zijn toch weer anders dan de gulle openheid van den Gelderschman. Neen; maar, uitgenomen in zijne fijnheid, een Noord-hollander; nooit tot uitersten vervallend, in 't minst niet hartstoehtelijk, nog minder ondanks zijne rijke verbeeldingskracht fantastisch, veelmeer realist, nuchter op koelheid af. Of het van zijn optimisme, zijn onverstoortbaar goed vertrouwen in God en menschen, ook van zijne liefde voor natuur en traditiën geldt, weet ik niet; maar hebben zijn humor, zijn oog voor het kluchtige, zijn natuurlijk vernuft, zijne aanschouwelijke schilderijen van de werkelijkheid in alle détails niet iets echt Hollandsch? Duinen en eiken — niet eikenwouden, maar eikenboschjes — zijn hem lief, maar niet minder vaarten en weilanden en wilgen. Hij heeft in zijne tallooze schetsen van toestanden en personen uit ons heden en verleden nooit gesmaald op de Hollandsche burgermanachtigheid, zooals POTGIETER en BUSKEN HUET dat deden: uit liefde, zegt men. Niet alleen tot het 16^{de} en 17^{de} Holland ziet hij met gehechtheid op; ook voor „het degelijk ouderwetsche, het welvarende en gemakkelijk rustige, het deftig ondeugende” van onze 18^{de} eeuw heeft hij nooit een hard woord gehad. Hollander van zuiveren bloede, passende in het oude Nut, in TEYLER, en die nergens een zonderlinger figuur zou maken dan in eene luisterrijke hoogmis of eene statige kerkvergadering met allures van gewijldheid; man van de „godzaligheid” en de godsvrucht in het dagelijksch leven, tot in het alledaagsch leven toe; van een ieder zijn eigen weg te laten gaan en van samenwerking, mits in vrijwilligheid; van 'tgeen echt

is, niet aan menschen, hoe wijs ook, nagezegd; van eenvoud zonder plechtigheid, waarheid zonder vertoon. Is dit alles niet echt mennist? Spreekt daarin niet bij DE VRIES zijn menniste bloed mede?

Nu, hij heeft zich daarvoor nooit geschaamd.

En wij, wij rekenen het eene eer voor onze broederschap, dat zij hem een der haren noemen mag. Maar wij denken toch bij zijn portret het eerst aan iets hoogers dan dat; aan 'tgeen hij met nog steeds toenemende innigheid, rijkdom, vastheid, zoo getuigen die hem trouw in zijn arbeid volgen, van God en het Evangelie van Jezus brengt tot menschenzielen; denken vooral dáaraan — met een dankbaar hart.

CRAMER.

STATISTISCH OVERZICHT

van de Doopsgezinde gemeenten in Nederland.

AFKORTINGEN EN TOELICHTINGEN.

ADS = Algemeene Doopsgezinde Sociëteit.	VV = Vereeniging betreffende de Doopsgezinden in de Verstrooiing.
GS = Sociëteit in Groningen en Oost-Friesland.	VW = Vereeniging tot ondersteuning van Doopsgezinde Weezen van onvermogene gemeenten.
RS = Rijper Sociëteit.	VDV = Vereeniging ter behartiging van de Godsdienslige belangen der Doopsgezinden in de Verstrooiing.
VDM = Vereeniging der Mennoniten-Gemeinden im Deutschen Reich.	DZV = Doopsgezinde Zendingsvereeniging.
RA = Ring Akkrum.	AEf = Algemeen Emeritaatsfonds.
RArh = Ring Arnhem.	FEE = Friesch „ (van de Friesche Sociëteit).
RB = „ Bolsward.	FWF = Weduwenfonds der Friesche Sociëteit.
RD = „ Dantumawoude.	GWf. = Groningsch Weduwenfonds.
RHo = „ Noord-Holland, Ooster-afdeeling.	HWf = Noord- en Zuid-Hollandsch Weduwen- en Weezenfonds.
RHw = „ „ „ Wester-afdeeling.	Past. = Pastorie.
RTw = „ Twente.	Rijkstr. = Rijkstraktement.
RZw. = „ Zwolle.	
VLA = Vereeniging tot het aannemen van de plaats van lidmaatschap als plaats van armlastigheid.	
VA = Vereeniging voor de zaak der attestatien.	

De bijzondere instellingen eener gemeente (b. v. Zondagscholen, Bibliotheken, enz.) staan, tenzij het opzettelijk anders er bij is opgegeven, onder leiding van den Leeraar.

Aalsmeer. 671 leden (4 in de verstrooiing, 2 buitenslands), 454 catechisanten. Gemeentetr. f 1600, Pers. Bel. (2). *Past.* — Ds. L. van Cleeff J. J. z., geb. 4 Sept. 1851, Prop. 1876 (Hallum 19 Nov. 1876; Tjalleberd 1882; Aalsmeer 13 Nov. 1887). — *Kerkeraad*: 12 leden benevens den leeraar; Voorz.-Secr: de leeraar; Boekh: W. Keesen W. J. z. en Jac. Klz. Hansen. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatste alleen in zaken van algemeen gemeentebelang). — *Godsdienstig Leesgezelschap* (40 à 50 lezers); *Moisjes-naaigezelschap* (15 leden, Raadsvrouw Wed. D. Maaren-Keesen); *Vereeniging voor de Zending* (met leeskring). — *Herv. Psalmen, Uitgez. Liederen, Leidsche Bundel*. — Begin godsd. oef. 9.30 (z.), 10 (w.). — De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag, Oude- en Nieuwejaar worden gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal — 2 avondgodsdienstoef. (na najaarsavondmaal en Oudejaar). — De gemeente is lid van ADS, RHO, VLA, VV, VW, VDV, DZV, AEF, HWf.

Aardenburg. 76 leden (29 elders), 23 catechisanten. Gemeentetr. f 1500, *Past.* — Ds. G. Hofstede Czn., geb. 19 Aug. 1866, Prop. 1891 (Baard 31 Jan. 1892, Aardenburg 27 Aug. 1893). — *Kerkeraad*: 6 leden benevens den leeraar; Voorz.-Secr: de leeraar; Kerkelijk Ontvanger: J. J. van der Hooff. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters beide voor de keuze van kerkeradsleden en beambten. — *Zondagschool* (43 leerlingen); *Leesbibliotheek*; *Naaivereeniging en Zelfstandige Zangvereeniging*. — *Herv. Psalmen, Evangelische Gezangen en Vervolgbundel der Ev. Gez.* — Begin godsd. oef. 10 uur. — Op ongeregelde tijden worden des Winteravonds godsd. samenkomsten gehouden; voorts des Woensdagsavonds *bijbellezingen*. — Ook de 2e Feestdagen, Hemelvaartsdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd. — Twee maal p. j. Avondmaal. — De gemeente is lid van: ADS, VLA, VA, VW, VDV, AEF, HWf.

Abbekerk (zie *Twisk en Abbekerk*).

Akkrum. 425 leden (70 elders), 192 catechisanten. Gemeentetr. f 1550, Pers. Bel. (2). *Past.* — Ds. D. Kossen, geb. 21 April 1865, Prop. 1890 (Helder 18 Jan. 1891; 's Gravenhage 1895; Akkrum 9 Jan. 1898). — *Kerkeraad*: 6 diakenen met 2 boekhouders en den leeraar als Secr. met adv. stem. — Voorz.: F. P. Onverwacht; Boekh.: O. Jansma (gem.) en F. H. de Jong (diac.). — *Commissie* van 3 zusters voor het toezicht op 't onderhoud en de reinheid van kerk en meubilair. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Zangvereeniging* (Ds. Kossen voorz.; P. v. d. Meulen dir.).

— *Leidsche Bundel*. — Begin godsd.oef. 9 (z.) 9.30 (w.), — in Nov., Dec. en Jan. 2 maal p. mnd. avondgodsdienst.oef. Ook de 2e Feestdagen, Hemelvaartsdag, Oude- en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal. — De gemeente is lid van ADS, RA, VW, FEF, FWf.

Alkmaar. 435 leden (105 elders), 115 catechisanten. Gemeentetr. f 1250; Rijkstr. f 400; Honorarium voor 't onderwijs aan de cadetten f 50. — Ds. P. J. Glasz, geb. 17 Augs. 1869, Prop. 1896 (Rottevalle 15 Nov. 1896; Alkmaar 5 Juni 1898). — *Kerkeraad*: 7 leden; de leeraar heeft adv. stem in den kerkeraad. Voorz. J. de Lange JCzn.; Secr. J. Burgers; Boekh: J. van Dort. — Gemeente- en Diaconie-administratie gescheiden. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — Godsdienstige liederen (N.P.B.). — Begin Godsd.oef. 10 (z.) 10.30 (w.) De 2e Feestdagen en Hemelvaartsdag worden niet, 't Oudejaar en de Hervormingsdag wel kerkelijk gevierd (de laatste in jaarbeurten met de Ev. Luth. en de Remonstr. Gem.). — Eens p. j. Avondmaal. — De gemeente is lid van ADS, RS, RHw, VLA, VA, VV, VW, VDV, DZV, Aef, HWf.

Almeloo. 124 leden (36 elders), 16 catechisanten. Gemeentetr. f 2000. — Ds. W. J. van Douwen, geb. 13 April 1846, Prop. 1870 (Borne 4 Juni 1871; de Rijp 1874; Bolsward 1887; Almeloo 2 Oct. 1892). — *Kerkeraad*: 3 leden; Voorz.-Boekh: B. Gorter; Secr. E. B. B. ten Cate; de leeraar heeft adv. stem. — *Financiële Commissie* (2 leden). — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Hervormde Psalmen, Uitgez. Liederen, Evangel. Gez.* — Begin godsd.oef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. — Eens p. j. Avondmaal. — De gemeente is lid van RTw, VDV, Aef, HWf.

Ameland (zie Ballum, Hollum, Nes).

Amsterdam. 5207 leden (948 elders), 1500 catechisanten. Gemeentetr. f 4000 en ± f 500 emolumenten. Ds. W. J. Leendertz, geb. 26 Nov. 1850, Prop. 1875. (Wormer en Jisp 21 Nov. 1875; Ouddorp 1878; Veenwouden 1881; de Rijp 1888; Amsterdam 5 Oct. 1890). Ds. P. Feenstra, geb. 18 Oct. 1850, Prop. 1872 (Witmarsum 16 Maart 1873; Nijmegen 1881; Amsterdam 10 Mei 1891). Ds. I. H. Boeke, geb. 28 Dec. 1846, Prop. 1870 (Zijldijk 13 Nov. 1870; Hengeloo 1872; Wormerveer Z. 1875; Huizen-Hilversum 1885; Amsterdam 1 Oct. 1893). Dr. A. K. Kuiper, geb. 20 Sept. 1864, Prop. 1889 (Rottevalle 5 Jan. 1890; Warga 1895; Wormerveer 1899; Amsterdam 15 Sept. 1901). *Kerkeraad*: 20 leden benevens de leeraren. Voorz. Ds. Feenstra of Ds. W. J. Leendertz (om de maand), Secr. Ds. J. H. Boeke. Bij beroeping van leeraren *een dubbele*

kerkeraad. — *Stemrecht*: Leeraren worden gekozen door Broeders en Zusters, diakenen alleen door de Broeders. — *Wijkverpleging* (dir. Mej. J. A. van der Veen en 2 pleegzusters). 30 *Wijkzusters en Wijkbroeders*, waarvoor de stad verdeeld is in 6 wijken. 5 *Diakonessen* door den kerkeraad benoemd op voordracht van Diakonessen. Twee hofjes voor oude vrouwen onder beheer der diaconie (*Rijpenhofje*, Rozengr. 120—134 en 't *Nieuwe of Zonsche Hofje* (Prinsengr. 157—167 en 171). *Collegiantenwoeshuis „de Oranjeappel”*. *Vrouwen-Hulpvereniging* (Zending. Voorz. Mevr. E. Kuiper-Hovens Gréve). 2e *Vrouwen-Hulpvereniging* (Voorz.-Secr: Mej. A. Veenstra). Het „*Kleine Kransje*” (Voorz: Mej. J. Oepts). „*t Kransje de Talenten*” (Voorz. Mej. C. L. Middelhoff). — *Godsdienstonderwijzers*: J. Knipscheer, Mej. A. Veenstra en Mej. J. F. D. Mossel. — *Psalmen „Laus Deo”, 1e en 2e Amst. Bundel*. — Begin der godsd.oef. in de kerk op 't Singel 452 of Heerengracht 431 te 10 uur; in de hulperk (gebouw „Luther”) N. Heerengracht 119 te 10.30. — Ook de 2e feestdagen, Hemelvaartsdag, Oude- en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd. Avonddiensten alleen met de Doopsbediening, ter Voorbereiding en Dankzegging na 't Avondmaal, op Goeden Vrijdag, op den 1en Paasch- en Kerstdag en op Oudejaarsavond. Des Zondags beginnen deze diensten te 6 uur, op werkdagen te 7 uur. — Driemaal p.j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, Rho, VW, VDV, DZV, AEF en HWf. Eenige leden der gemeente hebben zich vereenigd tot de *Vereeniging tot handhaving van Gods onfeilbaar Woord in de Doopges. Gem. te Amsterdam* en vergaderen om de veertien dagen in 't Lokaal „Eensgezindheid” te 10 uur; een enkele maal ook des avonds te 7 uur; Voorganger: Ds. C. P. van Eeghen, geb. 19 Juni 1853; Prop. 1881. (Medemblik 5 Maart 1882; Aardenburg 1883; Emeritus en te Amsterdam gevestigd in 1892). Bij de godsdienst.oef. worden de *Herv. Psalmen* en de *1e en 2e Amst. Bundel* gebruikt. De vereeniging heeft 13 *Zondagscholen* met 8 onderw. en 200 leerl. en eene *Kinderzendingsvereeniging „de kleine Medearbeider”* welke onder denzelfden titel een geillustreerd Doopsgezind maandblad voor Uit- en Inwendige Zending uitgeeft (oplage ruim 500 ex.).

St. Anna- en St. Jacobiparochie. 60 leden (5 elders), 34 catechisanten. Gemeentetr. f 1200. Pers. Bel. (2) en *Past.* — Ds. A. M. Cramer, geb. 24 Sept. 1876, Prop. 1900 (St. Anna Parochie 21 Juli 1901). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar; Voorz: de leeraar; Secr: J. Winters Jzn; Boekh: R. Schuiling. — *Stemrecht*: de Broeders (de Zusters stemmen alleen bij de beroeping van een predikant mede). — *Hervormde Psalmen, Grootte Bundel, Vervolgbundel Ee. Gez.* Begin godsdienst.oef. 9.30. De 2e Feestdagen worden niet kerkelijk gevierd. Van Oude- en Nieuwejaar telkens een van beide; de viering van den Hemelvaartsdag is facultatief gesteld. Minstens ééns per jaar Avondmaal. Na de opening van den N. F. Locaal-

spoorweg naar St. Jacobi-parochie zal eene proef worden genomen met winteravondgodsdienstoefeningen in dit dorp. Het gehoor te St. A. P. bestaat meerendeels uit niet-Doopsgezinden.

Apeldoorn. 92 leden, 42 catechisanten. Gemeentetr. f 1200. Ds. J. P. van der Vegte, geb. 23 Febr. 1841, Prop. 1866 (Z. Zijpe 9 Dec. 1866; Warga 1868; Krommenie 1874; Helder 1880; Blokzijl 1888; Apeldoorn 23 Aug. 1896). *Kerkeraad*: 6 leden (tot wie — niet ambtshalve — ook de leeraar behoort). Voorz. Ds. J. P. van der Vegte; Secr. P. Persijn; Boekh. J. P. J. Roelants. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Doopsgezinde Liederen, Godsd. Liederen* (N.P.B.). Begin godsdienstoef. 10.30. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (tweemaal als er ook in 't najaar doop is). De gemeente is lid van RArnh, DZV, HWf.

Appelsa. 7 leden. Geene catechisanten. Boekh. W. A. van der Sluis.

Arnhem. 440 leden (140 elders), 115 catechisanten. Gemeentetr. f 2500. Ds. G. J. Wuite Jzn, geb. 16 Juli 1874, Prop. 1899 (Stavoren 22 Oct. 1899; Arnhem 12 Jan. 1902). — *Kerkeraad*: 6 leden benevens den leeraar. Voorz. G. Wieringa; Secr. de leeraar; Boekh. I. H. Persijn en W. A. Pull. — *Stemrecht*: Broeders; de Zusters stemmen alleen bij de beroeping van een predikant mede. — *Godsd. Liederen* (N.P.B.). Begin godsdienstoef. 10.30. — De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. Eénmaal p. j. Avondmaal. — *Zangkoor* (dir. de organist). — De gemeente is lid van RArnh, VLA, VA, VW, DZV, AEf, HWf.

Assen. 45 leden (5 elders), 25 catechisanten. Gemeentetr. f 350 en reiskosten. Voor den Predikdienst enz. gecombineerd met Meppel, (*zie aldaar*). — *Kerkeraad*: 7 leden; bovendien de leeraar met adv. stem. Voorz. G. P. Cool; Secr. L. Hansma; Boekh. T. Boonstra. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen en Doopsgez. Liederen*. De godsdienstoef. (om de 14 dagen in 't Nutsgebouw) beginnen te 10 uur. Een enkele maal — op onbepaalde tijden — avonddienst. Alleen de 2e feestdagen worden kerkelijk gevierd. Geen Avondmaal.

Baard. 95 leden (14 buitenslands, 2 in de verstrooiing), 35 catechisanten. Gemeentetr. f 1350; Pers. Bel. *Past.* — Ds. R. Schuurisma, geb. 28 Dec. 1870, Prop. 1897 (Den Horn 24 Oct. 1897; Baard 6 April 1902). — *Kerkeraad*: 6 leden benevens den leeraar; Voorz. G. S. van der Hem, Secr. de leeraar. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Leesbibliotheek.* —

Herv. Psalmen, Grootte Bundel, Vervolg. Ev. Gez. — Begin godsdiensttoef. 9 (z.) 9.30 (w.). De 2e Feestdagen, Hemelvaartsdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal. — De gemeente is lid van RB, DZV, FEF, FWf.

Balk. 83 leden (16 elders), 22 catechisanten. Gemeentetr. f1500 en f100 pers. toelage. Pers. Bel. (2) *Past. Vacant.* — *Kerkeraad:* 6 leden (3 oudsten, 3 diakenen); Voorz.-Secr: J. K. van Hout; Boekh: A. H. de Vries. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een predikant), *diakenen* worden gekozen bij vrije stemming, *oudsten* uit een drietal door den Kerkeraad aangeboden. — *Herv. Psalmen, Uitgez. Liederen.* Begin godsdiensttoef. 9.30. Ook de 2e feestdagen, Hemelvaartsdag Oude- en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal. De gemeente is lid van RB, DZV, FEF, FWf.

Ballum (op Ameland) 45 leden (1 elders) 25 catechisanten. — De gemeente wordt bediend door de leeraren van *Hollum* en *Nes* en draagt niet aan 't salaris bij. — *Kerkeraad:* 2 leden benevens de leeraren. Voorz.-Secr: de leeraar van Hollum of van Nes, bij jaarbeurten. Boekh: J. B. Bakker. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Zondagschool* (15 leerlingen, hoofd B. Manje), *Zangvereeniging* (dir. H. Bos). — *Herv. Psalmen, Evang. Gezangen.* Om de veertien dagen en op de groote feestdagen (eerste dagen) godsdienst-oefening; begin 9 (z.) 9.30 (w.). Eens per jaar Avondmaal. Geen orgel. Toen in 1881 de Ver. Doopsg. Gem. van Ameland werd gesplitst in 3 zelfstandige gemeenten, verbonden die van Hollum en Nes zich bij contract, te zullen voorzien in den predikdienst en het godsdienstonderwijs te Ballum en om in geval van behoefte, ook geldelijken bijstand te verleen. Jaarlijks worden de rekeningen van Ballum nagezien door de kerkeraden van Hollum en Nes. — De gemeente is lid van RD, VLA, DZV, FEF, FWf, HWf.

Barsingerhorn c. a. (Kerken te *Barsingerhorn* en *de Kreil*). 437 leden (20 in de verstrooiing, 9 buitenslands), 58 catechisanten. Gemeentetr. f1900 en f100 voor rijden, Pers. Bel. (2). *Past.* — Ds. J. Kooiman, geb. 18 Jan. 1865, Prop. 1890 (Oudebiltzyl 11 Jan. 1891; Barsingerhorn 16 April 1893). — *Kerkeraad:* 6 leden benevens den leeraar. Voorz.-Secr: de leeraar. Tot het nazien der rekening van ontvangsten en uitgaven wordt jaarlijks eene commissie van 2 leden door de gemeente gekozen. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Evang. Gezangen, Vervolg. bundel Ev. Gez.*; begin der godsdienstoefeningen 9.30. Alleen de eerste feestdagen en Oudejaar worden kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. — Catechisaties te Barsingerhorn, Schagen en Wieringerwaard (de Kreil). — De gemeente is lid van ADS, RS, RHw, VA, VV, AEF, HWf.

Beemster (voorh. Beemster en Oosthuizen). 267 leden (39 in de verstrooiing, 1 in Amerika), 23 catechisanten. Gemeentetr. f 1700. *Past.* — Ds. P. A. Vis, geb. 7 Mei 1865, Prop. 1889 (Witmarsum en Pingjum 19 Januari 1890, Beemster 19 Juni 1891). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar (deze heeft alleen in armenzorgaangelegenheden geene stem). Voorz.-Secr: de leeraar; Boekh: C. Fok. — *Eene Commissie van Bijstand* (30 leden) beslist in zaken, waarin de kerkeraad niet op eigene verantwoordelijkheid wil handelen en maakt bij beroepingen het tal op. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Zondagschool* (in gemeenschap met andere Protestanten). *Herv. Psalmen, Doopsgez. Liederen (Haarlemsche Bundel)*. — Begin der godsdiensttoef. 9.30. — Geene winteravondgodsdiensttoef, de tweede feestdagen worden gewoonlijk niet gevierd, hoewel ze nooit zijn afgeschaff, Goede Vrijdag en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd. — Tweemaal p. j. Avondmaal. — De gemeente is lid van ADS, RS, RHo, DZV, AEF, HWf.

Beerta (zie Midwolde).

Berlikum. 56 leden, (1 elders), 47 catechisanten. Gemeentetr. f 1150. Pers. Bel. (2) *Past.* Ds. L. Reinders, geb. 27 Nov. 1870, Prop. 1896 (Berlikum 10 Jan. 1897). — *Kerkeraad*: 4 benevens den leeraar. Voorz.-Secr: de leeraar; Boekh: D. Braaksma. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. *Zondagschool* — *Herv. Psalmen, Groote Bundel, Vervolg. Ev. Gez.* — Begin godsdiensttoef. 9.30. — De gemeente is lid van RD, VLA, VA, FEF en FWf.

Beverwijk. 154 leden (1 in de verstrooiing, 1 in Zwitserland) 36 catechisanten. Gemeentetr. f 2000 en f 400 pers. toel. Pers. Bel. (2). *Past.* — Ds. J. Sepp, geb. 12 Sept. 1847, Prop. 1870. (Witmarsum en Pingjum 4 Juni 1871, Beverwijk 9 Maart 1873). — *Kerkeraad*: 6 leden benevens den leeraar, Voorz: M. Teer, Secr: de leeraar, Boekh: P. Schuckink Kool. *Commissie van Bijstand tot 't nazien der rekening* (3 leden). — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (ook bedeeiden) — *Leidsche Psalmen, Leidsche Bundel en 2e Amst. Bundel*. — Begin godsdiensttoef. 10 uur. — de 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden niet kerkelijk gevierd, wel Goede Vrijdag en Oudejaar (beide te 6.30 's av.). — Tweemaal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, RHw, VLA, VA, VV, AEF, HWf.

Blija (zie Holwerd).

Blokkzijl. 149 leden (14 in naburige gemeenten, 30 elders), 32 catechisanten. Gemeentetr. f 1550, Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. J. W. van Stuyvenberg,

geb. 18 Dec. 1868, Prop. 1895 (O. en W. Grafdijk 1 Dec. 1895; Blokzijl 5 Sept. 1897). — *Kerkeraad*: zes diakenen, Boekhouder en Secr. (Boekh. en Secr. worden jaarlijks door den Kerkeraad uit de Broeders-lidmaten gekozen en zijn herkiesbaar, de leeraar heeft adv. Stem). Voorz: (wordt voor 3 maanden gekozen en is herkiesbaar) B. Room; Boekh: B. Loos Jzn; Secr: Ds. J. W. van Stuyvenberg. — College van 4 *diakonessen* of *buitenmoeders*. *Stemrecht*: Broeders. — *Zondagschool* (in vereeniging met de Herv.; bestuurd en geleid door de beide predikanten, een onderwijzer en 3 onderwijzeressen, 150 leerlingen, waarvan 30 Doopsg.). — *Herv. Psalmen, Doopsgez. Lieder*en (Haarl. *Bundel*). — Begin godsdienstoeft. 9.30 (z.) 10 (w.). — Half Nov. tot einde Febr. avondgodsdienstoeft. des Zondags om de 14 d. te 5 uur. Ook de 2e feestdagen enz. worden kerkelijk gevierd. Nieuwejaar op den eerstvolgenden Zondag. — 2 maal p. j. Avondmaal. — *Weeshuis*. De gemeente is lid van ADS, RZw, VLA, VA, VV, VW, DZV, AEF, HWf.

Bolsward. 232 leden (3 in de verstrooiing, 1 buitenslands), 79 catechisanten. Gemeentetr. f 1700. *Past.* — Ds. J. Pottinga Hzn., geb. 6 Sept. 1846, Prop. 1871 (Noordhorn 26 Nov. 1871; Hindelopen 1874; IJlst 1878; Irnsum 1880; Joure 1886; Hoorn 1890; Bolsward 2 Juli 1893). — *Kerkeraad*: 6 leden benevens den leeraar. Voorz: W. v. d. Meulen; Secr: de leeraar. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Groot*e *Bundel*. — Begin godsdienstoeft. 9.45. — Behalve de 1e feestdagen worden de 2e Kerstdag, Oudejaar, Goede Vrijdag en Hemelvaartsdag kerkelijk gevierd. — Enkele avonddiensten te 5.15. Tweemaal p. j. Avondmaal. — Aan de gem. is verbonden de „Doopsgezinde Instelling van Weldadigheid”. De kerkeraad beheert haar en is rekenplichtig aan eene commissie van 5 leden, jaarlijks uit en door de Broeders-lidmaten te kiezen. — De gem. is lid van RB, VLA, VA, DZV, FEF, FWf.

Borne. 70 leden (16 elders), 6 catechisanten. Gemeentetr. f 1175, Rijkstr. f 300. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. J. B. du Buy, geb. 13 Febr. 1870, Prop. 1893 (Nes op Ameland 12 Mei 1895; Borne 14 Sept. 1902). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar. Voorz: Jan Hulshoff, Secr: de leeraar. Afzonderlijke gemeentelijke en diakonale geldmiddelen. *Brede kerkeraad* (bestaande uit oud-leden van den kerkeraad). — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, 1e en 2e Remonstr. Bundel*. Begin godsdienstoeft. 10 uur. — 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RTw, VW, VDV, AEF, HWf.

Bovenknijpe. 175 leden (10 elders), 50 catechisanten. Gemeentetr. f 1400, Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. P. H. Veen Jr., geb. 20 Aug. 1867, Prop. 1893 (Bovenknijpe 26 Nov. 1893). — *Kerkeraad*: 8 leden benevens den leeraar.

Voorz.-Secr: de leeraar. — Kerkvoogdij en Diaconie gescheiden. Boekh: M. B. de Vries (gem.) H. A. Siebenga Azn (diac.). — Bij beroeping een groote kerkeraad door toevoeging van 6 buitengewone leden. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters — *Leesbibliotheek*. — *Herv. Psalmen, Leidsche Bundel*. — Begin godsdiensttoef. 9.30. — Ook de 2e feestdagen (behalve de 2e Pinksterdag) Hemelvaartsdag, Oude- en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd. — Tweemaal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RA, VLA, VA, VW, VDV, DZV, FEF, FWF.

Breda. 51 leden (7 elders), 21 catechisanten. Gemeentetr. f 450. Honor. voor 't catechiseeren met Cadetten f 20. — Voor predikdienst enz. gecombineerd met Dordrecht (zie aldaar). — *Kerkeraad*: 3 leden benevens den leeraar; Voorz: J. H. A. Modderman, Secr: de leeraar, Boekh: P. B. Nieuwenhuys. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Godsd. Liederen (N.P.B.)*. Eens per maand en op de 2e feestdagen 10 uur godsdiensttoef. in de Ev. Luth. kerk. Eens per jaar a/d avond v/d doop Avondmaal. — De gemeente is lid van de Zwolsche Ver., AEF, HWf.

Broek op Langendijk (voorheen Lange- en Koedijk). 112 leden (4 in de verstrooiing, 15 in niet-Langedijker gemeenten), 36 catechisanten. Gemeentetr. f 1000, Rijkstr. f 300; Pers. Bel. (3). *Past. Vacant*. — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar. Voorz.-Secr: de leeraar (tijdelijk de Boekh.); Boekh: W. A. van Bommel. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters — *Bibliotheek*, catechisaties te Broek op L. en te Oudkarspel — *Herv. Psalmen, 1e en 2e Remonstr. Bundel*. Begin godsdiensttoef. 9.30. — 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RS, RHw, VLA, VA, VV, VDV, VW, DZV, AEF, HWf.

Burg, Waal en Oosterend op Tessel. (Ver. Gem. van Vlamingen en Waterlanders). 703 leden (19 elders), 198 catechisanten. Gemeentetr. f 1800 en f 200 pers. toel. Pers. Bel. (2). *Past.* — Ds. R. Kuperus, geb. 21 Sept. 1850, Prop. 1878 (Baard 23 Maart 1879, St. Anna Parochie en Berlikum 1882; Ytens 1884; Burg enz. 17 Nov. 1889). — *Kerkeraad*: 10 leden benevens den leeraar (Burg vier, Waal en Oosterend elk 2 diakenen). Voorz-Boekh: D. Bakker Pzn., Secr: de leeraar. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatste alleen bij predikantsverkiezing). — *Herv. Psalmen, Uitgez. Liederen, Godsd. Liederen (N.P.B.)* (de laatstgenoemde bundel alleen te Burg). Begin der godsdiensttoef. 10 uur — Sept. tot April om de 3 weken te Burg avonddienst te 6.30. 2e feestdagen en Oudejaar worden kerkelijk gevierd, Hemelvaart en Nieuwejaar *niet*. Eens per jaar in ieder der 3 dorpen Avondmaal. In elk der 3 dorpen een kerkgebouw. — De gemeente is lid van ADS, RS, RHw, VLA, VA, VW, AEF, HWf.

Dantumawoude. 278 leden (14 elders), 152 catechisanten. Gemeentetr. f 1600, Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. U. J. Reinders, geb. 24 Jan. 1868, Prop. 1896 (Ternaard 17 Jan. 1897; Dantumawoude 15 Oct. 1899). — *Kerkeraad*: 8 leden benevens den leeraar. Voorz.-Secr: de leeraar; Boekh: A. Tj. Annema. Gedurende vacatures worden acht buitengewone leden gekozen die met den gewonen kerkeraad het beroepingswerk leiden. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatsten alleen voor de beroeping van een leeraar) — *Leesbibliotheek*. — *Vierstemmig Zangkoor*, dat den eersten Zondag van elke maand in de kerk optreedt (dir. J. de Groot). — *Leidsche Psalmen en Gezangen*. — Begin godsdiensttoef. 9.30. — Ook de 2e feestdagen, Hemelvaartsdag, Oude- en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd. — Eenmaal p. j. Avondmaal. 's Winters 2 à 3 voorleesavonden. — De gem. is lid van RD, VLA, VW, VDV, DZV, FEF, FWf.

Deventer. 203 leden, 90 catechisanten. Gemeentetr. f 2800, Pers. Bel. (3) *Past.* — Ds. A. H. van Drooge, geb. 4 Oct. 1872, Prop. 1897 (Holwerd en Blija 14 Nov. 1897, Deventer 1901). — *Kerkeraad*: 7 leden. Voorz. Iz. Bussemaker Izn., Secr: H. H. Lugardt. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Godsdienstige Liederen (N.P.B.) en Chr. Kerkgezangen (Haarl. Bundel)* — Begin der godsdiensttoef. 10.30. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, RArnh, VLA, VW, VDV, AEF, HWf.

Dordrecht. 85 leden (19 elders), 26 catechisanten. Gemeentetr. f 1050, Rijkstr. f 200. — Ds. A. J. van Loghum Slaterus, geb. 2 Maart 1868, Prop. 1896 (Tjalleberd, 15 Nov. 1896, Dordrecht 15 Oct. 1899 en Breda 3 Dec. 1899). — *Kerkeraad*: 5 leden, benevens den leeraar; Voorz: G. W. v. d. Bovenkamp; Secr: de leeraar; Boekh: Mevr. Ganstra—van Bente. *Commissie van Bijstand* (3 leden). — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Zangvereniging* (dir. Mej. A. van Hemert). — *Zondagschool* (6 onderwijzeressen, 20 leerlingen). — *Leidsche Bundel*. Begin der godsdiensttoef. 10.30. — Tweede feestdagen, Hemelvaart en Nieuwejaar worden *niet*, Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. Avondmaal op Goeden Vrijdag. — De gem. is lid van Zwolsche Ver., AEF en HWf.

Drachten en Ureterp. 229 leden ($\pm$ 20 elders), 75 catechisanten. Gemeentetr. f 1600, Pers. Bel. (2) *Past.* — Ds. A. van der Wissel, geb. 11 Mei 1862, Prop. 1888 (Tjalleberd 20 Jan. 1889, Drachten en U. 5 Oct. 1890). — *Kerkeraad*: 6 leden benevens den leeraar. Voorz: S. S. Reindersma te Opeinde; Secr: de leeraar; Boekh: L. de Jong te Drachten. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Leesbibliotheek* (bestuurd door eene

commissie uit de leden en 2 diakenen). — *Godsdienstige Liederen* (N.P.B.). Begin der godsdiensttoef. 9.30. — De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. Op enkele Zondavonden (te 6 of 6.30) lezingen. Tweemaal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RA, VLA, VA, VV, FEF, FWf.

Edam. 87 leden, 20 catechisanten. Gemeentetr. f1100 en f50 pers. toel. Rijkstr. f300. *Past.* Ds. A. Sipkema, geb. 13 Oct. 1845, Prop. 1874 (Mensingeweer 6 Dec. 1874; Borne 1881; Edam 18 Nov. 1888). — *Kerkeraad*: 5 leden. Voorz. Boekh: B. J. de Boer JWzn.; Secr: (geen lid) de leeraar. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen*, 1e en 2e *Remonstr. Bundel*. Begin der godsdiensttoef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RS, RHo, VLA, VA, VV, AEF, HWf.

Enkhuizen. 102 leden (24 elders), 27 catechisanten. Gemeentetr. f1150. Ds. H. Bakels, geb. 25 Juli 1871, Prop. 1895 (Warns 12 Jan. 1896, Enkhuizen 5 Mei 1901). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar. Voorzitter-Boekh: C. de Wit; Secr: F. de Wit Sr. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen*, *Groote Bundel* en *Godsd. Liederen* (N.P.B.). — Begin der godsdiensttoef. 10 uur. De tweede feestdagen, Hemelvaartsdag, Oude- en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RS, RHo, VLA, VA, VV, VW, VDV, AEF, HWf.

Enschede. 200 leden (25 elders), 50 catechisanten. Gemeentetr. f1800 en vergoeding van woninghuur. Ds. P. B. Westerdijk, geb. 19 Sept. 1869, Prop. 1892 (Dantumawoude 27 Nov. 1892, Enschede 26 Maart 1899). — *Kerkeraad*: 3 leden met den leeraar als adviseerend lid. Gemeentebeheer en armverzorging zijn gescheiden. Voorz: H. J. Blijdenstein WJzn.; Secr: de leeraar. Jaarlijks wordt door de Broeders eene commissie verkozen tot het nazien der rekening. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatsten evenals de bedeelden alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Godsdienstige Liederen*. Begin der godsdiensttoef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden kerkelijk niet gevierd. Avondmaal op Goeden Vrijdag. — De gem. is lid van ADS, RTw, VW, AEF, HWf.

Franeke. 159 leden (12 elders), 60 catechisanten. Gemeentetr. f1350 + f50 voor belastingen. *Past.* Ds. M. Honigh, geb. 20 Maart 1871, Prop. 1896 (Uithuizen 31 Jan. 1897; Franeke 25 Nov. 1900). — *Kerkeraad*: 6 leden benevens den leeraar. Voorz: J. Hoogendijk; Secr: de leeraar; Boekh: D. Fontein. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. Leden die van elders met att. zijn opgenomen eerst na 6 maanden lidmaatschap. —

Mannenvereniging, waarin om de 14 dagen maatschappelijke, zedelijke en godsdienstige vraagstukken besproken worden. — *Leidsche Psalmen en Gezangen*. Begin der godsdiensttoef. 9.30. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Oudejaar worden *niet*, Nieuwejaar *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RB, VLA, VA, VDV, FEF, FWF.

Giethoorn. 490 leden (35 elders), 175 catechisanten. Gemeentetr. f1700 en f25 voor Pers. Bel. *Past.* Ds. H. Schuurmans Jzn., geb. 17 Febr., 1867. Prop. 1893 (Giethoorn 7 Jan. 1894). — *Kerkeraad*: 10 leden benevens den leeraar; Boekh: G. R. Bakker. — *Stemrecht*: de Broeders. — *Hervormde Psalmen. Grootte Bundel*. — Begin der Godsdiensttoef. 10 uur. Geen orgel. — *Bibliotheek, Weduonfonds*. — De gem. is lid van RZw, VLA, VA, VV, VDV, AEF, HWf.

Goes (voor den Predikdienst enz. gecombineerd met Vlissingen), 50 leden, 24 catechisanten. Gemeentetr. f725. Ds. S. Spaans, geb. 9 Nov. 1873, Prop. 1898 (Goes 15 Jan. 1899, Vlissingen 8 Jan. 1899). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar. Voorz: A. R. Breetvelt; Secr: de leeraar; Boekh: A. E. Janssen. — *Godsdienstige Liederen (N.P.B.)*. Begin der godsdiensttoef. 10 uur. — De gem. is lid van VDV, HWf.

Gorredijk en Lippenhuizen. 150 leden, 50 catechisanten. Gemeentetr. f1500. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. J. G. Appeldoorn, geb. 12 Nov. 1862, Prop. 1888 (Gorredijk 27 Jan. 1889). — *Kerkeraad*: 8 leden benevens den leeraar als Voorz. en Secr.; Boekh: E. U. Veenland te Lippenhuizen en P. de Oude. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Uitgez. Liederen*. Begin der godsdiensttoef. te 9.30. In Gorredijk soms avondgodsdiensttoef. De 2e Paaschdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RA, VLA, VA, FEF, FWF.

Graft (Noordeind van). 74 leden (2 elders), 10 catechisanten. Gemeentetr. f800. Rijkstr. f400. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. J. H. van Giessen, geb. 3 Nov. 1872, Prop. 1899 (Graft 4 Febr. 1900). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar als Voorz. en Secr. met adv. stem. Boekh: Jb. Prins. — *Stemrecht*: Broeders. Bij de beroeping van een leeraar wordt de Kerkeraad bijgestaan door eene Commissie van 5 leden, ook door de Broeders gekozen. — *Herv. Psalmen en Leidsche Bundel*. Begin der godsdiensttoef. 10 uur. Enkele winteravondgodsdiensttoef. te 7 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RS, Rho, VLA, VA, VW, VDV, AEF, HWf.

Graftdijk (Oost- voor Predikdienst enz. gecombineerd met **West-Graftdijk**). 34 leden, 4 catechisanten. Gemeentetr. f 750. Pastorie in gemeenschappelijk bezit. Ds. R. J. Taekema de Stoppelaar, geb. 1873, Prop. 1899 (te O.- en W.-Graftdijk eerst proponent in Commissie, 25 Nov. 1900 definitief beroepen). — *Kerkeraad*: 3 leden benevens den leeraar als Secr.; Voorz.-Boekh: J. van Tiel. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Chr. Kerkgezangen (Oude Haarl. Bundel)*. Om de 14 dagen godsdiensttoef. te 9.30 (z.), 10 (w.). — De gem. is lid van RS, RHw, VLA, VA, VV, VW, DZV, AEF, HWf.

Graftdijk (West- zie Oost-Graftdijk). 36 leden, 7 catechisanten. Gemeentetr. f 650. (*Past.* in gemeenschappelijk bezit). — *Kerkeraad*: 3 leden benevens den leeraar als Secretaris; Voorz.-Boekh: W. Koppen. — *Stemrecht*: Broeders. — Godsdienstoefeningen evenals te Oost-graftdijk. — De gem. is lid van RS, RHw, VLA, VA, VV, DZV, AEF, HWf.

's Gravenhage. 978 leden (waarvan te 's Gravenhage en Scheveningen 750; in naburige gemeenten 58; in de verstrooiing 109; in Oost-Indië 37; in 't buitenland 24), 218 catechisanten. Gemeentetr. f 3000 en f 500 pers. toel. Ds. S. Lulofs, geb. 23 Jan. 1849, Prop. 1872 (Broek op Langendijk 1 Dec. 1872; Winterswijk 1875; Koog en Zandijk 1877; Deventer 1889; 's Gravenhage 5 Mei 1901). — *Kerkeraad*: 10 leden benevens den leeraar met adviseerende stem. Voorz: H. M. de Vries; Secr: B. A. Fellingia; Boekh: G. de Vos. — *Commissie van Bijstand* (5 leden. Voorz: E. Douwes Dekker). — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Naaivereniging*. (20 leden. Voorz: Mej. M. H. de Vries). — *Bibliotheek*. — *Hervormde Psalmen, 1e Bundel bestaande uit Ev. Gezangen, Vervolg, Ev. Gez.; 2e Bundel, bestaande uit Godsdienstige Liederen (N.P.B.) en Doopsgez. Liederen*. Begin der godsdiensttoef. 10.30. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Oudejaarsavond (6.30) *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (Goeden Vrijdag te 6.30). — De gem. is lid van ADS, VLA, VW, VDV, DZV, AEF, HWf.

Grüpskerk (zie Pieterzijl).

Groningen (Vereenigde Doopsgezinde Gemeente). 1004 leden (15 elders), 187 catechisanten. Gemeentetr. f 2500 en f 1000 pers. toel. Ds. Jb. van Gilse, geb. 25 Jan. 1836, Prop. 1860 (Zaandam W. 27 Jan. 1861; Groningen 27 Febr. 1870). — *Kerkeraad*: 9 leden, benevens den leeraar, die Secr. is en adv. stem heeft; Voorz: G. Mesdag; Boekh: G. Mesdag (Kerkefonds); W. J. J. Frijling (diaconiefonds); G. Mensinga (Weeshuisfonds). Gemeentebeheer en armverzorging zijn gescheiden. — 2 Diakonessen. — *Stemrecht*:

Broeders en Zusters (de laatsten alleen in zaken die den Eeredienst betreffen. Bedeelden zijn uitgesloten. Geneeskundige hulp wordt daarbij niet als alimentatie beschouwd). — *Leidsche Bundel*. Begin der godsdiensttoef. 10.30. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd. Oudejaarsavond *wel*. 2 maal p. j. Avondmaal. — *Weeshuis* (onder de voogdij van eene commissie uit den kerkeraad (3 leden). — *Gasthuis* (oude mannen- en vrouwenhuis, onder voogdij van 5 leden per gemeente; Boekh: L. van Giffen). — De gem. is lid van ADS, GS, VW, VDV, AElf, GWF.

Grouw. 411 leden (41 elders), 174 catechisanten. Gemeentetr. f 1600. Pers. Bel. (2) *Past.* — Ds. A. van Gulik, geb. 17 Aug. 1838, Prop. 1863, (Giethoorn 18 Oct. 1863, Grouw 2 Dec. 1866). — *Kerkeraad*: 6 leden benevens den leeraar. Voorz: H. W. van der Ploeg Jr.; Boekh: T. B. Haites; Secr: de leeraar. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters — *Herv. Psalmen, Groote Bundel*. Begin der godsdiensttoef. 9.30. 's Winters 6 à 7 avondgodsdienst oefeningen te 5 uur. De tweede feestdagen, Oude- en Nieuwejaar worden *wel*, Hemelvaartsdag *niet* kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RA, VLA, VDV, FEF, FWF.

Haarlem. 2451 leden (450 elders), 800 catechisanten. Gemeentetr. f 4000 + f 500 pers. toel. Ds. J^o. de Vries, geb. 17 Juni 1838, Prop. 1861 (Noordeind van Graft 1 Juni 1862; Krommenie 1865; Wormerveer Zuid 1870; Haarlem 4 Aug. 1872). — Dr. H. I. Elhorst, geb. 29 Oct. 1861, Prop. 1886 (Insum 16 Jan. 1887; Arnhem 1888; 's Gravenhage 1898; Haarlem 18 Nov. 1900). — Ds. B. P. Plantenga, geb. 15 Dec. 1865, Prop. 1892 (Meppel 26 Febr. 1893; Wormerveer Zuid 1897; Arnhem 1898; Haarlem 29 Sept. 1900). — *Kerkeraad*: 12 leden benevens de leeraren. De emeriti-leeraren hebben bovendien zitting en adv. stem. Gemeente- en Armverzorging zijn gescheiden. Kerkeraad en Groote Kerkeraad: Voorz: Dr. H. I. Elhorst; Secr: Ds. B. P. Plantenga; Boekh: C. Visser; Diakenen: Voorz: Dr. J. Timmer; Secr: Dr. H. O. de Jong; Boekh: D. Visser. De Groote Kerkeraad, bestaande uit de leeraren (ook de Emeriti met volledig stemrecht) en de dienstdoende en rustende diakenen behandelen alle belangrijke zaken zooals beroepsaangelegenheden, diakenverkiezingen, nieuwe instellingen, enz. — *Stemrecht*: bestaat niet. — *Zondagschool* of *Kinderkerk* (onder leiding van J. Rijnenburg godsdienstonderw.). *Weeshuis*, *Armhuiz*, 2 *Lagere Scholen* (Hoofden: H. J. Overbeek, W. Swart). *Ziekenverpleging* (Gem.-Zuster: Mej. C. C. Salm. Voorz: Ds. J^o. de Vries). *Polykliniek*. *Doopsgezind Zangkoor* (120 leden, Voorz: E. Liera, Secr: Ed. A. van Bilderbeek, Jordenstr. 46 bij wien soortgelijke vereenigingen inzage kunnen erlangen van de aanzienlijke Muziekbibliotheek; dir: J. de Nobel). — *Doopsgezinde*

Liederen (Uitgave van Joh. Müller, Amsterdam) en *Christelijke Gezangen* (Nieuwe Lutherse Bundel, Brandt en Zoon, Amsterdam) vormen den nieuwsten *Haarlemschen Bundel*. Begin der godsdienstoeft. 10 uur. Nov. tot en met Febr. en verder tot voorbereiding en dankzegging voor 't Avondmaal, op Goeden Vrijdag en Oudejaar avonddiensten: de gewone 6; de buitengewone (Oudejaar b.v.) te 7 uur. Driemaal p. j. Avondmaal ('t Zomeravondmaal zonder voorbereiding en dankzegging.) — De gemeente is Besturende gemeente van de de Ver. van Doopsgez. Gem. en zetel van de Ver. voor Doopsg. Weezen. De gem. is lid van ADS, RHw, VLA, VA, VV, VW, VDV, DZV, HWF.

Hallum. 74 leden (7 elders), 51 catechisanten. Gemeentetr. f 1100. Rijkstr. f 300. *Past.* Ds. S. Wartena, geb. 27 Juli 1843, Prop. 1868 (Wolvega 1 Nov. 1868; Rottevalle 1873; Knijpe 1880; Workum 1884; Akkrum 1886; Hallum 21 Maart 1897). — *Kerkeraad*: 5 leden benevens den leeraar met advis. stem. Voorz.-Seer: de leeraar; Boekh: C. J. Meekma. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters — *Herv. Psalmen, Grootte en Kleine Bundel, Evang. Gez.* Begin der godsdienstoeft. 9.30. — Een paar malen winteravondgodsdienstoeft. Oudejaarsavond wordt kerkelijk gevierd, de 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar *niet*. Tweemaal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RD, VDV, FEF, FWF.

Harlingen. 580 leden (90 elders), 150 catechisanten. Gemeentr. f 2800. Ds. J. W. van der Linden, geb. 21 Dec. 1846, Prop. 1870 (Krommenie 16 Oct. 1870; Barsingerhorn 1873; Hoorn 1883; Harlingen 9 Nov. 1884). — *Kerkeraad*: 20 leden benevens den leeraar. Gemeente- en Armverzorging zijn gescheiden. Voorz.: J. van Hulst Jzn.; Seer: de leeraar; Boekh: L. Hannema. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Zangschool*. — *Godsdienstige Liederen* (N.P.B.). Begin der godsdienstoeft. 10 uur. Avonddiensten bij Doop, Avondmaal en Oudejaarsavond. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, RB, VLA, VA, VV, VW, VDV, FEF, FWF.

Heerenveen. 235 leden (48 elders), 58 catechisanten. Gemeentetr. f 1550 (onzeker of dit bedrag zal worden gehandhaafd). Pers. Bel. (3). *Past.* — *Vacant*. — *Kerkeraad*: 6 leden benevens den leeraar. Gemeente- en Armenzorg zijn gescheiden. Voorz.-Seer: de leeraar; Boekh: C. C. Gorter; Adm. diaken: A. J. Overdiep. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (bedeelden alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Herv. Psalmen, 1e en 2e Amst. Bundel*. Begin der godsdienstoeft. 10 uur. Avonddiensten op Goeden Vrijdag en Oudejaarsavond. De 2e feestdagen en Hemelvaartsdag worden *niet*

kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, RA, VLA, VA, DZV, FEF, FWf.

Helder (en Huisduinen). 397 leden (150 elders, vooral militairen en schepelingen), 75 catechisanten. Gemeentetr. f 950; Rijkstr. f 400 + f 80 voor 't onderwijs a/d Adelborsten. *Past.* Ds. J. Keulen, geb. 5 Jan. 1871, Prop. 1894 (Hindeloopen en Koudum 13 Jan. 1895; Helder 3 April 1900). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar. Voorz. M. Hogerduin; Secr. de leeraar; Boekh. J. Duinker. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Zondagschool* (90 leerlingen, 2 onderwijzresses en den leeraar). — *Godsd. Liederen* (N.P.B.). Begin der godsdienstoeef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RS, RHw, VLA, VA, VV, VDv, AEF, HWf.

Hengeloo. 154 leden (45 elders), 93 catechisanten. Gemeentetr. f 1600 en f 200 pers. toel. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. H. Boetje, geb. 17 Oct. 1846, Prop. 1870 (Appelsa 12 Maart 1871; Franeker 1873; Hengeloo 26 Maart 1879). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar. Voorz. H. Hulshoff Pol; Secr.-Boekh. G. E. ter Marsch. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij predikantsberoepingen en zaken die de godsdienstoeef. en de toelating tot den Doop betreffen). — *Leidsche Psalmen en Gezangen*. Begin der godsdienstoeef. 10 uur. — *Bibliotheek*. — De gem. is lid van ADS, RTw, DZV, AEF, HWf.

Hilversum (zie Huizen).

Hindeloopen. 45 leden, 31 catechisanten. Gemeentetr. f 850. Pers. Bel. (2). *Past.* Voor den Predikdienst enz. gecombineerd met Koudum. Ds. F. J. de Holl, geb. 2 Nov. 1869, Prop. 1897 (Mensingeweer 28 Nov. 1897; Hindeloopen 14 Oct. 1900). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar. Voorz.-Secr. de leeraar; Boekh. O. Dijkstra. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen*, 1e en 2e Remonstr. *Bundel*. Begin der godsdienstoeef. 9.30. — *Bibliotheek*. — De gem. is lid van RB, VLA, VV, VW, FEF, FWf.

Hippolytushoef (zie Wieringen).

Hollum op Ameland. 168 leden (3 buitenslands), 64 catechisanten. Gemeentetr. f 1100. Rijkstr. f 300. Pers. Bel. *Past.* Ds. A. Stiel, geb. 19 Dec. 1862, Prop. 1898 (Hollum 21 Oct. 1898). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar als Voorz.-Secret.; Boekh. H. A. Brouwer en H. B. Nagtegaal. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Zondagschool* (52 leerl.

Hoofd: W. Visser, 2 onderwijzeressen). *Naaivereeniging* (onder leiding van Mej. G. H. Nagtegaal). *Zangvereeniging* (dir. E. Postuma). — *Herv. Psalmen, Ev. Gezangen*. Begin der godsdienstoeft. 9 (z.), 9.30 (w.). Winteravondgodsdienstoeft. (onbepaald getal) te 6 uur. Ook de 2e feestdagen, Hemelvaartsdag, Oude en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. Geen orgel. — De gem. is lid van ADS, RD, VLA, VW, DZV, FEF, FWf, HWf.

Holwerd en Blija. 210 leden (50 elders), 100 catechisanten. Gemeentetr. f 1300. Pers. Bel. (2). *Past. Vacant*. Beroep aangenomen door H. C. Barthel, geb. 19 April 1877, Prop. 1902 — *Kerkeraad*: 12 leden en de leeraar met adv. stem, als Voorz.; Boekh.-Secret: K. R. Koopmans. Bij vacatures wordt eene Comm. van Bijstand gekozen van 6 leden, teneinde met den Kerkeraad de beroepsaangelegenheden te regelen, waarna de geheele gemeente stemt. — *Stemrecht*: Bij de diakenverkiezing de Broeders, bij Predikantsberoeping de Broeders en de Zusters. — *Zondagschool* (150 leerlingen). *Naaivereeniging*. — *Herv. Psalmen, Grootte en Kleine Bundel*. Begin der godsdienstoeft. 9 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd, Oudejaar *niet*. 2 maal p. j. Avondmaal. Te Holwerd wekelijks, te Blija om de 14 dagen godsdienstoeft. In beide kerken *geen orgel*. — De gem. is lid van RD, VLA, VA, VV, VW, VDV, DZV, FEF, FWf.

Hoorn. 142 leden (9 elders), 60 catechisanten. Gemeentetr. f 1650. Pers. Bel. (2) *Past.* Ds. M. Uiterdijk, geb. 8 April 1863, Prop. 1891 (Wolvega 31 Jan. 1892; Hoorn 6 Mei 1894). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar (die in financieele zaken geen stemrecht heeft). Voorz: de leeraar; Secr: P. J. Messchaert; Boekh: Mr. G. Bast. Leeraarsberoeping geschiedt door den Kerkeraad in gemeenschap met eene door de leden gekozen beroepingscommissie van 6 leden. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Zondagschool* — *Diakonessen* (3). — *Herv. Psalmen, Uitgezochte Liederen*. Begin der godsdienstoeft. te 10 uur. — De gem. is lid van ADS, RS, RHo, VLA, AEF, HWf. (De opgaven zijn van 1900, daar geene nieuwe werden ontvangen).

den Hoorn op Tessel. 44 leden, 16 catechisanten. Gemeentetr. f 1150. Pers. Bel. (f 10). *Past.* Ds. J. J. Heep, geb. 20 Mei 1866, Prop. 1894 (den Hoorn, 7 April 1895). — *Kerkeraad*: 3 leden benevens den leeraar als Voorz.-Secr.; Boekh: Jb. Duinker. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Leesbibliotheek*. — *Herv. Psalmen, Uitgezochte Liederen*. Begin der godsdienstoeft. te 2 uur nm. *Alleen* de 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RS, VLA, VA, AEF, HWf.

den Horn (onder Aduard). 64 leden (3 elders), 9 catechisanten. Gemeentetr. f 1050. Rijkstr. f 300. *Past.* Ds. J. Kuiper, geb. 3 Sept. 1874, Prop. 1899 (den Horn 3 Aug. 1902). — *Kerkeraad*: 6 leden benevens den leeraar. Voorz.: J. A. Kleima; Seer.: Jb. Kuiper; Boekh.: Iz. Leutscher. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Christelijke Kerkgezangen* (Oude Haarl. Bundel). Begin der godsdiensttoef. 9.30. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Oudejaarsavond *wel* kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal. Geen orgel. — *Armenhuis. Stal* ten dienste van de kerkgangers. — De gem. is lid van GS, VLA, VA, VV, VDV, AEF, GWf.

Huizen en Hilversum. 293 leden, 94 catechisanten. Gemeentetr. f 1800. Pers. Bel. (2). Bedrijfsbel. *Past.* Ds. J. S. Pekema, geb. 21 Jan. 1863, Prop. 1889 (Irnsun en P. 19 Jan. 1890; de Rijk 1891; Huizen en H. 4 Maart 1894). — *Kerkeraad*: 5 leden benevens den leeraar als Voorz.; Seer.: J. Teune; Boekh.: P. Langerhuizen Lzn. — *Stemrecht*: Alle meerderjarige leden. — *Zondagschool* (Ds. Pekema en Mej. C. Ledeboer). — *Godsd. Lieder* (N.P.B.), *Ev. Gezangen*. Begin der godsdiensttoef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Oudejaarsavond *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RHo, VV, AEF, HWf.

IJlst. 103 leden (10 elders), 48 catechisanten. Gemeentetr. f 1500. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. H. J. Busé, geb. 9 Oct. 1861, Prop. 1890 (IJlst 7 Dec. 1890). — *Kerkeraad*: 5 leden benevens den leeraar als Seer.; Voorz.-Boekh.: S. M. Vierstra. Gemeente- en Diaconale administratie zijn gescheiden. Commissie van Bijstand bestaande uit de 3 laatstafgetreden diakenen. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Leesbibliotheek*. — *Weezenfonds*. — *Herv. Psalmen*; *Groote Bundel*. Begin der godsdiensttoef. 9.30. Acht Winteravonden beginnende te 7 uur. De 2e Paasch- en Kerstdag en Oudejaarsavond worden *wel*, de 2e Pinksterdag, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar *niet* kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RB, VLA, VV, VW, VDV, FEF, FWf.

IJtens (voorheen Kromwal). 122 leden (10 elders), 50 catechisanten. Gemeentetr. f 1100. Rijkstr. f 400. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. E. Engelkes, geb. 23 Sept. 1873, Prop. 1898 (Rottevalle en Witveen 12 Febr. 1899; IJtens 17 Aug. 1902). — *Kerkeraad*: 8 leden benevens den leeraar als Voorz.-Seer.; Boekh.: P. Santema en A. K. Rienks. In enkele gevallen wordt eene Commissie van Bijstand gekozen. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. *Leesbibliotheek*. — *Herv. Psalmen*, *Groote Bundel*. Begin der godsdiensttoef. 9 (z.) 9.30 (w.). De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag, Oude- en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RB, VW, FEF, FWf.

den Ijp en Landsmeer. 84 leden (2 elders), 25 catechisanten. Gemeentetr. f 1850. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. Jb. Koekebakker, geb. 22 Juli 1875, Prop. 1899. (den Ijp 13 Dec. 1899). — *Kerkeraad*: 5 leden benevens den leeraar die Voorz.-Secr. is. Boekh: Klaas Wals Hzn. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen*, 1e en 2e Remonstr. *Bundel*. Begin der godsdienstoeft. 10 uur. Oude- en Nieuwejaar worden steeds kerkelijk gevierd, de 2e feestdagen en Hemelvaartsdag naar gelang van omstandigheden. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RS, RHo, VW, AEF, HWf.

Irnsrum, gecombineerd met Poppingawier. 146 leden (2 in Amerika), 29 catechisanten. Gemeentetr. f 880, Rijkstr. f 250. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. R. van der Veen, geb. 19 Mei 1872, Prop. 1897 (Irnsrum en P. 31 Oct. 1897). — *Kerkeraad*: 5 leden benevens den leeraar die Voorz.-Secr. is. Gemeente- en diaconale administratie zijn gescheiden. Boekh: (gem.) G. S. van der Goot, (diac.) G. Nijdam. — *Stemrecht* (beperkt tot niet-geldelijke aangelegenheden): Broeders en Zusters. — *Leesbibliotheek* (samen met Herv. Gem.). — Mevr. van der Veen-Murray Bakker gaf een *cursus in het Maatknippen* aan 14 meisjes. — *Herv. Psalmen en Groote Bundel*. Begin der godsdienstoeft. 9 (z.) 9.30 (w.). Zes Winteravonddiensten. De 2e feestdagen en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar *niet*. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RB, VLA, VA, VW, FEF, FWf.

Jisp (zie Wormer).

Joure. 360 leden, 141 catechisanten. Gemeentr. f 1750. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. M. L. Hartog Jzn., geb. 9 Mei 1862, Prop. 1889 (Noordhorn 13 Febr. 1890; Joure 26 April 1891). — *Kerkeraad*: 7 leden benevens den leeraar, die Secr. is. Gemeente- en diaconale administratie zijn gescheiden. Boekh: (gem.) J. J. Rinkes, (diac.) P. J. de With. — *Stemrecht*: de Broeders en bij gelegenheden van bijzonderen aard ook de Zusters. — *Herv. Psalmen, Groote en Kleine Bundel, Leidsche Bundel*. Begin der godsdienstoeft. 9.30. Acht Winteravonddiensten te 5.30. De 2e Kerstdag, Oudejaar en Hemelvaartsdag worden *wel*, de 2e Paasch- en Pinksterdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, RA, VA, VV, VW, DZV, FEF, FWf.

Kampen. 173 leden (6 buitenslands, 13 in de verstrooiing of zonder attestatie vertrokken), 69 catechisanten. Gemeentetr. f 950. Rijkstr. f 450. Pers. Bel. (3). *Past.* Ds. H. Ens, geb. 18 Aug. 1847, Prop. 1872 (St. Anna Parochie 30 Maart 1873; Knijpe 1878; Gorredijk en Lippenhuizen 1880;

Kampen 31 Oct. 1886). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar, die Voorz. is. Seer. Boekh: Alb. A. Stuurman. Afzonderlijke diaconale gelden. *Commissie van toezicht* (3 leden. De kerkeraad is hieraan rekenplichtig en behoeft haar toestemming voor geldopnamen, groote reparaties, enz.). — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Bibliotheek* (bibliothecaris de president-diaken). — *Zangkoor* (dir. de leeraar). — *Leidsche Bundel*. Begin der godsdiensttoef. 10 uur. De 2e Kerstdag en Oudejaarsavond worden wel, de 2e Pansch- en Pinksterdag, Hemelsvaartsdag en Nieuwejaar niet kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (Goede Vrijdag). — De gem. is lid van RZw, VW, AEF, HWf.

Knijpe (zie Bovenknijpe).

Knollendam c. a. 130 leden (10 elders, 1 buitenslands), 40 catechisanten. Gemeentetr. f 1300. Rijkstr. f 200. Past. Ds. J. F. Knipscheer, geb. 22 Mei 1865, Prop. 1887 (Baard 22 Jan. 1888; Knollendam 27 April 1890). — *Kerkeraad*: 5 leden benevens den leeraar die Voorz.-Seer. is. Boekh: A. Wipkes. *Financiële Commissie* (5 leden). — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Uitgez. Liederén, Vervolg. Ev. Gez.* Twee kerken (te Knollendam en te Krommeniedijk; in de eerste is in 1897, in de laatste in 1902 een orgel geplaatst). Begin der godsdiensttoef. 10 uur. Vier Winteravonddiensten des Woensdags of Zondags te 7 uur (in 1901 maar 1 wegens geringe belangstelling). Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden niet, de overige (ook de 2e) feestdagen wel kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RS, RHw, VLA, VA, VV, VW, AEF, HWf.

Koog en Zandijk. 516 leden (36 elders), 135 catechisanten. Gemeentetr. f 2000. f 30.— voor 't onderhoud van den tuin. Pers. Bel. (f 125). Past. Ds. P. S. Bakels, geb. 3 Oct. 1844, Prop. 1848 (Hoorn op Tessel 14 Maart 1869; Burg op Tessel 1876; Koog en Zandijk 29 Sept. 1889). — *Kerkeraad*: 7 leden benevens den leeraar die adv. stem heeft en Voorz. is. Seer: G. J. Honig; Boekh: Abr. Honig. *Financiële Commissie* (5 leden). — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. Bedeelden zijn uitgezonderd bij verkiezingen voor den Kerkeraad of de Financiële Commissie. — *Zondagschool* (Mej. J. A. M. Crook en M. C. E. Brat; 30 leerlingen). *Zangkoor. Bibliotheek. Weeshuis.* (Reg. 3 oudste diakenen; 3 Regentessen door den Kerkeraad benoemd). — *Psalmen Laus Deo, Uitgez. Liederén 2e Amst. Bundel.* Begin der godsdiensttoef. 10 uur (bij 't optreden van leeraren uit andere gemeenten 10.15). De 2e Pinksterdag, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden niet kerkelijk gevierd, Oudejaarsavond (6 uur) wel. — De gem. is lid van ADS, RS, RHw, VLA, VA, VV, VW, VDV, AEF, HWf.

Koudum, gecombineerd met Hindelopen. 31 leden, 17 catechisanten. Gemeentetr. f 550. — *Kerkeraad*: 4 leden. Voorz: C. v. d. Sluis; Secr: T. Piersma. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Ev. Gezangen*. Begin der godsdienstoeft. 9.30. — De gem. is lid van RB, FEF, FWf. — Zie verder onder Hindelopen.

Krommenie. 197 leden (20 elders), 47 catechisanten. Gemeentetr. f 1300. Rijkstr. f 200. Pers. Bel. (3). *Past.* Dr. J. G. Boekennoogen, geb. 17 Juli 1856, Prop. 1880 (Wormer en Jisp 16 Jan. 1881; Hindelopen en Koudum 1884; Krommenie 1 Nov. 1885). — *Kerkeraad*: 8 leden benevens den Leeraar die alleen in financ. aangelegenheden geen stemrecht heeft. Voorz.-Boekh: W. Kaars Sypesteyn; Secr: Jb. Krook. — *Stemrecht*: De Broeders — *Herv. Psalmen, 2e Amst. Bundel, Uitgez. Liederén*. — Begin der godsdienstoeft. 10 uur. — Ook de 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd, Nieuwejaar *niet*. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van GS, VLA, DZV, AEF, GWf.

Krommeniedijk (zie Knollendam c. a.).

Leermens en Loppersum (kerk te Zeerijp). 89 leden (8 elders), 33 catechisanten. Gemeentetr. f 1500. *Past.* Ds. A. Mulder, geb. 10 Maart 1846, Prop. 1872 (Wormer en Jisp 16 Maart 1873; Zijldijk 1874; Leermens en L. 6 Mei 1888). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar die Voorz.-Secr. is. Gemeente- en diaconale administratie zijn gescheiden. Boekh: D. J. Huizinga. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Herv. Psalmen, Groote Bundel, Godsd. Liederén (N.P.B.)*. Begin der godsdienstoeft. 9.30. Alleen de 1e feestdagen worden gevierd anders geene. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van GS, VLA, DZV, AEF, GWf.

Leeuwarden. 1068 leden (210 elders), 415 catechisanten. Gemeentetr. f 2800. Ds. P. Zondervan, geb. 8 Dec. 1863, Prop. 1888 (IJtens 20 Jan. 1889; Barsingerhorn c. a. 1891; Leeuwarden 2 Oct. 1892). Ds. M. L. Deenik, geb. 9 Dec. 1865, Prop. 1892 (Irsun en P. 8 Jan. 1893; Leeuwarden 11 Juli 1897). — *Kerkeraad*: 8 leden benevens de leeraren, die stemrecht hebben bij de behandeling van zaken betreffende den Eeredienst — Afzonderlijk Armenfonds — Voorz: een der diakenen op maandbeurt; Secr: Ds. M. L. Deenik (1902), Ds. P. Zondervan (1903); Boekh: B. ten Cate. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatsten alleen in zaken den Eeredienst betreffende). — *Zangkoor* (dir. H. van Belkum Kzn. Zingt in de godsdienstoeft. op den 1en Zondag der maand en op de feestdagen). — *Marcelis Govers Gasthuis*. — Godsd. Liederén (N.P.B.). Begin der

godsdienstoeft. te 10 uur. Alle feestdagen worden gevierd (Nieuwejaar alleen als 't op Zondag valt). 6 Winteravondbeurten (Doop, Dankzegging, Goeden Vrijdag, Oudejaar te 6.30) 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, RA, VLA, VV, VW, FEF, FWf.

Leiden. 492 leden (141 elders, 37 onbekend), 95 catechisanten. Gemeentetr. f 2500. Ds. S. Kutsch Lojenga, geb. 16 Sept. 1842, Prop. 1866 (West-zaan Z. 18 Nov. 1866; de Rijp 1872; Bolsward 1873; Leiden 15 Mei 1887). — *Kerkeraad*: 7 leden; Voorz. elk der leden op maandbeurt. Secr.-Boekh: L. G. Le Poole. De kerkeraad vult zichzelf aan en bij vacature wordt voor 't beroepingswerk een aantal Broeders als buitengewone leden uitgenoodigd, zitting te nemen in een Grooten Kerkeraad. De leden hebben 't „recht van verzoek”. — *Leeskring*. — *Hofje genaamd Bethlehem*. — *Herv. Psalmen, Vervolg. Ev. Gez., Leidsche Bundel*. Begin der godsdienstoeft. te 10 uur. Alleen de 1e feestdagen en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (Goeden Vrijdagavond).

Makkum. 77 leden (6 in de buitengemeenten, 6 in 't buitenland, 2 in de verstrooiing en 6 schippers), 24 catechisanten. Gemeentetr. f 1600. Pers. Bel. (3). *Past.* Ds. F. C. Fleischer, geb. 6 Aug. 1868, Prop. 1896 (Broek op Langendijk 25 Oct. 1896, Makkum 27 April 1902). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar, die Voorzitter is en geen stem heeft in diaconale zaken. Secr.-Boekh: W. Rzn. de Boer. *Financiële Commissie* (2 leden, jaarlijks gekozen). *Jan-Sippesz-fonds* (o. a. tot buitengewone jaarlijksche armenbedeeling). — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, 2e Amst. Bundel*. Begin der godsdienstoeft. 9.30. Alle feestdagen worden gevierd behalve Nieuwejaar. Er zal eene proef genomen worden met avondgodsdienstoefeningen en leesavonden. — De gem. is lid van ADS, RB, VLA, VW, DZV, VDV, FEF, FWf.

Medemblik. 53 leden (3 elders), 32 catechisanten. Gemeentetr. f 1000, Rijkstr. f 200. Pers. Bel. (f 30) *Past.* Ds. Th. H. van Veen, geb. 21 Maart 1875, Prop. 1900 (Medemblik 28 April 1901). — *Kerkeraad*: 3 leden benevens den leeraar die Voorzitter is en adv. stem heeft. Secr.-Boekh: A. Roggeveen te Oppendoos. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Zondagschool* (onder leiding van den leeraar, doch onafhankelijk van de gem.: 29 leerlingen). — *Herv. Psalmen, Ev. Gez., Vervolg. Ev. Gez., Gods. Liederen (N.P.B.)*. Begin der godsdienstoeft. 10 uur. Alleen de 1e feestdagen worden kerkelijk gevierd (ook Oudejaarsavond niet). Eens p. j. Avondmaal. De gem. is lid van RS, RHO, VLA, VV, VW, AEF, HWf.

Meeden (zie Midwolde).

Mensingeweer. 103 leden (6 elders), 16 catechisanten (tengevolge van de uitgestrektheid der gem. komen de catechisanten eerst op 17 à 18-jarigen leeftijd bij den Doopsg. leeraar ter catechisatie). Gemeentetr. f 1050. Rijkstr. f 300. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. Tj. J. van der Ploeg, geb. 9 Juni 1876, Prop. 1900 (Mensingeweer 24 Febr. 1901). — *Kerkeraad*: 6 leden benevens den leeraar. Gemeente- en armenadministratie zijn gescheiden. *Gemeente*: Voorz: J. van Julsingha, Secr.-Boekh: J. van Kampen; *Armbestuur*: Voorz: J. Wiersum, Secr.-Boekh: M. van Kampen. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Leidsche Psalmen en Gezangen*. Begin der godsdiensttoef. 9.30. Alleen de 1e feestdagen worden kerkelijk gevierd (ook Goede Vrijdag en Oudejaar niet). Eens p. j. Avondmaal. Catechisaties te Wehe en Baño. — De gem. is lid van GS, VA, VW, GWf.

Meppel. (Voor den predikdienst gecombineerd met Assen). 96 leden (6 elders) 32 catechisanten. Gemeentetr. f 1150. *Past.* Ds. W. J. Kühler, geb. 8 Dec. 1874, Prop. 1897 (Terschelling 21 Nov. 1897; Meppel 31 Aug. 1902). — *Kerkeraad*: 6 leden benevens den leeraar, die Voorz. is. Secr: F. van Wallinga; Boekh: J. F. Drost. Eerlid: J. Schreur. *Commissie van Toezicht*. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters — *Godsd. Lieder*en (N.P.B.). Begin der godsdiensttoef. te 10 uur. Alleen de 1e feestdagen en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RZw, VW, VDV, AEF, HWf.

Middelburg. 187 leden (50 elders), 60 catechisanten. Gemeentetr. f 1800. Rijkstr. f 200. *Past.* Ds. P. Sybols, geb. 28 Febr. 1867, Prop. 1892 (Warga 20 Nov. 1892; de Rijp 1894; Middelburg 19 Nov. 1901). — *Kerkeraad*: 5 leden benevens den leeraar, die Secr. is. Voorz: R. J. P. Heeröldt. Kassier: A. Picnot. *Commissie van Toezicht* (4 leden, zoo mogelijk oud-kerkeraadsleden). — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — De *Zondagsbode* wordt in portefeuille rondgezonden (6 ex.); *Fonds tot voorkoming van armoede* (4 commissarissen door de gemeente gekozen benevens den leeraar die Voorz. is). *Godsdienstige Lieder*en (N.P.B.). Begin der godsdiensttoef. 10.15. Alleen de 1e feestdagen en ook Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, VLA, VA, VV, VDV, AEF, HWf.

Middelie en Axwijk. 187 leden (15 elders), 45 catechisanten. Gemeentetr. f 1500 en f 100 pers. toel. Pers. Bel. *Past.* Ds. A. van der Goot, geb. 12 Febr. 1863, Prop. 1888 (Giethoorn 24 Maart 1889, Middelie en Axwijk 2 Oct. 1892). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is. Boekh: elk der diakenen om 't halve jaar. *Commissie van Bijstand* (naast den gewonen kerkeraad 4 leden door de gemeente gekozen). —

Stemrecht: Broeders en Zusters — *Bibliotheek. Zangkoor.* — *Herv. Psalmen, Groote Bundel* (wordt binnenkort door een andere Bundel vervangen). Begin der godsdienstoeef. 10 uur. De 2e feestdagen en Nieuwejaar worden *niet*, Hemelvaartsdag en Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal (op Goeden Vrijdag en den 2en Zondag in Sept. — De gem. is lid van ADS, RS, RHo, VLA, VA, VV, VW, VDV, DZV, AEF, HWf.

Middelstum (voorheen Huizinge en Westeremden). 74 leden, 15 catechisanten. Gemeentetr. f 1200. Rijkstr. f 200. *Past.* Ds. C. Leendertz, geb. 7 Mei 1843, Prop. 1866 (Stavoren 18 Nov. 1866; Zwartsluis 1873; Noordhorn 1875; Middelstum 1 Dec. 1878). — *Kerkeraad*: 5 leden benevens den leeraar die Secr. is; Voorz: de oudste kerkvoogd; Boekh: K. K. Zijlstra. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Godsd. Liederen (N.P.B.)*. Begin der godsdienstoeef. 9 (z.), 9.30 (w.). — De gem. is lid van GS, GWF, AEF.

Midwolde, Beerta, de Meeden en Winschoten. 118 leden, 30 catechisanten. Gemeentetr. f 1750. Rijkstr. f 250. Ds. P. Dijkema, geb. 5 Jan. 1877, Prop. 1900 (Midwolde enz. 15 Dec. 1901. Woont te Winschoten). — *Kerkeraad*: 8 leden benevens den leeraar, die Secr. is; Voorz: A. van Delden; Boekh: S. O. van de Wal. — *Stemrecht*: te Winschoten de Broeders en Zusters, in de andere plaatsen alleen de Broeders. — *Groote Bundel*, te Winschoten ook de *Herv. Psalmen*, te Meeden *geen* orgel, in de andere kerken *wel*. Begin der godsdienstoeef. 9.30, — te Winschoten om 10 uur. Ook de 2e feestdagen, Hemelvaartsdag, Oude- en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd. Eens per j. Avondmaal. — De gem. is lid van GS, HWf.

Molkwerum. (Voor den predikdienst enz. gecombineerd met Stavoren). 55 leden (10 elders), 16 catechisanten. Gemeentetr. f 562,50. — *Kerkeraad*: 3 leden; Boekh: W. S. Van der Zijpp; Voorz.-Secr: J. A. Kooistra. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Ev. Gez.* Tweemaal in de 3 weken godsdienstoeefening, beginnende te 9.30 of 1.30. Alleen de 2e feestdagen worden kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RB, VLA, VV, FEF en FWf. — Zie verder onder Stavoren.

Monnikendam. 105 leden (3 elders), 27 catechisanten. Gemeentetr. f 1400, Pers. Bel., *Past.* — Ds. E. M. ten Cate, geb. 26 Dec. 1868, Prop. 1893 (Noordhorn 21 Jan. 1894; Monnikendam 6 Dec. 1896). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar, die Secr. is; Voorz.-Boekh: W. Sligcher. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatste alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Zondagschool* (28 leerlingen, 2 onderwijzeressen en de leeraar). — *Godsd. Liederen (N.P.B.)*. Begin der godsdienstoeef. 10 uur.

Alleen de 1e feestdagen en Oudejaar worden kerkelijk gevierd, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar *niet*. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RS, RHo, VLA, AEF, HWf.

Nes op Ameland. 77 leden (1 elders), 17 catechisanten. Gemeentetr. f1100; Rijkstr. f300. Pers. Bel. *Past.* — *Vacant*. Beroep aangenomen door Menno Huizinga Jr., geb. 21 Febr. 1876, Prop. 1902. — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is; Boekh: W. J. Rotgans. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Zondagschool* (40 leerlingen, 2 onderwijzeressen nevens den leeraar). *Leesbibliotheek*. — *Herv. Psalmen, Ev. Gez., Vervolg. Ev. Gez.* Begin der godsdienstoeft. 9,30. Soms ook avondgodsdienstoeft. op verschillende uren. Ook de 2e feestdagen enz. worden kerkelijk gevierd. Nieuwejaar *niet*. Eens p. j. avondmaal. — De gem. is lid van RD, VLA, VV, VW, DZV, FEf, FWf, HWf.

Nieuwe Niedorp c.a. 164 leden (21 elders), 22 catechisanten. Gemeentetr. f1300; Rijkstr. f300. Pers. Bel. *Past.* — Ds. K. S. Van der Meulen, geb. 11 Augs. 1839, Prop. 1863 (Terschelling 11 Oct. 1863; N. Niedorp c.a. 29 Oct. 1865). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar die Secr.-Boekh. is. 't Oudste lid is voorz. Jaarlijks treedt op 1 Maart een lid af die éénmaal herkiesbaar is. *Commissie van Toezicht* (3 leden). — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Leesbibliotheek*. — *Herv. Psalmen, Ev. Gezangen*. Begin der godsdienstoeft. 9.30. Alleen de 1e feestdagen worden kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, RS, RHW, VLA, VA, VV, VW, AEF, HWf.

Nijmegen. 261 leden (90 elders), 55 catechisanten. Gemeentetr. f2200. — Ds. B. Haga, geb. 25 Nov. 1849, Prop. 1874. (Warga 22 Nov. 1874; Tjalleberd 1881; Witmarsum en P. 1882; Almeloo 1888; Nijmegen 27 Sept. 1891). — *Kerkeraad*: 6 leden benevens den leeraar die alleen in financ. aangelegenheden geen stemrecht heeft en die Secr. is; Voorz.-Boekh: Dr. C. Stoffel. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar.) — *Doopsgezinde Liederen* (1895) en *Lutherische Bundel* (1884). Begin der godsdienstoeft. 10 uur. Alleen de 1e feestdagen en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd (Hemelvaartsdag en Nieuwejaar *niet*). Eens p. j. Avondmaal. De gem. is lid van ADS, RArnh, VW, AEF, HWf.

Noordbroek en Nieuw Scheemda. 95 leden (2 in de verstrooiing), 21 catechisanten. Gemeentetr. f1100, Rijkstr. f250. *Past.* — Ds. I. Hulshoff, geb. 30 Juli 1869, Prop. 1895 (Baard 15 Dec. 1895; Noordbroek en N. S. 5 Mei 1901). — *Kerkeraad*: 5 leden (3 te Noordbroek, 2 te Nieuw

Scheemda) benevens den leeraar die voorz. is; Boekh: J. Eendhuizen; Secr: H. A. Bos. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Leidsche Bundel*. Begin der godsdiensttoef. 9.30. Alleen de 2e feestdagen worden gevierd (dus ook Hemelvaartsdag, Oude en Nieuwejaar *niet*). 2 maal p. j. Avondmaal. Twee kerkgebouwen. In ieder om den anderen Zondag dienst. Te N. S. staat des winters de dienst stil. — De gem. is lid van GS, VLD, Aef, Gwf.

Noordhorn. 96 leden, 14 catechisanten. Gemeentetr. f1100, Rijkstr. f250, Pers. Bel. (2) *Past.* — Ds. A. de Jong, geb. 24 Maart 1873, Prop. 1898 (Noordhorn 13 Nov. 1898). — *Kerkeraad*: 6 leden benevens den leeraar, die Secr. is; Voorz.-Boekh: W. Kuiper. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Godsdienstige Liederen* (N.P.B.) Begin der godsdiensttoef. 9 (z.), 9.30 (w.) Alleen de 1e feestdagen en Oudejaar worden kerkelijk gevierd; 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van GS, VLA, VW, Gwf.

Oldeboorn. 493 leden (80 elders), 150 catechisanten. Gemeentetr. f1800. Pers. Bel. *Past.* — Ds. P. Botke, geb. 18 Aug. 1856, Prop. 1881 (Pietertzijl 5 Maart 1882; Knijpe 1884; Oldeboorn 17 Aug. 1893). — *Kerkeraad*: 6 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is; Boekh: P. Nijdam. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Groote Bundel*. Begin der godsdiensttoef. 9 (z.), 9.30 (w.). — De gem. is lid van RA, VLA, FEF, FWf. — Daar geene nieuwe inlichtingen verstrekt zijn, werden de getallen enz. ontleend aan die van 't jaar 1900.

Oostgraftdijk (zie Graftdijk).

Ouddorp op Goedereede. 7 leden, 24 catechisanten. Gemeentetr. f1450. Rijksbel. *Past.* — Ds. K. W. Rössing (te Ouddorp beroepen 5 Nov. 1882). — *Kerkeraad*: 3 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is; Boekh: M. Bosland. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Zondagschool* (onafhankelijk van de gem. onder leiding van den leeraar, zijne echtgenoot — die zangonderwijs geeft — een onderwijzer, 2 helpers en 2 helpsters; 120 leerlingen). — *Hervormde Psalmen, Ex. Gezangen* Begin der godsdiensttoef. 9 (z.), 9.30 (w.). 12 winteravondgodsdienstoefeningen, des Woensdags te 5.30. Ook de 2e feestdagen, Hemelvaartsdag, Oude- en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. *Geen orgel*. — De gem. is lid van ADS, VLA, VA, VV, VW, VDV, DZV, Aef, HWf.

Oudebildtzijl. 100 leden, 102 catechisanten. Gemeentetr. f1000, Rijkstr. f300. Pers. Bel. (2) *Past.* — Ds. B. H. Rudolphi, geb. 6 Jan. 1870, Prop. 1900 (Oudebildtzijl 28 Oct. 1900). — *Kerkeraad*: 3 leden benevens

den leeraar die Voorz. is; Boekh.-Secr: S. K. Sipma. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij gewichtige aangelegenheden). — *Herv. Psalmen, Grootte en Kleine Bundel*. Begin der godsd. oef. 9 (z.) 9,30 (w.). De 2e feestdagen en Hemelvaartsdag worden *niet* kerkelijk gevierd, Nieuwjaar en Oudejaar (5,30 's av.) wel. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RD, VLA, FEF, FWf.

Oude Niedorp (zie Nieuwe Niedorp c. a.)

Oude en Nieuwe Pekela. (Voor den predikdienst gecombineerd met Veendam en Wildervank). 38 leden, 15 catechisanten. Gemeentetr. f 300. — *Kerkeraad*: 4 leden; Boekh.-Secr: J. W. de Grooth. De leeraar is geen lid van den Kerkeraad. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de verkiezing van een leeraar). — *Leidsche Bundel*. Begin der veertiendaagsche godsdienst oef. te 2,30 nm. Alleen de 2e feestdagen (geen Hemelvaartsdag of Nieuwjaar) worden kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van GS en AEF. Zie verder onder Veendam.

Pieterzijl. (Kerk en Pastorie te Grijpskerk). 85 leden (8 elders), 41 catechisanten. Gemeentetr. f 1150, Rijkstr. f 250, Pers. Bel. (2) *Past.* — *Ds. A. Gerritsma*, geb. 19 Juli 1868, Prop. 1893 (Grijpskerk 24 Juni 1894. *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar die Secr. is; Voorz.-Boekh: Dr. S. K. de Waard. Gemeentelijke en diaconale administratie zijn gescheiden. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Grootte Bundel*. Begin der godsdienst oef. 9,30. Alleen de 1e feestdagen en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van GS, VLA, AEF, HWf.

Pingjum (zie Witmarsum).

Poppingawier. (Voor den Predikdienst enz. gecombineerd met Irnsum). 88 leden (5 buitenslands), 21 catechisanten. Gemeentetr. f 370. — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is; Boekh: N. de Boer. Geen armenzorg. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (*Stemrecht is beperkt tot niet-geldelijke aangelegenheden). — *Herv. Psalmen, Grootte Bundel*. Begin der godsdienst oef. 9,30. Op Oudejaarsavond te 7 uur. Hemelvaartsdag en Nieuwjaar worden niet kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RA, VLD, VW, FEF, FWf. — Zie verder onder Irnsum.

Purmerend. 249 leden (20 in de verstrooiing, 119 in naburige gemeenten), 47 catechisanten. Gemeentetr. f 1450, Pers. Bel. (2) *Past.* — *Ds. J. Westerman Holstijn*, geb. 25 Aug. 1849, Prop. 1874 (Workum 8 Nov.

1874; Westzaan 1888; Barsingerhorn c.a. 1884; Purmerend 11 Jan. 1891). — *Kerkeraad*: 6 leden benevens den Leeraar als Voorz. die adv. stem heeft; Seer: Jb. Booy; Boekh: W. Leeksa. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Godsdienstige Liederen* (N.P.B.), *Vervolg. Ev. Gez.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. Alleen de 1e feestdagen en Oudejaarsavond worden gevierd (ook Hemelvaartsdag niet). Eens p. j. Avondmaal (op Goeden Vrijdag). — De gem. is lid van ADS, RS, RHo, VLA, VA, VV, VW, DZV, AEf, HWf.

de Rijk. 184 leden (30 elders), 74 catechisanten. Gemeentetr. f 1800. *Past.* — Ds. J. P. Smidts, geb. 19 April 1870, Prop. 1895 (Wieringen 15 Decem-
ber 1895; de Rijk 1902). *Kerkeraad*: 6 leden. Voorz: S. de
Graaff. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroe-
ping van een leeraar). — *Godsdienstige Liederen* (N.P.B.), Begin der gods-
dienstoef. 10 uur. — *Weeshuis. Naaischool.* — De gem. is lid van RS,
RHo, VA, VW, AEf, HWf. Daar geene inlichtingen werden verstrekt zijn
de getallen enz. ontleend aan die van 1900.

Rotterdam. (Kerk aan de St Laurensstraat.) 594 leden (65 elders), 60 catechi-
santen. Gemeentetr. f 3600. — Ds. A. Binnerts SGzn, geb. 29 Aug. 1865,
Prop. 1891 (17 Jan. 1892; Meppel 7 Nov. 1897; Rotterdam 11 Mei 1902). —
Kerkeraad: 8 leden benevens den Leeraar die Secr. is; Voorz: A. van Gelder;
Boekh: A. A. Jesse Rzn, J. Th. de Monchy; Secr. diakenen: G. Icke. Oud-
kerkeradsleden die minstens één jaar in functie waren vormen den „Ouden
Dienst” en staan in bepaalde gevallen den Kerkerad ter zijde. *Financiële com-
missie. Beroepingscommissie.* — *Stemrecht*; Broeders en Zusters. — *Vrouwen-
Hulpvereniging* (Zending). *Godsd. Liederen* (N.P.B.). Begin der godsdienstoef.
10 uur. Hemelvaartsdag en de 2e Pinksterdag worden niet kerkelijk ge-
vierd. Op Goeden Vrijdag en Oudejaarsavond godsdienstoef. te 6,30. 2 maal
p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, VLA, VA, VV, VW, DZV,
ZWVer, AEf, HWf.

Rottevalle en Witveen. 101 leden, (10 elders), 98 catechisanten. Ge-
meentetr. f 1350. Pers. Bel. (2). *Past. Vacant.* — *Kerkeraad*: 5 leden be-
nevens den leeraar, die Voorz.-Seer. is. Boekh: P. A. Oosterhof. — *Stem-
recht*: Broeders. — *Herv. Psalmen, Leidsche Bundel.* Begin der godsdienstoef.
9 (z.) 9.30 (w.). *Geen orgel.* Twee voorzangers. — De gem. is lid van RD,
VLA, VA, VV, VW, DZV, FEF, FWf. Daar geene inlichtingen zijn ont-
vangen, zijn de opgaven ontleend aan die van 1900.

Sappemeer c. a. 464 leden, 108 catechisanten. Gemeentetr. f 1600.
Pers. Bel. (2) *Past.* Ds. S. G. Binnerts Azn., geb. 22 Dec. 1839, Prop. 1863
(Witmarsum en Pingjum 11 Oct. 1863; Barsingerhorn 1870; Sappemeer
27 Oct. 1872), — *Kerkeraad*: 8 leden benevens den leeraar die adv. stem

heeft. Gemeente- en Armverzorging zijn gescheiden met afzonderlijke geldmiddelen. Voorz. (tevens Boekh. van het kerkefonds) T. B. Hooghoudt; Boekh: (diac.) D. Bakker. *Financieele Commissie* (7 leden, jaarlijks gekozen). — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Leidsche Bundel*. Begin der godsdienstoef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd. Oudejaarsavond *wel*. Eens p. j. Avondmaal (Goeden Vrijdagavond). — De gem. is lid van ADS, VDV, GWf, AEF.

Sneek. 434 leden ($\pm$ 65 elders), 131 catechisanten. Gemeentetr. f 2400. *Past.* Ds. V. Loosjes, geb. 24 Nov. 1855, Prop. 1879 (Wieringen 30 Maart 1879; Blokzijl 1881; Boemster 1886; Sneek 16 Nov. 1890). — *Kerkeraad*: 7 leden benevens den leeraar, die adv. stem heeft. Voorz: C. J. Ferwerda. Boekh: P. Fennema. *Predikantsfonds. Weduwenfonds.* — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroepingen van een leeraar). — *Herv. Psalmen*. 1e en 2e *Remonstr. Bundel*. Begin der godsdienstoef. 9.30 (z.) 10 (w.). — *Zustersvereniging*. — De gem. is lid van ADS, RB, VLA, VA, VV, VW, DZV, FEF, FWf, HWf.

Stadskanaal. 94 leden (8 elders), 26 catechisanten. Gemeentetr. f 1000. Rijkstr. f 200. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. J. Wuite, geb. 2 Mei 1874, Prop. 1898 (Stadskanaal 27 Nov. 1898). — *Kerkeraad*: 5 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is. Gemeente- en Armverzorging zijn gescheiden. Boekh: (gem.) W. M. Panman, (diac.) J. Bettenbroek. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Leesbibliotheek*. — *Herv. Psalmen, Godsd. Liederen (N.P.B.)*. Begin der godsdienstoef. 9.30 (z.) 10 (w.). De 2e feestdagen en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd, Hemelvaartsdag en Oudejaarsavond *wel*. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van GS, VLA, DZV, AEF, GWf.

Stavoren (voor den Predikdienst enz. gecombineerd met Molkwerum) 87 leden, (14 elders), 35 catechisanten. Gemeentetr. f 387.50. Rijkstr. f 250. Ds. H. Hooghiemster, geb. 14 Maart 1875, Prop. 1901 (Stavoren 16 Febr. 1902). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is. Boekh: S. Joh. de Roos. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters — *Zondagschool* (23 leerlingen). *Zangvereniging* — *Herv. Psalmen, Leidsche Bundel*. Begin der godsdienstoef. 9.30. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Oudejaarsavond *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. De gem. is lid van RB, VLA, FEF, FWf.

Steenwijk. 186 leden (52 in naburige gemeenten, 35 in de verstrooiing, 9 buitenslands), 55 catechisanten. Gemeentetr. f 1475. Pers. Bel. *Past.*

Ds. A. J. Bijl, geb. 13 Oct. 1837, Prop. 1860 (Wormerveer N. 20 Jan. 1861; Steenwijk 3 Aug. 1863). — *Kerkeraad*: verdeeld in kerkbestuur (3 leden) en diaconie (4 leden). Bovendien is de leeraar lid van beide colleges met adv. stem. Beide colleges beheeren hunne eigene fondsen. Voorz.-Boekh: (kerkbestuur) R. J. Rijkman Izn.; (diac.) R. Rijkmans Kzn. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen. Leidsche Bundel*. Begin der godsdiensttoef, 10 uur. Bij sommige gelegenheden een *Zangkoor*. De 2e feestdagen en Hemelvaartsdag worden *niet* kerkelijk gevierd, Nieuwejaar soms, Oudejaar altijd. Eens p. j. Avondmaal. In 1901 zijn 3 reglementen ingevoerd, één voor de Gemeente, één voor het Kerkbestuur en één voor de Diakens. — De gem. is lid van ADS, RZw, VLA, VA, VV, VW, DZV, VDV, AEF, HWf.

Surhuisterveen. 79 leden (11 op naburige plaatsen), 30 catechisanten. Gemeentetr. f1200. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. D. Pekelharing, geb.

Prop. 1863 (Surhuisterveen 6 Nov. 1864). — *Kerkeraad*: 4 leden (de leeraar is Secr. maar geen lid). Gemeente- en Armverzorging gescheiden. Voorz: de oudste Boekhouder. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Grootte en Kleine Bundel*. Begin der godsdiensttoef, 9 (z.) 9.30 (w.). De 2e Kerstdag, Oudejaar (7 uur) en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd, de 2e Paasch- en Pinksterdag en Hemelvaartsdag *niet*. 2 maal p. j. Avondmaal. Geen orgel. — De gem. is lid van RD, VLA, VA, VV, FEF, FWf.

Terhorne. 144 leden (31 elders, 20 schippers), 66 catechisanten. Gemeentetr. f1400. Pers. Bel. (2). *Past. Vacant.* Ds. Koster van Woudsend nam het beroep aan. — *Kerkeraad*: 8 leden benevens den leeraar die Voorz.-Secr.: is. Gemeente- en Armverzorging zijn gescheiden. *Beroepingscommissie* (6 leden) om met den kerkeraad 't beroepingswerk te regelen. — *Stemrecht*: Broeders en zusters (de laatsten alleen bij beroeping van een leeraar). — *Leesbibliotheek*. — *Herv. Psalmen, Grootte Bundel*. Begin der godsdiensttoef. te 9 uur. Ook de 2e feestdagen en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RA, VLA, VA, DZV, FEF, FWf.

Ternaard. (Voorheen als Vischbuurt deel der gemeente te Holwerd en Blija). 67 leden (8 elders), 42 catechisanten. Gemeentetr. f1300. Pers. Bel. (2) *Past.* — Ds. F. W. W. Braak, geb. 6 April 1874, Prop. 1899 (Ternaard 4 Febr. 1900). *Kerkeraad*: 4 leden benevens den Leeraar. Afzonderlijke geldmiddelen voor Gemeente en Armen, doch onder één beheer. Boekh: (geen lid van den Kerkeraad, doch met adv. stem in fin. zaken) G. Bierma. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Leidsche Psalmen en Gezangen*. Begin der godsdiensttoef, 9.30. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd. Oudejaarsavond *wel*. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RD, FEF, FWf.

Terschelling. (Kerk te Westerschelling) 144 leden, 51 catechisanten. Gemeentetr. f 1350. Pers. Bel. (2) *Past.* — *Vacant.* — *Kerkeraad:* 8 leden (6 van W., 2 van Oosterschelling) benevens den leeraar die Voorz.-Secr. is. Boekh: J. Oepkes. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Zondagschool* (24 leerl. Mej. H. C. de Jong en A. Vis). — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* Begin der godsdiensttoef. 9.30. Gedurende Nov., Dec., Jan. en Febr. om de 14 dagen ook avondgodsdiensttoef. te 5.30. Ook de 2e feestdagen, Oude- en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd. Hemelvaartsdag *niet.* 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, RB, VLA, VA, VV, VW, VDV, AEF, HWf.

Tjalleberd. 101 leden (12 elders), 60 catechisanten. Gemeentetr. f 950, Rijkstr. f 400. Pers. Bel. (2). *Past.* *Vacant.* — *Kerkeraad:* 6 leden benevens den leeraar die Voorz. is. Afzonderlijke diaconale fondsen. Secr: J. J. b. s. Wuite (te Luinjeberd); Boekh: (gem.) J. J. Wuite Jr.; (diac.) K. K. Schipper Jr. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij beroeping van een leeraar) met uitsluiting van de in 't laatstvoorafgaande jaar geregeld bedeeden. — *Herv. Psalmen, 1e en 2e Amst. Bundel* Begin der godsdiensttoef. 9.30. Zes winteravondgodsdiensttoef. des Woensdags te 7 uur. De 2e feestdagen en Hemelvaartsdag worden *niet.* Oude- en Nieuwejaar en ook de Hervormingsdag worden *wel* kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RA, FEF, FWF.

Twisk en Abbekerk. 151 leden (1 in Ned. Oost-Indië), 20 catechisanten. Gemeentetr. f 1475. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. J. F. Bakker, geb. 16 Aug. 1843, Prop. 1868 (Zuid-Zijpe 1 Nov. 1868; Midwolde 1873; Middestum 1875; Giethoorn Z. 1877; Twisk en A. 13 Nov. 1881). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar die adv. stem heeft en Secr. is; Voorz.-Boekh: (de oudste diaken) J. Leeuw Cz. — *Stemrecht:* Broeders. — *Herv. Psalmen. Doopgez. Liederen. Vervolg. Ee. Gez.* — Begin der godsdiensttoef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd; Oudejaar *niet.* 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, RS, RHo, VLA, VDV, AEF, HWf.

Uithuizen. 110 leden (6 elders), 39 catechisanten. Gemeentetr. f 1404. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. P. Oosterbaan, geb. 17 Oct. 1873. Prop. 1897 (St. Anna-Parochie 9 Jan. 1898; Uithuizen 31 Maart 1901). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar die adv. stem heeft en Secr. is; Voorz.-Secr: T. J. Allersma. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* — Begin der godsdiensttoef. 9 uur of 9.30 (Dec. en Jan.). — De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd, Oudejaar *wel.* 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van GS, DZV, GWf.

Utrecht. (Kerk Oudegracht 106) 578 leden (elders in de prov. Utrecht 16, 106 in de verstrooiing en buitenslands), 184 catechisanten. Gemeentetr. f 4000. Ds. S. de Waard, geb. 10 April 1849, Prop. 1878 (Westzaan Z. 9 Febr. 1879; 's Gravenhage 1883; Utrecht 21 Oct. 1894). — *Kerkeraad*: 6 leden benevens den leeraar, die Voorz. is. Ter behandeling van financ. aangelegenheden en armenverzorging vergaderen diakenen zonder den leeraar onder voorzitterschap van M. Honig; Secr. Dr. L. Alma; Boekh: P. Lanting. — *Financiële Commissie* (3 leden). *Commissie van Bijstand* (voor armenzorg en toezicht op de kerk: 3 diakonessen). — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Naaiereeniging* ten bate der DZV (Voorz: Mej. A. H. Fontein). — *Godsd. Liederen* (N.P.B.). Begin der godsdiensttoef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd, Oudejaar wel. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, RArnh, VLA, VA, VV, VW, DZV, VDV, AElf, HWf.

Veendam en Wildervank. (Gecombineerd voor den Predikdienst enz. met O. en N. Pekela). 259 leden (10 elders), 78 catechisanten. Gemeentetr. f 950. Rijkstr. f 400. *Past.* Ds. F. van der Ploeg, geb. 19 Dec. 1865, Prop. 1892 (Tjalleberd 15 Jan. 1893; Wolvega 1894; Veendam, W. en O. en N. P. 24 Juli 1898). — *Kerkeraad*: 7 leden benevens den leeraar die Secr. is. Gemeente- en Armverzorging zijn gescheiden. Voorz: H. Kool; Boekh: J. H. Kuiper. — *Stemrecht*: Broeders en zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Zondagschool* (Mevr. van der Ploeg-Wuite, 2 onderwijzeressen, 46 leerlingen). — *Zangvereeniging* (dir: J. H. Boer). — *Leidsche Bundel*. Begin der godsdiensttoef. 9.30 (z.) 10 (w.). Alleen de 1e feestdagen en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd (zie O. en N. Pekela.). Eens p. j. Avondmaal. — De gemeente is lid van GS, VDV, AElf, HWf.

Veenwouden. 139 leden (31 in naburige gemeenten), 62 catechisanten. Gemeentetr. f 1150, Rijkstr. f 200. Pers. Bel. (2) *Past.* — Ds. G. Heeringa, geb. 1875, Prop. 1899 (Tjalleberd 7 Jan. 1901, Veenwouden 17 Aug. 1902). — *Kerkeraad*: 4 leden, die 2 jaar zitting hebben, benevens den Boekh: P. de Clercq (die 3 jaar zitting heeft) en den leeraar, die Voorz.-Secr. is. *Beroepscommissie* (bestande uit den Kerkeraad + 4 buitengewone leden). — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij 'topmaken van een drietal en 'tberoepen van een leeraar). — *Zondagschool* (onder leiding van den leeraar en 2 helpsters; 70 leerlingen van wie slechts 26 uit de Doopsd. Gem. herkomstig). *Leesbibliotheek*. — *Herv. Psalmen, Groote en Kleine Bundel*. Begin der godsdiensttoef. 9.30. Ook de 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal met Dankzegging te 1.30.

Vlissingen. (Voor den Predikdienst enz. gecombineerd met Goes). 98 leden (5 elders), 34 catechisanten. Gemeentetr. f 1150. Ds. S. Spaans (zie Goes). — *Kerkeraad*: 5 leden, benevens den leeraar die adv. stem heeft. Voorz: H. L. Winkelman; Secr: A. L. A. van Unen; Boekh: M. J. Ketting. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Godsd. Liederen* (N.P.B.). Begin der Godsdiensttoef. te 10 uur. — De gem. is lid van VLA, VA, VV, VDV.

Wageningen. 55 leden, 25 catechisanten. Geen Predikant. (Cons. Ds. B. Cuperus, Em. Pred. te Zutphen). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den Consulent die adv. stem heeft. Voorz: P. Hoestra; Secr: H. G. Scholtens. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Godsd. Liederen* (N.P.B.). Begin der Godsdiensttoef. te 10,15 vm. Ook de Oudejaarsavond wordt kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal.

Warga. 183 leden (waarvan te Warga zelf slechts 60), 70 catechisanten. Gemeentetr. f 1400. Pers. Bel. (2) *Pastorie*. Ds. C. Vis Jzn, geb. 29 Oct. 1871, Prop. 1896 (Noordeind van Graft 13 Dec. 1896; Warga 1 Oct. 1899). — *Kerkeraad*: 7 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is; Boekh: R. Hansma. Afzonderlijke diaconale fondsen. *Beroepingscommissie*. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Zondagschool* (in vereeniging met andere Protestanten; 70 leerlingen, 4 onderwijzeressen) — *Herv. Psalmen, Leidsche Gezangen*. Begin der godsdiensttoef. 9,30. Ook de 2e feestdagen, Hemelvaartdag, Oude en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RA, VLA, VW, DZV, VDV, FEF, FWf.

Warns. 147 leden (5 elders), 85 catechisanten. Gemeentetr. f 1200, Rijkstr. f 250. Pers. Bel. (2) *Past.* Ds. J. D. van Calcar, geb. 10 April 1874. Prop. 1901 (Warns 9 Febr. 1902). *Kerkeraad*: 6 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is; Boekh: H. H. de Boer. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Zondagschool* (55 leerlingen, 2 onderwijzers of onderwijzeressen). — *Herv. Psalmen, Groote Bundel, Doopsg. Liederen*. Begin der godsdiensttoef. 9 (z.), 9,30 (w.). Minstens 4 winteravondgodsdienst-oefeningen. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RB, VLA, VDV, FEF, FWf.

Westgraftdijk. Zie Graftdijk.

Westzaan op 't Noord. (Waterlandsche Doopsgezinde Gemeente te Westzaan op 't Noord). 149 leden (27 elders), 53 catechisanten. Gemeentetr. f 1600. Pers. Bel. (f 80) *Past.* — *Vacant*. — *Kerkeraad*: 5 leden. Voorz: H. Stuurman Hzn; Secr: J. N. de Jong; Boekh: H. A. van Dijk. 3 Dia-

konessen. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (bij de verkiezing van diakenen zijn de bedeeiden van het stemrecht uitgesloten). — *Herv. Psalmen, Uitgezochte Liederen*. Begin der godsdienstoeft. 10 uur. Ook de 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, RS, VLA, VV, VDV, AEF, HWf.

Westzaan op 't Zuid. (Friesche Doopsgezinde Gemeente te Westzaan op 't Zuid). 109 leden (27 elders), 43 catechisanten. Gemeentetr. f. — *Vacant*. — *Kerkeraad*: 5 leden benevens den leeraar die alleen bij de behandeling van financ. zaken geene zitting heeft of stemrecht bezit. Afzonderlijke armenadministratie. Voorz.-Secr: J. Stoffels; Boekh: J. A. Dekker. 3 Diakonessen. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (bij de verkiezing van diakenen zijn de bedeeiden van het stemrecht uitgesloten). — *Bibliotheek* (bevattende meest oude werken en onder beheer van den Kerkeraad). *Weeshuis* (gesloten). — *Hervormde Psalmen en Uitgez. Liederen*. Begin der godsdienstoeft. te 10 uur. Ook de 2e feestdagen en Oudejaarsavond (6 uur) worden kerkelijk gevierd. Hemelvaartsdag en Nieuwejaar *niet*. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, RS, VLA, VA, VDV, AEF, HWf.

Wieringen. (Kerken te Hippolytushoef en te Stroe). 306 leden, 65 catechisanten. Gemeentetr. f 1200. Rijkstr. f 250. Pers. Bel. (2). Hoofd. Omsl. *Past. Vacant*. — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr: is en adv. stem heeft. Boekh: elk der diakenen op jaarbeurt. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Herv. Psalmen, Ev. Gezangen*. Begin der godsdienstoeft. 10 uur. Ook de 2e feestdagen, Hemelvaartsdag, Oude- en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RS, RHw, VLA, DZV, HWf.

Wildervank (zie Veendam).

Winschoten (zie Midwolde).

Winterswijk. 46 leden (waarvan 6 te Aalten, 2 te Groenloo, 7 in de verstrooiing, 1 buitenslands en 2 onbekend), 10 catechisanten. Gemeentetr. f 1400 en f 50 voor Belastingen. *Past.* Ds. P. E. Lugt, geb. 10 Jan. 1841, Prop. 1865 (Noordeind van Graft 22 Oct. 1865; Noordbroek 1871; Ljlst 1874; Winterswijk 2 Juni 1878). — *Kerkeraad*: bestaat niet. Eens per jaar vergaderen de Broeders-lidmaten. Voorz.-Boekh: W. Paschen; Secr: de leeraar. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Herv. Psalmen, Ev. Gezangen, Vervolg. Ev. Gez.* Begin der godsdienstoeft. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd, Oudejaar *wel* (6 uur nm.).

Avondmaal op ongeregelde tijden (meestal na doopsbediening). — De Gem. is lid van RARh en AEF.

Witmarsum en Pingjum. (Kerken te W. en te P.). 74 leden (5 elders), 28 catechisanten. Gemeentetr. f 1375. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. P. Ens, geb. 14 Aug. 1875, Prop. 1899 (Witmarsum en P. 12 Nov. 1899). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar, die Secr. is; Boekh: R. H. Tacoma. *Financiële Commissie* (3 leden). — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Grootte Bundel.* Begin der godsdiensttoef. om de andere week te W. en te P. 9 (z.) 9.30 (w.) De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag, Oude- en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RB, VLA, VA, VV, FEF, FWf.

Wolvega. 95 leden (18 elders), 80 catechisanten (van welke 60 van den Ned. Prot. Bond). Gemeentetr. f 950. Rijkstr. f 400. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. M. van der Vegte Jr., geb. 16 Aug. 1872, Prop. 1898 (Wolvega 23 April 1899). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar die Secr. is. Voorz-Boekh: J. Bent. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Zondagschool* (Leeraar en 3 onderwijzeressen, 65 leerlingen). — *Leesbibliotheek* (onder beheer van den Kerkeraad). — *Herv. Psalmen, Oude Haarl. Bundel.* Begin der godsdiensttoef. 9.30 (z.) 10 (w.) De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Oudejaar wordt *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RA, FEF, FWf.

Workum. leden (elders), catechisanten. Gemeentetr. f 1350. Pers. Bel. (2). *Past.* Prop. 1889 (Workum 12 Jan. 1890). — *Kerkeraad*: 5 leden benevens den leeraar, die adv. stem heeft. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatste alleen bij de beroeping van een leeraar. — *Herv. Psalmen, 1e en 2e Amst. Bundel.* Begin der godsdiensttoef. 9.30. — *Zangkoor. Knapenvereniging.* — De gem. is lid van RB, VLA, VA, VV, VW, DZV, VDV, FEF, FWf.

Wormer en Jisp. 105 leden (6 elders), 26 catechisanten. Gemeentetr. f 950. Rijkstr. f 250. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. W. P. J. van Haarst, geb. 21 Dec. 1854, Prop. 1880 (Hoorn op Tessel 15 Mei 1881; Wormer en Jisp 14 Sept. 1884). Woning te Jisp. — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar, die Voorz. is en adv. stem heeft. Boekh: E. Venekamp. (De kerkeraad is nog steeds onvoltallig en telt 2 leden). — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (bij benoeming van diakenen stemmen alleen de Broeders). — *Psalmen Laus Deo, Grootte Bundel.* Begin der godsdiensttoef. 9.30. Ook de 2e feestdagen en Hemelvaartsdag worden kerkelijk gevierd, Oude- en Nieuwe-

jaar *niet*. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RS, RHo, VLA, VA, VW, DZV, VDV, AEf, HWf.

Wormerveer. (Vereenigde Doopsgezinde Gemeente). 433 leden, 180 catechisanten. Gemeentetr. f 2500. *Past.* Ds. H. Britzel, geb. 1871, Prop. 1898 (IJtens 15 Jan. 1899, Wormerveer 22 Juni 1902). — *Kerkeraad*: 6 leden benevens den leeraar, die adv. stem heeft. Voorz. C. H. Leibbrandt; Secr. A. Aten; Boekh. J. Vis. *Commissie van Bijstand* (6 leden) *Diaknessen* (3). — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. (Bij verkiezingen van leeraren, diaconen of commissieleden kiest de gemeente uit een drietal door den Kerkeraad opgemaakt). — *Herv. Psalmen*, 2e Amst. *Bundel. Uitgezochte Liederen*. Begin der godsdiensttoef. 10 uur. Ook de 2e feestdagen en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd, Hemelvaartsdag en Nieuwjaar *niet*. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, RS, RHw, VLA, VW, DZV, VDV, AEf, HWf.

Woudsend. 49 leden (9 elders), 22 catechisanten. Gemeentetr. f 1050. Rijkstr. f 250. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. J. Koster, geb. 6 Nov. 1871, Prop. 1897 (Woudsend 14 Nov. 1897) *nam 't beroep aan naar Terhorne*. — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar, die Secr. is. Voorz.-Boekh. H. Kraan. Gemeente- en armenadministratie zijn gescheiden. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Leidsche Bundel*. Begin der godsdiensttoef. 9.30. Vier Winteravondgodsdiensttoef. 6 uur. Ook de 2e feestdagen, Hemelvaartsdag, Oude- en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gemeente is lid van RB, VLA, VV, VW, DZV, VDV, FEf, FWf.

Zaandam-Oostzijde. 511 leden ($\pm$ 100 elders), 137 catechisanten. Gemeentetr. f 2000. Pers. Bel. (2) *Past.* Dr. C. B. Hylkema, geb. 14 Oct. 1870, Prop. 1895 (Helder en Huisduinen 12 Jan. 1896; Zaandam-O. 22 Nov. 1899) — *Kerkeraad*: 6 leden, Voorz. A. Cleynert; Secr. S. Schagen; Boekh. P. Korff; Secr. voor den Predikdienst: S. J. van der Goot. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters — *Zondagschool* (Mej. A. Pelt. 4 onderwijzeressen. 80 leerlingen). *Vereeniging tot hulp aan zieken* (Penningm: Mej. C. ter Wee). *Weeshuis* (Presidente: Mevr. Flentrop-Smit). — *Godsdienstige Liederen* (N.P.B.). Begin der Godsdiensttoef. 10 uur. Ook de 2e feestdagen, Hemelvaartsdag, Oude- en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, RS, VLA, VA, VV, VDV, AEf, HWf.

Zaandam-Westzijde. 788 leden, 185 catechisanten. Gemeentetr. f 2500. Pers. Bel. (f 100). *Past.* Ds. I. Molenaar geb. 7 Dec. 1848, Prop. 1873

(Berlicum 2 Nov. 1873; Almeloo 1875; Zaandam-W. 14 Jan. 1877). — *Kerkeraad*: 9 leden. Hiervan 4 Regenten, bijgestaan door 4 Regentessen voor de Armverzorging. Voorz: A. Buys; Secr: G. Pondman Azn; Boekh: W. Middelhoven. *Gemeentecommissie*: 9 leden onder wie ééne Zuster. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen*, 1e en 2e Amst. *Bundel*. Begin der godsdienstoef. 10 uur. — Ook de 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Oudejaar ('s av. 6 uur) worden kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. bezit een *Weeshuis* en is lid van ADS, RS, VLA, VA, VV, VW, VDV, AEF, HWf.

Zeertijp (zie Leermens en Loppersum).

Zijldijk. 81 leden (7 elders), 12 catechisanten. Gemeentetr. f 1400, Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. Haars, geb. 6 April 1877, Prop. 1895 (Zijldijk 8 Dec. 1895). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar, die *adviseerende*, en bij staking van stemmen *beslissende* stem heeft. Gemeente- en Armverzorging zijn gescheiden. Voorz.-Secr: de leeraar; Boekh: L. Coolman 't Zandt. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen*, *Groote Bundel*. Begin der godsdienstoef. 9 (z.) 9.30 (Dec. Jan. Febr.). De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd, Oudejaarsavond *wel*. Eens p. j. avondmaal. — De gem. is lid van GS., VDV, AEF, GWf.

Zijpe-Noord. (Kerk te Oudesluis). 64 leden (4 elders), 12 catechisanten. Gemeentetr. f 800. Rijkstr. f 200. — *Voor Predikdienst enz. gecombineerd met Zuid-Zijpe. Gemeenschappelijke pastorie*. — Ds. H. van Calcar, geb. 15 Sept. 1838, Prop. 1863 (Hindelopen 8 Nov. 1863; Veenwouden 1865; Noordhorn 1880; Zijpe 17 Oct. 1886), woont te Schagerbrug — *Kerkeraad*: 2 leden benevens den leeraar, die Voorz. is. Secr.-Boekh: C. Dz. Rezelman. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen*, *Evang. Gezangen*. — Begin der godsdienstoef. (om de 14 dagen) 9.30. Ook de 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd. Oudejaar *niet*. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RS, RHw, AEF, HWf.

Zijpe-Zuid. (Kerk te Burgervlotbrug aan de Mennonietenbuurt). 84 leden (9 elders), 15 catechisanten. Gemeentetr. f 800. Rijkstr. f 200. (Zie verder Noord-Zijpe. — *Kerkeraad*: 3 leden benevens den leeraar, die Voorz. is. Secr.-Boekh: Fred. Bakker. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen*, *Evang. Gezangen*. Begin der godsdienstoef. (om de 14 dagen) te 9.45. Ook de 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd, Oudejaar *niet*. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RS, RHw, VLA, VA, AEF, HWf.

Zuiderhuisterveen (zie Surhuisterveen).

Zutfen. 130 leden (60 elders, d. w. z. niet te Zutfen, Brummen, Gorsel of Warnsfeld) 19 catechisanten. Gemeentetr. f 1800. Ds. S. D. A. Wartena, geb. 15 Jan. 1871, Prop. 1894 (Terschelling 25 Nov. 1894; Veenwouden 1897, Zutfen 9 Maart 1902). — *Kerkeraad*: 5 leden benevens den leeraar, die Secr. is van den Kerkeraad en den Breeden Kerkeraad (waarin ook de Oud.kerkernadsleden zitting hebben). Voorz: D. Nuysinck (1902), B. Cuperus (1903). Boekh: J. C. Goldenberg. Ter behandeling van financiële zaken vergadert de Kerkeraad als *financiële Commissie* zonder den leeraar, die echter ook hierbij uitgenoodigd kan worden; Secr. dier Commissie is J. M. Ubbens. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Godsd. Liederen* (N.P.B.), *1e en 2e Amst. Bundel*, *Herv. Psalmen* (in naam). Begin der godsdienstoeef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Oudejaarsavond *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (Goeden Vrijdagavond). — De gem. is lid van ADS, RArnh, VA, VV, VW, AEF, HWf.

Zwartsluis. 35 leden (5 elders), 10 catechisanten. Gemeentetr. f 650. Rijkstr. f 500. Pers. Bel. (3). *Past.* Ds. A. de Vries, geb. 10 Febr. 1870, Prop. 1898 (Zwartsluis 18 Dec. 1898). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar die Secr. is; Voorz.-Boekh: T. Schurink Wzn. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij 't beroepen van een leeraar). — *Herv. Psalmen*, *1e en 2e Remonstr. Bundel*. Begin der godsdienstoeef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RZW, VLA, VW, VDV, AEF.

Zwolle. 216 leden (20 elders), 73 catechisanten. Gemeentetr. f 2000. Rijkstr. f 500. Ds. A. G. van Gilse, geb. 27 Jan. 1847, Prop. 1871 (Wormer en Jisp 10 Dec. 1871; Westzaan Z. 1872; Leer 1878; Zwolle 30 Nov. 1890). — *Kerkeraad*: 5 leden benevens den leeraar. Afzonderlijke diaconale geldmiddelen. Voorz: H. Wuite; Secr. C. D. van der Helm; Boekh: H. Molenaar. *Breede Kerkeraad*. — *Stemrecht*: Benoemingen geschieden door den Breeden Kerkeraad uit een drietal door de stemhebbende *Broeders* opgemaakt. Bij beroeping van een leeraar stemmen ook de *Zusters* mede. — Vrouwen-Hulpvereniging (voor de Zending, Voorz: Mevr. E. Doyer-Ketjen; Secr: Mej. C. S. Doyer). — *Herv. Psalmen*, *Ev. Gezangen*, *Vervolg. Ev. Gez.*, *Zwolsche Bundel* (bij den doop). — Begin der Godsdienstoeef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd, *wel* Oudejaarsavond. 2 maal p. j. Avondmaal (o. a. op Goeden Vrijdagavond). — De gem. is lid van ADS, RZW, VLA, VA, VV, VW, VDV, DZV, HWf.

Buitenlandsche Gemeenten.

Cleve. 5 leden. 't Beheer der geldmiddelen berast bij Mej. Verster. *Evangel. Gezangen.* Begin der godsdiensttoef. 10 uur. Gedurende den Zomer van 1902 werden 4 godsdiensttoef. gehouden, geleid door leeraren uit den Ring Arnhem.

Crefeld. 1125 zielen, 44 catechisanten. Ds. E. Weydman. Prop. ADS. 1861 (Crefeld 21 Nov. 1866). — *Kerkeraad:* 11 leden benevens den leeraar, die Voorz. is. Boekh: A. Davids. Afzonderlijke diaconale geldmiddelen. — *Brede Kerkeraad.* — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (mits 21 jaar oud en jaarlijks 2 Mrk. hoofdgeld bijdragende). — *Kinderkoor* (zingt om de 3 weken bij de godsdiensttoef.). — *Evangel. Gesangbuch für Rheinland und Westphalen.* Begin der godsdiensttoef. 10 uur. Ook de 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal (op den 1en Paaschdag en Allerzielen — Totenfest). — *Weeshuis* (8 à 10 weezen). — De gem. is lid van VDM, HWf en der Prediger-Witwenkasse.

Emden. 118 leden (67 elders), 13 catechisanten. Gemeentetr. 3108 Mrk (f 1864.80). *Past.* Dr. J. P. Müller. Prop. 1853 (Mensingeweer 12 Maart 1854; Rotterdam 1857; Zwartsluis 1867; Emden 17 Nov. 1872). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is. Boekh: B. Brons Jr. *Commissie van Diaconessen.* — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (mits 21 jaar oud en bijdragende tot onderhoud der gem.). — *Gesangbuch der Reformirte Gemeinden Ostfrieslands.* Begin der godsdiensttoef. 9.30. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd, Oudejaarsavond *wel* (6 uur). Eens p. j. Avondmaal (op Goeden Vrijdag). — De gem. is lid van VDM, GS, AEF, HWf.

Emmerich. Geene mededeelingen ontvangen.

Friedrichstadt a/d Eider. 25 leden (10 elders), 3 catechisanten. Gemeentetr. 2200 Mrk. Ds. Blickendorfer. — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar die Secr. is. Voorz: Gerhard Schütt; Boekh. Julius Marxen. *Financiële Commissie* (2 leden). — *Stemrecht:* Broeders. — *Gesangbuch zum Gottesd. und häusl. Gebr. in Ev. Mennoniten Gemeinden (een Zuid-duitsch Doopsd. Gezangboek).* — Begin der godsdiensttoef. 10 uur. Ook de 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd, Oudejaar niet. 2 maal p. j. Avondmaal (op Goeden Vrijdag en St. Michaelis). — De gemeente is lid van VDM, DZV en der Prediger-Witwenkasse.

Goch. Geene mededeelingen ontvangen.

Gronau in Westphalen. 40 leden, 25 catechisanten. — *Kerkeraad*: 3 leden. Voorz: Dr. Jan van Delden, Secr.-Boekh: J. Julius Stroink. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Leidsche Bundel*. Begin der Godsdienstoeef. 10.30. — De gemeente voorziet in de godsdienstige behoeften van Doopsgezinden die aan de grenzen inde burgerlijke gemeenten Losser en Lonneker wonen en wordt bediend door den leeraar van Enschedé (zie aldaar).

Hamburg en Altona. 227 leden (29 elders), 7 catechisanten (dooptelingen). Ds. B. C. Roosen. Prop. 1845 (Hamburg-A. 12 Oct. 1845). Ds. H. van der Smissen. Prop. 1872 (Ibersheim Sept. 1872; Hamburg-A. Nov. 1882). — *Kerkeraad*: 7 leden benevens de leeraren. Voorz: B. C. Roosen; Secr: Ds. H. van der Smissen; Boekh: C. C. Wiebe. — *Stemrecht*: Broeders. — *Alg. Landesgesangbuch für Schleswig-Holstein*. Begin der godsdienstoeef. 9.45. — De gem. bezit een *Kerkhof* en een *Bibliotheek* en is lid van VDM, DZV en der Prediger-Witwenkasse.

Leer. 64 leden (21 elders), 1 catechisant. Gemeentetr. 4000 Mrk. Ds. S. F. van der Ploeg, geb. 1854, Prop. A.D.S. 1879 (Burg op Tessel 29 Febr. 1880; Drachten en U. 1884; Noordhorn 1887; Pieterzijl 1889; Leer 2 Aug. 1891). — *Kerkeraad*: 3 leden benevens den leeraar die Voorz. is. Boekh: R. Rahusen. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij beroeping van een predikant. 't Stemrecht afhankelijk van eene vaste geldelijke bijdrage aan de gem.). — *Psalmen und Gesänge der Ref. Gem. in Ostfriesland*. Begin der godsdienstoeef. 10 uur. De 2e feestdagen en Nieuwejaar worden doorgaans *niet* gevierd, Hemelvaartsdag en Oudejaarsavond *wel*. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van VDM, GS, AEF en der Prediger-Witwenkasse.

Neustadt Gödens. *Vacant*. Geene mededeelingen ontvangen.

Neuwied. 88 leden (68 elders), 3 catechisanten. Lic. G. Haake. Prop. 1897 (Monsheim 28 Febr. 1897; Neuwied, 2 Oct. 1898). — *Kerkeraad*: 2 leden benevens den leeraar die Voorz., Secr. en Boekh. is. — *Stemrecht*: Broeders. — *Evangel. Gesangbuch für die Rheinprovinz*. Begin der godsdienstoeef. 10 uur. — Godsdienstoeef. te Neuwied en te Giesen. — De gem. is lid van VDM, AEF.

Norden. 147 leden (48 elders), Gemeentetr. 3500 Mrk en Bel. Ds. C. A. Leendertz, geb. 19 Oct. 1861, Prop. A.D.S. 1889 (Norden 17 Maart 1889). — *Kerkeraad*: 5 leden benevens den leeraar die Voorz. is. Boekh:

Joh. Lübke. Gemeente- en Armverzorging zijn afzonderlijk. *Brede Kerkeraad*. — *Stemrecht*: de meerderjarige Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij beroeping van een leeraar). — *Leesbibliotheek*. — *Psalmen und Gesänge der Reform. Gem. Ostfrieslands*. Begin der godsdienstoef. 6 uur. De 2e feestdagen en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd, Hemelvaartsdag en Oudejaar *wel*. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van VDM, GS, DZV, HWf en der Prediger Witwenkasse.

BESTUREN VAN SOCIËTEITEN, RINGEN, FONDSEN EN ANDERE INSTELLINGEN.

ALGEMEENE DOOPSGEZINDE SOCIËTEIT,

opgericht 1811.

(vergadert in de laatste week van Juni en van September).

JAAR VAN
AFTREDING.

BESTUURDERS, benoemd:

1905.	*P. van Eeghen, <i>Penningmeester</i> , door Amsterdam	
"	*Ds. P. Feenstra Jr.	" "
"	*Mr. H. S. v. Lennep, <i>Penningm.</i>	" "
"	*Mr. J. P. Portielje.	" "
1908.	*Ds. W. I. Leendertz	" "
"	*Ds. I. H. Boeke	" "
"	Dr. A. K. Kuiper	" "
"	*D. Rahusen, <i>Voorzitter</i>	" "
"	*Prof. Dr. K. Kuiper	" "
"	H. B. E. Warnars, voor 't fonds	
	DE VOGEL	" "
"	*Prof. S. Cramer.	
"	* " I. J. de Bussy, <i>Sekretaris</i> .	
1905.	*Ds. W. Jesse	} door de geza- menlijk stemmende gemeenten.
"	*Prof. Mr. W. van der Vlugt	
"	H. M. de Vries	
1908.	B. Cuperus	
"		
"	Ds. J. W. van der Linden . . .	door Alkmaar e. s.

BESTUURDERS IN LOCO.

1905. *Ds. A. Vis door Akkrum c. s.
 „ * „ S. Lulofs „ Deventer.
 „ Mr. D. Alma „ de Friesche Sociëteit.
 1908. *Mr. H. Binnerts „ „ „ „
 „ Ds. M. L. Deenik. „ „ „ „
 „ * „ Jb. van Gilse. „ Groningen.
 „ * „ J. Craandijk „ Haarlem.
 „ Dr. J. Timmer. „ „
 „ *Dr. H. J. Elhorst „ „
 „ H. M. Wijsman „ „
 1905. *Ds. J^o. de Vries „ „
 1908. * „ P. S. Bakels „ Koog en Zaandijk.
 „ „ P. Zondervan „ Leeuwarden.
 1905. * „ S. de Waard, *Ond.voorz.* „ Utrecht.
 1908. H. Boekenooogen „ Wormerveer.
 1905. Dr. C. B. Hylkema „ Zaandam O. Z.
 „ *Ds. I. Molenaar „ Zaandam W. Z.

De met een * geteekende namen zijn die der bestuurders, voor de zittingen van Gecommitteerden aangewezen.

COLLEGE VAN CURATOREN:

- Ds. I. H. Boeke.
 „ P. Feenstra Jr., *Onder-Voorzitter*.
 „ W. I. Leendertz.
 Prof. S. Cramer, *advis. lid*.
 „ I. J. de Bussy, *advis. lid, Sekretaris*.
 Ds. W. Jesse.
 Prof. Dr. K. Kuiper.
 Ds. J. Craandijk.
 „ Jb. van Gilse.
 „ S. Lulofs, *Voorzitter*.
 Prof. Mr. W. van der Vlugt.

Curatoren in loco.

CCOMMISSIE TER UITDEELING:

Mr. H. S. van Lennep, *Voorzitter.*

P. van Eeghen, *Sekretaris.*

Prof. S. Cramer.

„ I. J. de Bussy.

H. B. E. Warnaaars.

Ds. A. Vis.

Ds. Jo. de Vries.

Dr. H. J. Elhorst.

Mr. H. Binnerts.

Ds. I. Molenaar.

COMMISSIE TOT AANSCHRIJVING DER GEMEENTEN:

Prof. Dr. S. Cramer; Mr. H. S. van Lennep; Prof. I. J. de Bussy, *Sekretaris.*

COMMISSIE TOT HET JAARVERSLAG:

Prof. Dr. S. Cramer; Ds. P. Feenstra Jr.; Prof. I. J. de Bussy, *Sekretaris.*

CCOMMISSIE TOT DE PROPONENTEN:

Prof. Dr. S. Cramer; Ds. W. I. Leendertz; Prof. I. J. de Bussy, *Sekretaris.*

PROPONENTEN:

K. Bakker	te	<i>Sneek.</i>
H. C. Barthel	„	<i>Haarlem, ber. te Holwerd.</i>
F. ten Cate	„	<i>Borne.</i>
G. Fopma	„	<i>Hennaard.</i>
M. Huizinga Jr.	„	<i>Amsterdam, ber. te Nes (Amel.).</i>
A. Hulshof	„	<i>Borne.</i>
J. Hulshoff	„	<i>Sneek.</i>

U. Y. Veenland	te	<i>Lippenhuizen.</i>
K. Vos	„	<i>Rotterdam.</i>

STUDENTEN:

W. Koekebakker	van	<i>Amsterdam.</i>
F. F. Milatz	„	<i>Zwolle.</i>
D. Pottinga	„	<i>Bolsward.</i>
S. Scholten	„	<i>Enkhuizen.</i>
D. Attema	„	<i>Leeuwarden.</i>
W. Banga	„	<i>Aalzum bij Dokkum.</i>
J. G. Frerichs	„	<i>Borne.</i>
P. M. Heringa	„	<i>Groenlo.</i>
M. J. Kusters Gz.	„	<i>Leiden.</i>
R. Kuipers	„	<i>Winschoten.</i>
M. Onnes	„	<i>Groningen.</i>
E. Pekema	„	<i>Bolsward.</i>
J. Scherpenhuysen	„	<i>Haarlem.</i>
T. P. Sevensma	„	<i>Sneek.</i>
H. Westra	„	<i>Rotterdam.</i>
H. Bussemaker	„	<i>Deventer.</i>
J. M. Erkelens	„	<i>Haarlem.</i>
W. Luikinga	„	<i>Groningen; studeert aldaar.</i>
C. C. de Maar	„	<i>Meppel.</i>
J. M. Vis	„	<i>Amsterdam.</i>
R. D. Boersma	„	<i>Loënga bij Sneek.</i>
J. E. van Brakel	„	<i>Amsterdam.</i>
L. G. Holtz	„	<i>Heemstede.</i>
W. Leendertz	„	<i>Amsterdam.</i>

Het adres van H.H. Penningmeesters der Sociëteit is:
den Heer P. VAN EEGHEN, Heerengracht 497; dat van den

Sekretaris, Prof. DE BUSSY, P. C. Hooftstraat 178; dat van den Commies, A. BLEEKER, Singel 454.

VEREENIGING VAN DOOPSGEZINDE GEMEENTEN,
(Haarlemsche Vereeniging) opgericht in 1860.

(vergadert om de vijf jaren, voor het eerst weder in 1905).

1. *Algemeen bestuur, tevens bestuur van de Vereeniging voor de attestatiën en van die voor de regeling der plaats van armlastigheid*: de gemeente Haarlem.

2. *Bestuur van de Vereeniging voor de Weezen en van het Weezenfonds*: de gemeente Haarlem, en door deze aangewezen: Ds. Jo. de Vries, P. Dyserinck, H. M. Wijsman, penningmeester, J. A. Fontein, Dr. H. J. Elhorst, Ds. B. P. Plantenga.

3. *Vereeniging ter behartiging van de godsdienstige belangen der Doopsgezinden in de verstooing*: Dss. P. Feenstra Jr., voorzitter; J. F. Bakker, Twisk; A. Binnerts, Rotterdam; Tj. Kielstra, Leiden; S. de Waard, Utrecht; W. J. van Douwen, Almeloo; B. Haga, Nijmegen; B. P. Plantenga, Haarlem, sekretaris-penningmeester.

EMERITAATFONDS VOOR DOOPSGEZINDE
LEERAREN, opgericht 1849.

Gevestigd te Zaandam.

(vergadert om de vijf jaren, voor 't eerst weder in 1904).

Voorzitter: Ds. P. S. Bakels, Koog a/d Zaan (aftr. 1904).
Sekretaris: Ds. C. R. van Dokkum, Westzaan (1909).
Penningmeesters: J. Huijsman Wzn., Koog a/d Zaan (1909)
en W. J. Pekelharing, Amsterdam (1914). Bestuurders
van het Amsterdamsche reservefonds: D. Rahusen (1909)

en J. H. van Eeghen (1904). Ds. J. Sepp (1914). J. Westerman Holstijn (1919). Mr. J. H. Lugt, afgev. van Rotterdam (1904). G. de Vos, afgev. van den Haag (1919). Adviseur: Mr. J. P. Portielje te Amsterdam, honorair-bestuurder.

DOOPSGEZINDE ZENDINGVEREENIGING

(vergadert in Juli).

BESTUUR:

Mr. H. S. van Lennep, voorzitter; Jb. Bierens de Haan, thesaurier; J. W. Bianchi Nz., Ds. C. P. van Eeghen Jr., Dr. A. K. Kuiper, A. W. van Eeghen Jr., Prof. Dr. S. Cramer, J. A. Dupuy, allen te Amsterdam. Ds. F. C. Fleischer te Makkum. Ds. J. W. van Stuyvenberg te Blokzijl. Ds. L. van Cleeff J.Jzn., Aalsmeer. Ds. V. Loosjes, Sneek. Ds. J. B. du Buy, Borne. Ds. W. I. Leendertz, Keizersgracht 194, Amsterdam, sekretaris.

Afdeelingen: Amsterdam, J. A. Dupuy, sekretaris.

Utingeradeel, Ds. H. G. Dornseiffen, Heerenveen, voorzitter.

Dantumadeel,, sekretaris.

Ring Bolsward, Ds. J. Pottinga Hzn. te Bolsward, sekretaris.

Haarlem, Ds. Jo. de Vries, sekretaris.

Dienstdoende zendelingen:

P. A. Jansz, Mergaredja, distr. Mergatoehoe, postk. Djoewana (Japara), op Java.

H. Fast, Mergaredja.

J. Hubert, Kedoeng Pendjalin, bij Mergaredja.

Joh. Klaassen, Mergaredja.

J. Thiessen, Pakanten (via Liboe Si-Kaping) op Sumatra.

Rustende zendelingen: P. Jansz, te Pati op Java.
N. D. Schuurmans, te Haarlem.

DE ZONDAGSBODE, DOOPSGEZIND WEEKBLAD,
opgericht 1887.

Commissarissen: Ds. S. Lulofs, den Haag; Ds. S. de
Waard, Utrecht; Tj. Kielstra, Leiden.
Redacteur: Ds. P. Feenstra Jr., te Amsterdam.

FRIESCHE DOOPSGEZINDE SOCIËTEIT,
opgericht 1695.

(vergadert Donderdag na Pinksteren te Leeuwarden).

JAAR VAN
AFTREDING.

BESTUUR:

1903. J. G. Appeldoorn	te Gorredijk.
1904. P. Fennema	„ Sneek.
1905. Ds. V. Loosjes.	„ „
1906. G. S. van der Goot.	„ Irnsum.
1907. Ds. D. Kossen.	„ Akkrum.
1908. A. Prakken	„ Murmerwoude.
1909. P. de Clercq	„ Veenwouden.
1910. Ds. J. W. van der Linden. . . .	„ Harlingen.
„ Ds. M. L. Deenik, sekretaris. . .	„ Leeuwarden.

FINANTIËELE COMMISSIE:

Mr. H. Binnerts, boekhouder van het Sociëteitfonds.
Mr. C. B. Menalda, „ „ „ Weduwfonds.
J. Koopmans, „ „ „ Emeritaatfonds.
Ds. M. L. Deenik, sekretaris.

Ring AKKRUM.

(vergadert Dinsdag vóór Pinksteren).

Omvat de gemeenten Akkrum, Appelsga, Bovenknijpe, Drachten, Gorredijk en Lippenhuizen, Grouw, Heerenveen, Irnsum en Poppingawier, Joure, Leeuwarden, Oldeboorn, Terhorne, Tjalleberd, Warga en Wolvega.

Voorzitter: Ds. J. G. Appeldoorn.

Sekretaris: Ds. D. Kossen.

Ring BOLSWARD,

opgericht 1840.

(vergadert Woensdag vóór Pinksteren te Bolsward).

Omvat de gemeenten Baard, Balk, Bolsward, Franeker, Harlingen, Hindeloopen en Koudum, Makkum, Sneek, Stavoren en Molkwerum, Terschelling, Warns, Witmarsum en Pingjum, Workum, Woudsend, Ylst en Ytens.

Voorzitter:

Sekretaris-penningmeester: Ds. J. Pottinga Hz.

Ring DANTUMAWOUE.

(vergadert Woensdags vóór Pinksteren te Hardegarijp).

Omvat de gemeenten St. Anna Parochie, Berlicum, Dantumawoude, Hallum, Hollum op Ameland, Holwerd en Blija, Nes op Ameland, Oudebildtziyl, Rottevalle, Surhuisterveen, Ternaard en Veenwouden.

Voorzitter: Ds. S. Wartena.

Sekretaris-penningmeester: Ds. L. Reinders.

FRIESCH STUDIEFONDS.

(vergadert Woensdags na Paschen te Leeuwarden).

JAAR VAN
AFTEREDING.

BESTUUR:

1903. P. Zondervan. te Leeuwarden, Sekretaris.
 1904. Mr. D. Alma. „ Sneek.
 1905. J. G. Appeldoorn. . . . „ Gorredijk.
 1906. G. Bierma „ Ternaard.
 1907. J. W. van der Linden . „ Harlingen, Voorzitter.
 1908. Mr. H. Binnerts „ Leeuwarden.
 1909. M. L. Deenik. „ „
 1910. E. ten Cate Fennema . „ Sneek.

FRIESCHE DOOPSGEZINDE PREDIKANTEN-
VEREENIGING.

Sekretaris-penningmeester: Ds. P. H. Veen te Bovenknijpe.

RIJPER SOCIËTEIT.

(Friesche en Waterlandsche Sociëteit in Noord-Holland, dagteekenend uit de 17^{de} eeuw. Zij vergadert om de twee jaren, voor het eerst weder in 1903).

BESTURENDE GEMEENTEN:

- Zaandam (Westzijde), voorzitter: G. Pondman Az.
 Koog en Zaandijk, ondervoorzitter: J. Honig Cz., Zaandijk.
 Zaandam (Oostzijde), penningmeester: S. van der Goot.
 De Rijk, sekretaris: W. Spaarman Pz.

NOORD-HOLLANDSCHE RING,

opgericht 1844.

(vergadert op den tweeden Woensdag na Pinksteren).

Voorzitter: Ds. J. F. Knipscheer, Knollendam.

Penningmeester: Ds. K. S. van der Meulen, Nieuwe Niedorp.

Sekretaris: Ds. J. F. Bakker, Twisk.

Correspondent der Wester-afdeeling: Ds. J. Kooiman, Barsingerhorn.

Correspondent der Ooster-afdeeling: Ds. J. Westerman Holstijn, Purmerend.

WEDUWFONDS VOOR NOORD- EN ZUID-HOLLAND, opgericht 1794.

(vergadert om de tien jaren, voor 't eerst weder in 1904).

COMMISSARISSEN:

Ds. P. Feenstra Jr., Amsterdam, voorz.; J. C. van Heukelom (Vondelstraat 46) en H. J. Rahusen, Amsterdam, boekhouders; J. A. Fontein en Dr. H. J. Elhorst, Haarlem; Ds. I. Molenaar en G. Pondman Az., Zaandam; B. Barlagen Bussemaker, Twelloo; H. Hulshoff Pol, Hengeloo; Prof. Dr. S. Cramer, sekretaris.

ZWOLSCHE VEREENIGING.

(vergadert den eersten Woensdag van Juli).

BESTUUR:

Voorzitter: Ds. A. Binnerts, Rotterdam. Ondervoorzitter: Ds. P. Sijbolts, Middelburg. Sekretaris: Ds. P. B. Westerdijk, Enschede.

Ring Zwolle (vergadert den derden Dinsdag in Juni).

Sekr.: Ds. A. G. van Gilse.

Ring Twente (vergadert in Juni en September).

Voorz.: Ds. W. J. van Douwen. Ondervoorzitter: Abr. ten Cate, Borne. Sekretaris: Ds. P. B. Westerdijk.

Ring Arnhem. Voorzitter: de gem. Utrecht. Sekretaris:
Ds. G. Wuite, Arnhem.

De Zuid-Hollandsche en Zeeuwsche ring heeft in de laatste jaren geene vergadering gehouden.

SOCIËTEIT VAN DOOPSGEZINDE GEMEENTEN
IN GRONINGEN EN OOST-FRIESLAND,

opgericht 1826.

(vergadert den eersten Woensdag in Juni).

BESTUUR:

Voorzitter: Ds. A. Gerritsma, Grijpskerk. Penningmeester:
A. van Delden, de Meeden. Ds. D. Haars, Zijldijk. Ds. J.
Wuite, Stadskanaal. Sekretaris: Ds. Jb. van Gilse.

WEDUWFONDS DER DOOPSGEZINDE GEMEENTEN
IN DE PROVINCIE GRONINGEN,

opgericht 1835.

BESTUUR:

G. Arkema, Groningen, 1^{ste} boekhouder. G. Mesdag, Groningen, 2^{de} boekhouder. Ds. D. Haars, sekr. Ds. A. Mulder, Leermens en Loppersum. Ds. S. G. Binnerts, Sappemeer.

NAAMLIJST

VAN

RUSTENDE LEERAREN

MET OPGAVE VAN HUNNE DIENSTJAREN,
LAATSTE GEMEENTE EN, WANNEER ZIJ NIET IN DEZE ZIJN
BLIJVEN WONEN, TEGENWOORDIGE WOONPLAATS.

-
- J. Attema, 1861—1881, Nijmegen; den Haag.
H. de Boer, 1857—1897, Alkmaar.
B. ten Bruggencate, 1863—1900, Noordbroek; Groningen.
A. Hermz. ten Cate, 1857—1899, Oudebiltzyl; Leeuwarden.
G. ten Cate, 1851—1891, Wolvega; Doorn.
C. Corver, 1859—1867, Groningen; Parijs.
J. Craandijk, 1858—1900; Haarlem.
H. Cremer, 1856—1866, Westzaan Zuid; Nijmegen.
B. Cuperus, 1861—1890; Zutfen.
A. A. Deenik M.Lzn., 1860—1899, Stavoren; Veenwouden.
S. J. Dekker, 1875—1901; Zutfen.
C. R. van Dokkum, 1872—1902; Westzaan.
H. G. Dornseiffen, 1867—1902, Terhorne; Heerenveen.
Dr. Johs. Dijserinck, 1861—1902, Rotterdam; den Haag.
C. P. van Eeghen Jr. zie naamlijst der gemeenten bij Amsterdam.
P. W. Feenstra, 1854—1897, Leeuwarden; Rolde.
G. E. Frerichs, 1861—1901, Borne; Groningen.
M. van Geuns Czn., 1847—1888; Leeuwarden.
Dr. J. Hartog, 1853—1894, Utrecht; Doorn.
J. Hoekstra, 1861—1879, Wolvega; Groningen.
D. S. Huizinga, 1847—1887, Wieringen; Apeldoorn.
W. Jesse, 1857—1899, Zaandam O. Z.; Amsterdam.
Tj. Kielstra, 1876—1901, Middelburg; Leiden.
T. Kuiper, 1848—1891, Amsterdam; Haarlem.

- K. de Lanoy, 1852—1890; Haarlem.
 D. Lodeesen, 1853—1883, Emmerich; Zutfen.
 L. Noteboom, 1852—1883, Oudebiltzijl; Nijmegen.
 H. W. van der Ploeg, 1839—1892, Middellie en Axwijk;
 Grouw.
 J. van der Ploeg, 1858—1898; Veendam.
 T. Schiere, 1863—1897, den Iip; Rhenen.
 J. Schippers Jr., 1869—1880, Tjallebird; Zutfen.
 K. R. Schuiling, 1857—1897; Veenwouden.
 J. de Stoppelaar, 1879—1885, Krommenie; den Haag.
 Dr. H. D. Tjeenk Willink, 1868—1873, Vlissingen; Haarlem.
 Mr. J. H. Uiterwijk, 1865—1860, Hoorn; Rotterdam.
 A. Vis, 1860—1901; Heerenveen.
 J. A. Wartena, 1893—1901; Winschoten.
 A. Winkler Prins, 1841—1882, Veendam en Wildervank;
 Voorburg.
 C. N. Wijbrands, 1877—1898, Enschede; Amsterdam.

OUDESTE DIENSTDOENDE LEERAREN.

- B. C. Roosen, Hamburg-Altona, 1845.
 Dr. J. P. Müller, Emden, 12 Maart 1854.
 A. J. Bijl, Steenwijk, 20 Januari 1861.
 Jb. van Gilse, Groningen, 27 Januari 1861.
 Jo. de Vries, Haarlem, 1 Juni 1862.
 E. Weydmann, Crefeld, 1862.
 S. G. Binnerts, Sappemeer, 11 October 1863.
 K. S. van der Meulen, Oude en Nieuwe Niedorp, 11 Oc-
 tober 1863.
 A. van Gulik, Grouw, 18 October 1863.
 H. van Calcar, Zijpe, 8 November 1863.
 D. Pekelharing, Suurhuisterveen, 6 November 1864.
-

KERKNIEUWS.

(1 Oktober 1901—23 September 1902).

Aalsmeer. Den 28^{sten} Nov. herdacht Ds. L. VAN CLEEFF J. Jz. met de gemeente zijne 25-jarige ambtsbediening in het kerkgebouw, waarbij o. a. W. BUIS Gz., de éénige nog in leven zijnde voormalige „preeker” van de Oude Vermaning, het woord voerde. De gedachtenisrede van Ds. VAN CLEEFF over Psalm 16: 6a is in druk verschenen.

Amsterdam. Onze kerkeraad heeft tot de gemeente eene circulaire gericht, waarin hij vraagt om giften in eens voor den bouw eener tweede kerk en om jaarlijksche bijdragen ter tegemoetkoming in de gewone uitgaven voor de gemeente.

Voor den bouw eener tweede kerk is de kerkeraad reeds in onderhandeling getreden met den gemeenteraad van Amsterdam over den aankoop van een stuk gronds, ruim 400 vierkante Meter groot, op den hoek van de 's Grave-sande- en Boerhaavestraten gelegen en dus voor de gemeentelieden in 't Muiderkwartier en — als de nieuwe Amstelbrug gereed zal zijn — zoowel als voor die in buurt YY in korten tijd te bereiken. De onkosten van grond en gebouw worden globaal op f 55.000.— geschat.

De jaarlijksche bijdragen, tot nu toe niet gevraagd,

worden noodig geacht vooral ook met het oog op de steeds aangroeiende kosten van armenverzorging. Deze zijn in het laatste boekjaar tot f 41.383.85¹/₂ gestegen, en dat terwijl vijf jaren geleden het tarief der vaste uitkeeringen aan de armen reeds is verlaagd.

Den 21^{sten} Juni ontsliep te Bloemendaal Ds. A. LOOSJES, 4 Aug. 1828 te Haarlem geboren, 1852 als proponent naar Rottevalle beroepen, daar en te Akkrum korten tijd werkzaam, van 12 Oct. 1854 tot 24 Sept. 1893 leeraar in deze gemeente. De Levensberichten van „Letterkunde” zullen zeker in 't volgende jaar dezen ontslapene in zijne rijke gaven en veelvuldige werkzaamheid schetsen.

Appelsga. Het beheer van kerk en pastorie dezer gemeente is in handen van de Financiële Commissie der Friesche Sociëteit overgegaan.

Arnhem. Op 15 Juni herdacht de gemeente haar 50-jarig bestaan. Ds. WUITE (die in Jan. hier zijne intrede deed, hij had tot dusver de gemeente Stavoren bediend) preekte bij die gelegenheid over 1 Sam. 7:12.

Assen. Op 20 April preekte Ds. BINNERTS hier afscheid met Filipp. 4:4 tot tekst, 7 Sept. Ds. KÜHLER intrede.

Baard. Ds. R. SCHUURSMA, van den Horn hierheen beroepen, deed 6 April zijne intrede.

Balk. Op 17 Maart overleed onze leeraar JAN HONIG Jz., in de *Zondagsbode* van 23 Maart waardig herdacht.

Ter vervulling der vakature werden op het zestal geplaatst Dss. KOEKEBAKKER, den Hp, TEN CATE, Monnikendam, VAN DER VEEN, Irnsum, DE HOLL, Hindeloopen, ENS, Witmarsum, GERRITSMA, Grijpskerk. Beroepen Ds. E. M. TEN CATE

te Monnikendam, en na diens bedanken Ds. R. VAN DER VEEN te Irnsum.

Borne. Ds. G. E. FRERICHS preekte na 40-jarige ambtsvervulling 24 Nov. zijn afscheid met 2 Cor. 4:7 tot tekst. Uit het drietal Dss. DU BUY, Nes op Ameland, KÜHLER, Terschelling, SMIDTS, Wieringen beriep de gemeente Ds. KÜHLER en na diens bedanken en nadat Ds. SMIDTS de Rijk had aangenomen, uit een nieuw drietal Dss. DU BUY, KOSTER, Woudsend, STIEL, Hollum, Ds. DU BUY, die het beroep aannam en 14 Sept. (met Rom. 10:15b) zijne intrede deed.

Broek op Langendijk. Afscheid van Ds. F. C. FLEISCHER op 20 April met Col. 3:15a tot tekst. In zijne plaats is beroepen Ds. A. DE JONG te Noordhorn.

Deventer. Ds. A. H. VAN DROOGE, van Holwerd herwaarts beroepen, deed 5 Jan. zijne intrede, waarbij hij over Spreuken 11:24a preekte.

Dordrecht. In deze gemeente is eene zondagsschool opgericht.

Haarlem. Op 1 Juni herdacht J^o DE VRIES onder algemeene belangstelling uit zijne gemeenschap en onze broederschap niet alleen maar ook uit tal van godsdienstige en literaire kringen in den lande zijne 40-jarige evangeliebediening.

Heerenveen. Den 8sten December preekte Ds. A. VIS, na 40-jarigen dienst emeritus geworden, afscheid. Tekst: 1 Cor. 3:7.

Holwerd. Op 22 Dec. preekte Ds. A. VAN DROOGE, naar Deventer beroepen, afscheid met Hand. 20:32 tot tekst. De proponent H. C. BARTHEL zal hem eerlang opvolgen.

den Horn. In plaats van Ds. R. SCHUURSMA, die 30 Maart afscheid preekte om het beroep naar Baard op te volgen, beriep de gemeente uit de vier proponenten den Heer Jb. KUIPER te Spijk. Door Ds. S. G. BINNERTS van Sappemeer met eene rede over 1 Cor. 14:1 ingeleid, aanvaardde deze 3 Aug. zijne bediening. Ps. 143:10 was zijn tekst.

den Iip. Den 1sten Dec. is hier voor 't eerst een orgel in gebruik genomen.

Knijpe. Aan het ten vorigen jare verkregen orgel werd in dit jaar een nieuw orgelfront toegevoegd, 't welk de kerk zeer verfraait.

Krommeniedijk, gecomb. met **Knollendam.** Op 13 Juli is hier een orgel in gebruik genomen.

Makkum. Nadat vruchteloos een beroep op Ds. WARTENA te Veenwouden en daarna op Ds. P. ENS te Witmarsum was uitgebracht, beriep de gemeente Ds. F. C. FLEISCHER van Broek op Langendijk, die zich 27 April aan haar verbond met eene rede over Hand. 10:36.

Medemblik. Hier is de Bundel van den Protest.bond ingevoerd, — 'tgeen ook te **Stadskanaal** is geschied, — en eene zondagsschool opgericht.

Meppel. Op 27 April nam Ds. BINNERTS afscheid; Joh. 15:15 was zijn tekst. Reeds was toen door de kerkeraden van Meppel en Assen in vereenigde vergadering het zestael opgemaakt: Ds. KÜHLER, Terschelling; VAN DER PLOEG, Mensingeweer; REINDERS, Dantumawoude; SCHUURMANS, Giethoorn; SPAANS, Goes, en WUITE, Stadskanaal. Daaruit is 9 Juni door de gemeente te Meppel een tweetaal geformeerd.

Dss. KÜHLER en SPAANS, en hieruit beroepen Ds. KÜHLER, die 31 Aug. met Neh. 2:20 tot tekst zijne intrede deed.

Middelburg. Ds. P. SYBOLTS, van de Rijk overgekomen, deed 19 Nov. zijne intrede met Ps. 73:28a tot tekst.

Nes op Ameland. De plaats van Ds. DU BUY, die, naar Borne vertrekkend, 7 Sept. met Hand. 20:32 afscheid nam, zal spoedig worden vervuld door den prop. M. HUIZINGA Jr.

Rotterdam. Den 15den Dec. nam Dr. JOHS. DYSERINCK afscheid van de gemeente met eene leerrede over Rom. 1:16. Ter vervulling der vakature werd het zetal geformeerd: Ds. BINNERTS, Meppel; DEENIK, Leeuwarden; FLEISCHER, Broek op Langendijk; VAN DER PLOEG, Veendam; VAN DER WISSEL, Drachten; DE WAARD, Utrecht; daaruit het drietal Ds. BINNERTS, DEENIK en DE WAARD; en daaruit 27 Jan. beroepen Ds. BINNERTS, die het aannam en zijn arbeid hier heeft aanvaard.

Rottevalle. Ds. ENGELKES, die naar Ytens vertrok, preekte 10 Aug. afscheid met Jesaja 40:8 tot tekst.

de Rijk. 27 Oct. preekte Ds. SYBOLTS afscheid; tekst 1 Cor. 3:11. — Uit een drietal, Ds. VAN GIESSEN, Graft; DE HOLL, Hindeloopen, en SMIDTS, Wieringen, viel de keuze op den laatsten en dit met gelukkigen uitslag.

Stavoren en Molkwerum. Op 15 Dec. nam Ds. G. WUITE, naar Arnhem vertrekkende, afscheid van deze gemeente, predikend over Openb. 2:10½. Tot zijn opvolger werd de proponent H. HOOGHMESTER gekozen, die 16 Febr. zijne intrede deed met Col. 3:16a tot tekst. Ds. DEENIK van

Leeuwarden had hem met eene leerrede over „Doe het werk van een evangelist” (2 Tim. 4:5) bij de gemeente ingeleid.

Hier is de Leidsche bundel ingevoerd; evenzoo in den loop van dit jaar te **Franeker, Terschelling, Rottevalle en Uithuizen.**

Steenwijk. Op 3 Aug. herdacht de gemeente met haren leeraar **Ds. A. J. BIJL** het feit, dat hij 40 jaren in haar midden was werkzaam geweest. **Ds. B.** preekte te dier gelegenheid over 2 Petr. 3:11.

Terhorne. In plaats van **Ds. DORNSEIFFEN**, die wegens ernstige krankheid zijn emeritaat moest nemen, beriep de gemeente **Ds. J. KOSTER** van Woudsend, die het beroep aannam. Met hem stonden op het zestal **Ds. BRAAK**, Ternaard; **ENGELKES**, Rottevalle; **REINDERS**, Berlikum; **RUDOLPHI**, Oudebiltzyl; **WUITE**, Stadskanaal.

Terschelling. Ten einde in de vakature te voorzien beriep de gemeente **Ds. J. KOSTER** van Woudsend en noodigde zij na diens bedanken een zestal proponenten tot het houden van eene preekbeurt uit.

Tjallebird. **Ds. HEERINGA**, die naar Veenwouden vertrok, preekte 10 Aug. afscheid. Tekst: 1 Petr. 1:24, 25.

De gemeente beriep daarop **Ds. J. H. VAN GIESSEN Jr.** te Graft.

Veenwouden. Op 2 Maart nam **Ds. WARTENA**, na des voormiddags gehouden avondmaalsviering, des namiddags afscheid, predikend over 2 Cor. 6:1. — Uit een zestal, bestaande uit **Ds. DU BUY**, Nes op Ameland; **ENGELKES**, Rottevalle; **HEERINGA**, Tjallebird; **KOEKEBAKKER**, den Iip;

VAN DER PLOEG, Mensingeweer; SMIDTS, Wieringen, werd laatstgenoemde beroepen en na diens bedanken Ds. G. HERRINGA te Tjallebird, die 17 Aug. zijne intrede deed met 1 Joh. 4:7 tot tekst.

Westzaan. Nadat sedert 1888 de dienst in de gemeente W. Zuid grootendeels door Ds. C. R. VAN DOKKUM van W. Noord was waargenomen, besloot eerstgenoemde gemeente, nu Ds. VAN DOKKUM op 1 Oktober e. k. zijne bediening nederlegt, weder een eigen predikant te beroepen. Dit zal eerlang geschieden uit een zestal: Ds. BAKELS, Enkhuizen; Ds. VAN GIESSEN, Graft; Ds. DE STOPPELAAR, Graftdijk; Ds. VAN STUYVENBERG, Blokzijl, K. VOS, proponent te Rotterdam, en Ds. WUITE, Stadskanaal.

Wieringen. Op 25 Mei preekte Ds. J. P. SMIDTS, naar de Rijk beroepen, afscheid. Tekst: Efez. 6:23a. — Ten einde in de vakature te voorzien formeerde men een negental: Ds. DE STOPPELAAR, Graftdijk; CRAMER, St. Anna Parochie; HAARS, Zijldijk; VAN VEEN, Medemblik; REINDERS, Berlikum; HEEP, Hoorn op Texel; KOSTER, Woudsend; RUDOLPHI, Oudebildtziyl en STIEL, Hollum. Beroepen Ds. VAN VEEN, die bedankte; daarna Ds. REINDERS.

Winschoten. De proponent F. DIJKEMA is 15 Dec. hier ingeleid door Ds. ZONDERVAN van Leeuwarden, en met zijne komst het getal der godsdienstoefeningen uitgebreid. — De kerk te Beerta is van een orgel voorzien.

Wolvega. Op 27 Oct. werd het veertigjarig bestaan der gemeente herdacht. Ds. M. VAN DER VEGTE preekte daarbij over 1 Cor. 3:9b: „Gods gebouw zijt gij”. Bij die gelegenheid is een nieuw pijporgel in gebruik genomen.

Wormerveer. Uit het drietal: Ds. BINNERTS, Meppel; BRITZEL, Ytens en DEENIK, Leeuwarden, beriepen de leden Ds. BINNERTS; na diens bedanken en de aanvulling van het drietal met Ds. SPAANS, Goes, Ds. DEENIK; na diens bedanken (en aanvulling met Ds. KÜHLER, Terschelling) met gunstiger gevolg Ds. H. BRITZEL te Ytens.

Op 18 Aug. overleed te Nijmegen, waar hij zich sedert zijn emeritaat had gevestigd, GERRIT COOL Pz., die van 1866 tot 1899 de laatste leeraar der gemeente op het Noord was geweest. Zie over hem de *Zondagsbode* van 14 Sept.

Ytens. In onze gemeente, door het vertrek van Ds. H. BRITZEL naar Wormerveer vakant geworden, — hij nam 15 Juni met 2 Cor. 6:1 tot tekst afscheid, — is uit een drietal, Dss. ENGELKES, Rottevalle, VAN DER VEGTE, Wolvega en WUITE, Stadskanaal, de eerstgenoemde beroepen, die zijn werk hier heeft aanvaard.

Zutphen. Uit het drietal, Dss. KÜHLER, Terschelling, VAN DER VEEN, Irnsum en WARTENA, Veenwouden, is 3 Nov. de laatste beroepen, die 9 Maart zijne intrede deed. Tekst 1 Kor. 14:12b. Waarschijnlijk zal ook te Doetinchem worden gekatechizeerd.

VAKANTE GEMEENTEN op 23 Sept. 1902.

Appelsga sedert 1873; Emmerik 1883; Goch, Cleve 1895; sedert 1901 Heerenveen; en sinds 1902:

Balk, Broek op Langendijk, Hippolytushoef op Wieringen, Rottevalle, Terschelling, Tjallebird, Woudsend. Westzaan Noord en Westzaan Zuid worden eerlang vakant. Te Holwerd en te Nes op Ameland is een beroep aangenomen.

NAAMLIJST

DER

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN EN LEERAREN

IN

NEDERLAND

op 23 September 1902.¹⁾

<i>Aalsmeer.</i> L. van Cleeff J.Jz.	1876. 1887.
<i>Aardenburg.</i> G. Hofstede Gz.	1891. 1893.
<i>Akkrum.</i> D. Kossen	1890. 1898.
<i>Alkmaar.</i> P. J. Glasz.	1896. 1898.
<i>Almeloo.</i> W. J. van Douwen	1870. 1892.
<i>Ameland.</i> Zie <i>Hollum</i> en <i>Nes</i> .	
<i>Amsterdam.</i> W. I. Leendertz	1875. 1890.
„ P. Feenstra Jr.	1872. 1891.
„ I. H. Boeke.	1870. 1893.
„ Dr. A. K. Kuiper.	1889. 1901.
„ Vereeniging tot handhaving enzv.	
C. P. van Eeghen.	1881. 1893.
<i>St. Anna-Parochie.</i> A. M. Cramer.	1900. 1901.
<i>Apeldoorn.</i> J. P. van der Vegte	1866. 1896.

1) Het eerste jaartal duidt aan, wanneer de leeraar proponent is geworden; het tweede, wanneer hij zijne tegenwoordige standplaats heeft aanvaard. „Ber”(oepen) wil zeggen, dat hij ergens 't beroep heeft aangenomen, maar daar nog niet in dienst getreden is; „tot” met volgend jaartal 1902, dat hij eerlang den dienst in die gemeente verlaat.

- Appelsga.* Vakant.
- Arnhem.* G. Wuite. 1899. 1902.
- Assen* wordt bediend door den leeraar van *Meppel*.
- Baard.* R. Schuursma 1897. 1902.
- Balk.* Vakant.
- Barsingerhorn, Kolhorn en Wieringerwaard.*
- J. Kooiman 1890. 1893.
- Beemster (Den) en Oosthuizen.* P. A. Vis . . 1889. 1891.
- Berlikum.* L. Reinders 1896. 1897.
- Beverwijk.* J. Sepp 1870. 1873.
- Blija.* Zie *Holwerd*.
- Bloksijl.* J. W. van Stuyvenberg. 1895. 1897.
- Bolsward.* J. Pottinga Hz. 1871. 1893.
- Borne.* J. B. du Buy 1893. 1902.
- Bovenknijspe.* P. H. Veen 1893.
- Breda* wordt bediend door den leeraar van *Dordrecht*.
- Broek op Langendijk.* Vakant.
- Burg, Waal en Oosterend.* R. Kuperus . . . 1878. 1889.
- Dantumawoude.* U. J. Reinders 1896. 1899.
- Deventer.* A. H. van Drooge 1897. 1902.
- Dokkum.* (Vereenigde doopsg. en remonstr. gem.). H. van Assendelft 1902.
- Dordrecht.* A. J. van Loghum Slaterus. . . 1896. 1899.
- Drachten en Ureterp.* A. van der Wissel . . 1888. 1890.
- Edam.* A. Sipkema 1874. 1888.
- Enkhuizen.* H. Bakels. 1895. 1901.
- Enschede.* P. B. Westerdijk. 1892. 1899.
- Franeke.* M. Honigh 1896. 1900.
- Giethoorn.* H. Schuurmans 1893. 1894.
- Goes.* S. Spaans 1898. 1899.
- Gorredijk en Lippenhuizen.* J. G. Appeldoorn . 1888. 1889.
- Graft (Noordeind)* J. H. van Giessen Jr. . . 1899. 1900.
- Graftdijk (Oost en West).* R. J. de Stoppelaar 1899. 1900.

's Gravenhage. S. Lulofs.	1872. 1901.
Groningen. Jb. van Gilse	1861. 1870.
Grouw. A. van Gulik	1863. 1866.
Grijskerk. Zie Pieterzijl.	
Haarlem. Jo. de Vries	1861. 1872.
„ Dr. H. J. Elhorst	1886. 1900.
„ B. P. Plantenga	1892. 1901.
Hallum. S. Wartena	1868. 1897.
Harlingen. J. W. van der Linden	, 1870. 1884.
Heerenveen. Vakant.	
Helder en Huisduinen. J. Keulen.	1894. 1900.
Hengelo. H. Boetje	1870. 1879.
Hindeloopen. F. J. de Holl.	1897. 1900.
Hippolytushoef en Stroe. Vakant.	
Hollum (Ameland). A. Stiel.	1898.
Holwerd. H. C. Barthel.	ber. 1902.
Hoorn. M. Uiterdijk	1891. 1894.
Hoorn op Texel. J. J. Heep	1894. 1895.
Horn (den) onder Aduard. Jb. Kuiper	1899. 1902.
Huizen en Hilversum. J. S. Pekema.	1889. 1894.
IJlst. H. J. Busé	1890.
IJtens. E. Engelkes	1898. 1902.
IJp (den). Jb. Koekebakker.	1898. 1899.
Irsrum en Poppingawier. R. van der Veen.	1897.
Joure. M. L. Hartog.	1889. 1891.
Kampen. H. Ens	1872. 1886.
Knollendam en Krommeniedijk. J. F. Knipscheer.	1887. 1890.
Koog en Zandijk. P. S. Bakels	1868. 1889.
Koudum. F. J. de Holl.	1897. 1900.
Krommenie. Dr. J. G. Boekenooogen	1880. 1885.
Leermens en Loppersum. A. Mulder	1872. 1888.
Leeuwarden. P. Zondervan	1888. 1892.
„ M. L. Deenik	1892. 1897.

- Leiden.* S. Kutsch Lojenga 1866. 1887.
Makkum. F. C. Fleischer 1896. 1902.
Medemblik. Th. H. van Veen 1900. 1901.
Mensingweer. Tj. van der Ploeg 1900. 1901.
Meppel. W. J. Kühler 1897. 1902.
Middelburg. P. Sybolts 1892. 1901.
Middelie en Aarwijk. A. van der Goot . . . 1888. 1892.
Middelstum. C. Leendertz 1866. 1879.
Midwolde, Beerta en Meeden. Zie *Winschoten*.
Molkwerum. H. Hooghiemster 1901. 1902.
Monnikendam. E. M. ten Cate 1893. 1896.
Nes (Ameland). M. Huizinga Jr. ber. 1902.
Nijmegen. B. Haga 1874. 1891.
Noordbroek en Nieuw-Scheemda. Iz. Hulshoff . 1895. 1901.
Noordhorn. A. de Jong 1898.
Oldeboorn. P. Botke 1881. 1890.
Oostgraftdijk. Zie *Graftdijk*.
Oudebildtzijsl. B. H. Rudolphi 1900.
Ouddorp. K. W. Rössing 1882.
Oude- en Nieuwe-Niedorp. K. S. van der Meulen. 1863. 1865.
Oude- en Nieuwe Pekela. Wordt bediend door
den leeraar van *Veendam*.
Pieterzijl en Grijpskerk. A. Gerritsma . . . 1893. 1894.
Poppingawier. Zie *Irnsum*.
Purmerend. J. Westerman Holstijn 1874. 1891.
Rijp (de). J. Smidts 1895. 1902.
Rotterdam. A. Binnerts 1891. 1902.
Rottevalle. Vakant.
Sappemeer en Hoogezand. S. G. Binnerts . . . 1863. 1872.
Sneek. V. Loosjes 1878. 1890.
Stadskanaal. J. Wuite 1898.
Stavoren. H. Hooghiemster 1901. 1902.
Steenwijk. A. J. Bijl 1860. 1862.

Suurhuisterveen. Zie Zuiderhuisterveen.

Terhorne. J. Koster 1897. 1902.

Ternaard. F. W. W. Braak. 1899. 1900.

Terschelling. Vakant.

Tjallebird. Vakant.

Twisk en Abbekerk. J. F. Bakker. 1868. 1881.

Uithuizen. P. Oosterbaan 1897. 1901.

Utrecht. S. de Waard 1878. 1894.

Veendam en Wildervank. F. van der Ploeg . 1892. 1898.

Veenwouden. G. Heeringa 1899. 1902.

Vlissingen. S. Spaans 1898. 1899.

Wageningen. Vakant.

Warga. Corn. Vis Jr. 1896. 1899.

Warns. J. D. van Calcar 1901. 1902.

Westgraftdijk. Zie Graftdijk.

West-Terschelling. Zie Terschelling.

Westzaan op het Noord. C. R. van Dokkum 1872 tot 1902.

Westzaan op het Zuid. Vakant.

Wieringen. Zie Hippolytushoef.

Winschoten, Midwolde, Beerta, Meeden. F.

Dijkema 1901.

Winterswijk. P. E. Lugt 1865. 1878.

Witmarsum en Pingjum. P. Ens 1899.

Wolvega. M. van der Vegte 1898. 1899.

Workum. T. H. Siemelink 1889. 1890.

Wormer en Jisp. W. P. J. van Haarst. . . 1880. 1884.

Wormerveer. H. Britzel 1898. 1902.

Woudsend. Vakant.

Zaandam Oostzijde. Dr. C. B. Hylkema . . 1895. 1899.

Zaandam Westzijde. I. Molenaar 1873. 1877.

Zijldijk. D. Haars. 1895.

Zijpe. H. van Calcar. 1863. 1886.

Zuiderhuisterveen. D. Pekelharing. 1863. 1864.

<i>Zutphen.</i> S. D. A. Wartena	1894. 1902.
<i>Zwartsluis.</i> A. de Vries Mz.	1898.
<i>Zwolle.</i> A. G. van Gilse	1871. 1890.

B U I T E N L A N D.

Cleve. Vakant.

Crefeld. E. Weydmann 1861. 1866.

Emden. Dr. J. P. Müller 1853. 1872.

Emmerik. Vakant.

Frederikstad. S. Blickensdörfer. 1879. 1899.

Goch. Vakant.

Gronau. Wordt bediend door den leeraar van *Enschede.*

Hamburg en Altona. B. C. Roosen 1845.

„ H. van der Smissen. 1872. 1882.

Leer. S. F. van der Ploeg. 1879. 1891.

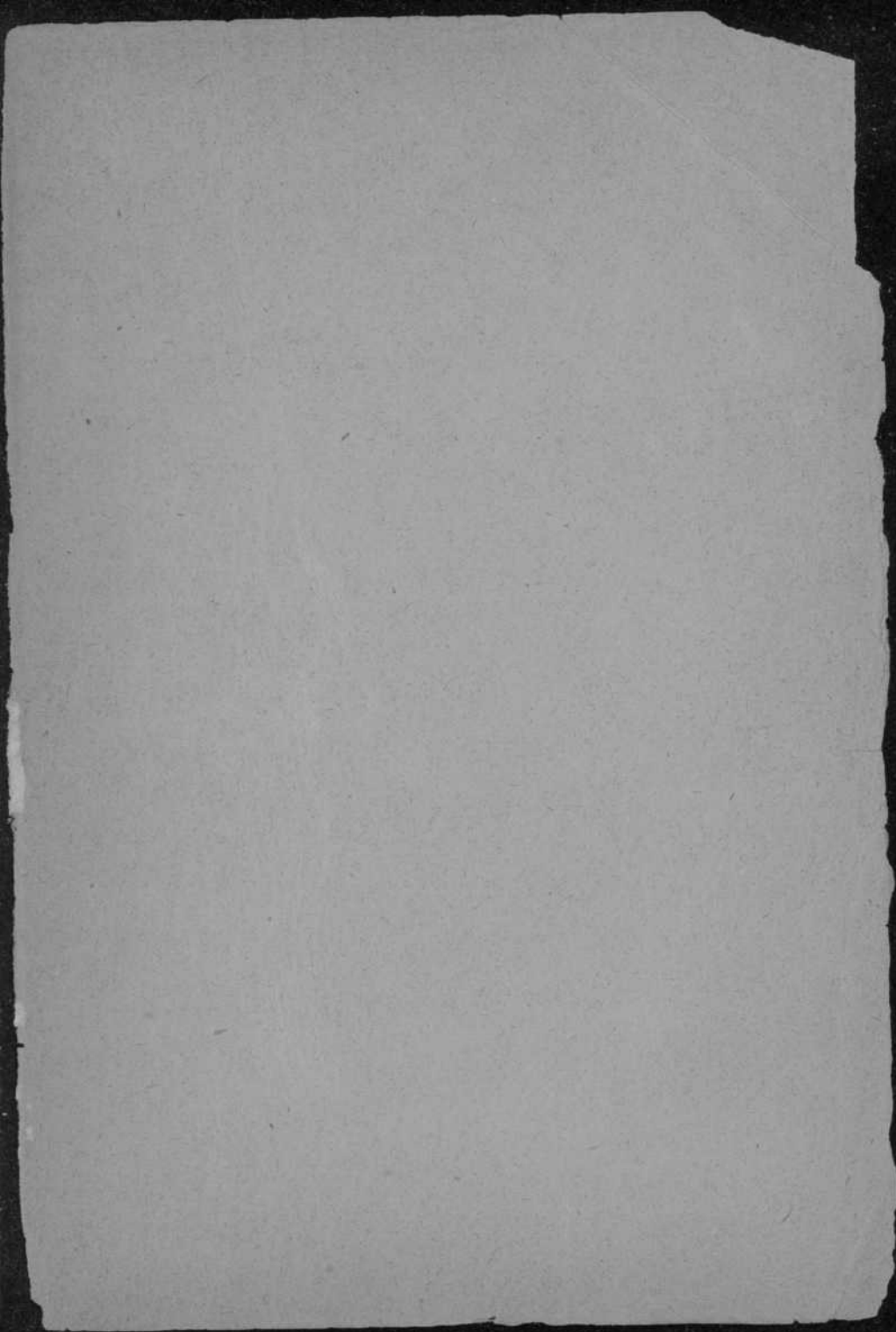
Neustadt-Gödens.

Neuwied. Lic. G. Haake 1897. 1898.

Norden. C. A. Leendertz 1888. 1889.







In de Boekhandel en Drukkerij voorheen
 E. J. BRILL te LEIDEN, zijn uitgegeven onder-
 staande werken van Dr. C. SEPP.

- Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in
 Nederland, van 1787 tot 1858, uitgegeven door Teylers God-
 geleerd Genootschap, 3e druk. 1867. f 5.20
- Johannes Stienstra en zijn tijd. Eene bijdrage tot de geschie-
 denis der kerk en school in de 18e eeuw. Leiden. 1865-66.
 2 dln. 8°. f 5.90.
- Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16e
 en 17e eeuw. Leiden. 1873-74. 2 dln. 8°. f 9.50.
- Geschiedkundige nasporingen. I-III. Leiden. 1872-75. 3
 dln. 8°. f 7.-.
- Drie Evangeliedienaren uit den tijd der Hervorming. Leid.
 1876. 8°. f 2.25.
- Polemische en irenische theologie. Bijdrage tot hare ge-
 schiedenis. 2e dr. Leiden. 1882. 8°. f 2.-.
- Bibliographische mededeelingen. Leiden. 1883. 8°. f 3.25.
- Kerkhistorische Studiën. Leiden. 1885. 8°. f 3.-.
- Bibliotheek van Nederlandsche Kerkgeschiedschrijvers.
 Opgave van hetgeen Nederlanders over de geschiedenis der
 Christelijke kerk geschreven hebben. 1886. f 5.25.
- Verboden lectuur. Een drietal indices librorum prohibitorum
 toegelicht. 1889. 8°. f 3.25
- Uit het predikantenleven van vroegere tijden. 1890. 8°. .
 f 2.-.
- Het Staatstoezicht op de godsdienstige letterkunde in de
 Noordelijke Nederlanden. 1891. 8°. f 3.-.